

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE EĞİTİMİ ANA BİLİM DALI

HÜSEYİN KÂZIM KADRI VE TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDEKİ YERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Fatma ÜNAL

Ankara
Ocak, 2014

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE EĞİTİMİ ANA BİLİM DALI**

**HÜSEYİN KÂZİM KADRI VE
TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDEKİ YERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatma ÜNAL

Danışman: Doç. Dr. Fahri TEMİZYÜREK

**Ankara
Ocak, 2014**

JÜRİ ONAY SAYFASI

Fatma ÜNAL’a ait “Hüseyin Kâzım Kadri ve Türkçe Öğretimindeki Yeri” başlıklı çalışma, 08.01.2014 tarihinde, jürimiz tarafından Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Adı –Soyadı

İmza

Başkan: Prof. Dr. Necati DEMİR

.....

Üye (Tez Danışmanı): Doç. Dr. Fahri TEMİZYÜREK

.....

Üye: Yrd. Doç. Dr. Mehmet KARA

.....

ÖN SÖZ

Hüseyin Kâzım, Osmanlı'nın son yıllarını ve Cumhuriyet'in ilk zamanlarını görmüş kıymetli bir âlimdir (1870 – 1934). Kendisinin yaşadığı dönem, toplumda her alanda değişme ve gelişmelerin görüldüğü bir geçiş dönemidir. Hüseyin Kâzım, Osmanlı'nın son döneminin karmaşasına, ülke topraklarının elden gidişine, yönetimdeki aksaklıklara bizzat şahit olmuştur. Eserlerinde, çoğunlukla, Müslümanların geri kalış nedenlerini sorgulamış ve vatanını seven her aydın gibi milleti için çıkış yolları aramıştır. Hüseyin Kâzım'ın gerek hatıralarında anlattığı olaylar, gerekse kaleme aldığı diğer yazı ve eserleri, bu zor yılların şartlarını tüm yönleriyle gözler önüne sermektedir.

Hüseyin Kâzım Kadri'nin hayatı, genel olarak değerlendirildiğinde, onu ayrıcalıklı kılan birçok özelliğinin olduğu görülür. Seçkin ve bürokrat bir aile ortamında yetişmesi; başlangıçta istibdat yönetimine karşı çıkarak İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde yer almış olması; İttihat Terakki'nin yanlış uygulamalarını fark ettiği an yapılanlara şiddetle karşı çıkarak onlardan ayrılması; Selanik Mutasarrıflığı, Halep Valiliği, İstanbul Şehreminliği, milletvekilliği, nazırlık gibi çok önemli görevlerde bulunması; üzerine aldığı bir görevi hakkıyla yerine getirmesi ve çalışkanlığı; Tevfik Fikret ve Hüseyin Cahit'le birlikte Tanin Gazetesi'ni kurma çabaları; Mehmet Akif, Ziya Gökalp, Hüseyin Cahit, Abdullah Cevdet, Fatin Gökmen gibi dönemin farklı görüşlerine mensup önemli fikir adamlarıyla arkadaşlık yapmış olması; ömrü boyunca, bitmeyen bir azimle, tek başına çalışarak “Türk Lügati” gibi dört büyük ciltten oluşan muhteşem bir sözlük hazırlaması ve bütün bunların yanında sahip olduğu güçlü kişilik özellikleri ve insanî değerleri Hüseyin Kâzım Kadri'yi önemli kılan etkenlerden yalnızca birkaçıdır.

Hüseyin Kâzım Kadri'yi tek bir anlayış ve fikir akımı içinde ele alıp değerlendirmek mümkün değildir. Kendisi, hiçbir grup ve düşünceye körü körüne bağlanmamıştır. Onda, her fikir hareketinden bir parça bulmak mümkündür. Kendisi hem öz kültürümüzü korumak isteyen bir muhafazakâr, hem de Batı'nın ilmini ve olumlu yönlerini almak isteyen bir yenilikçidir. Eserlerinde Müslümanların sorunlarına değinen ve bu sorunlara çözüm yolları arayan hakiki bir Müslüman'dır. Vatan konusundaki bazı düşünceleri onun, Osmanlılık fikrinden yana olduğunu düşündürürken tüm ömrünü Türk Lügati'ni yazmaya adanması ise güçlü bir Türkçü

olduğuna işaret eder. Milletine büyük bir aşkla bağlanması ve ömrünü vatanına hizmetle geçirmesi yönlerinden de ise tam bir milliyetçidir. Önemli görevlerde bulunmuş iyi bir devlet adamı ve doğru bildiklerinden asla şaşmamış ve kimseden çekinmemiş bir siyasetçidir. Din, dil, ziraat gibi çok çeşitli konularda eserler vermiş büyük bir âlimdir. Kısaca, Hüseyin Kâzım Kadri, mutlaka tanınması ve tanıtılması gereken çok yönlü bir şahsiyettir.

Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk dili konusundaki fikirlerinin ve gayretlerinin ortaya konulması amacıyla yapılan bu çalışmada, ilk olarak problem durumu ortaya konulmuştur. Bu bölümde çalışma alanımızı oluşturan “Hüseyin Kâzım Kadri” veya “Türk Lügati” konularında daha önce yapılmış çalışmalar, tezler ve makaleler hakkında kısaca bilgiler verilmiş ve onun Türk dili konusundaki fikirleri üzerine birtakım makalelerin yazıldığı fakat doğrudan bir tez çalışması yapılmadığı belirlenmiştir. Problem durumunun ortaya konulmasından sonra, araştırmanın amacı ve önemi, varsayımlar, sınırlılıklar, tanımlar açıklanarak giriş bölümü tamamlanmıştır. İkinci bölümde, çalışmanın kavramsal çerçevesini oluşturan “Hüseyin Kâzım Kadri'nin Hayatı”, tüm yönleriyle (ailesi, tahsili, idareciliği, edebî yönü, ilim ve fikir adamlığı, kişiliği ve fikirleri) ele alınmıştır. Üçüncü bölümde yazarın eserleri konularına göre gruplandırılarak (ziraat, siyaset, din, dil...) tek tek ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca, yazarın yayımlanmış ve yayımlanmamış eserleri ile makalelerine de değinilmiştir. Dördüncü bölümde, geçmişten günümüze sözlükçülük ve Türkçe sözlük çalışmalarına değinilmiştir. Bu bölüm, Hüseyin Kâzım'ın “Türk Lügati” adlı eserinden önce, Türkçe sözlük hazırlama konusunda, kimler tarafından hangi çalışmalar yapıldığının ortaya konulması bakımından önem taşımaktadır. Beşinci bölümde, Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk diliyle ilgili fikirleri ve çalışmaları ortaya konulmuştur. İsmail Gaspıralı ile başlayan, tüm Türkleri “ortak yazı dili” etrafında toplama çalışmalarına Hüseyin Kâzım'ın verdiği destek ve çabalar vurgulanmıştır. Altıncı bölüm, Türk Lügati'nin kapsamlı olarak ele alındığı esas bölümdür. Bu bölümde sözlüğün şekil ve muhteva özellikleri ortaya konulmuştur. Dört ciltten oluşan lügatin, tüm ciltleri tek tek ele alınıp incelenmiş; elifba sırasına göre tüm sözlük maddelerinden örnekler sıralanmıştır. Yine bu bölümde, yayımlandığı günden bugüne “Türk Lügati” için öne sürülen olumlu – olumsuz tüm görüşler belirtilmiştir. Bu çalışma, “araştırma yöntemi, sonuç ve öneriler” kısımları dâhil olmak üzere sekiz ana bölümden oluşmuştur.

Çalışma esnasında Hüseyin Kâzım Kadri'nin yayımlanmış olan çoğu orijinal eserlerine ulaşılmıştır. Çalışma ve veri elde etme noktasında Ankara İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Gazi Üniversitesi Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nden yararlanılmıştır.

Bu çalışma esnasında bana yol gösteren değerli hocam Doç. Dr. Fahri Temizyürek'e ve üzerimde emeği bulunan tüm hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

Fatma ÜNAL

ÖZET

HÜSEYİN KÂZIM KADRI VE TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDEKİ YERİ

ÜNAL, Fatma

Yüksek Lisans, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Fahri TEMİZYÜREK

Kasım – 2013, 194 sayfa

Bu çalışmanın amacı, Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türkçe öğretimindeki yeri ve önemini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk diline yaptığı hizmetler üzerinde durulmuş ve “Türk Lügati” adlı dört büyük ciltten meydana gelen eseri şekil ve içerik yönünden değerlendirilmiştir.

Hüseyin Kâzım Kadri (1870 – 1934), II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerinin önemli siyaset ve fikir adamlarındandır. Çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Hüseyin Kâzım Bey, İttihat ve Terakki'nin kuruluşunda bulunmuş; valilik, şehreminlik, mebusluk, nazırlık, gazetecilik yapmış; Osmanlı'nın son dönemlerinde İstanbul Hükümeti ile Ankara arasındaki görüşmelere katılmış; başta Büyük Türk Lügati olmak üzere dil, siyaset, din, tarih gibi çok çeşitli konularda çok önemli eserler ortaya koymuş önemli bir isimdir.

Hüseyin Kâzım'ın bireysel çabalarıyla hazırladığı Büyük Türk Lügati'nin I. ve II. ciltleri Osmanlı Türkçesi alfabesi ile III. ve IV. ciltleri ise Lâtin harfleri ile yayımlanmıştır. Lügat, Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerle Türk dilinin Uygur, Çağatay, Azerî, Kazan, Yakut, Koybal, Çuvaş, Altay, Kırgız lehçelerine ait kelimeleri tanımlarıyla ve örnekleriyle veren kıymetli bir eserdir.

Bu araştırmada betimsel çalışma olan tarama modeli kullanılmıştır. Veri toplama tekniklerinden “monografi tekniği” kullanılan çalışmada, gerekli belge ve bilgilere literatür taraması yapılarak ulaşılmış, Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk dili konusundaki görüşleri, eserleri değerlendirilmiştir. Konuyla ilgili yazılan tez ve makaleler incelenmiştir. Ayrıca, Hüseyin Kâzım Kadri'nin eski harfli Türkçe ile yazdığı eserlerden çalışmamız için gerekli görülen kısımlar yeni Türk alfabesine aktarılmıştır.

Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk diliyle ilgili ortaya koyduğu görüşler ve eserlerinin incelenmesiyle sınırlandırılan bu çalışmada, Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk kültür ve irfanına büyük hizmetler yaptığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Kâzım Kadri, Türk Dili, Büyük Türk Lügati, Türk eğitim tarihi, Türkçe öğretimi tarihi.

ABSTRACT

HÜSEYİN KÂZIM KADRI AND HIS ROLE IN TEACHING OF TURKISH LANGUAGE

ÜNAL, Fatma

Master, Department of Turkish Education

Thesis Supervisor: Associate Prof. Dr. Fahri TEMİZYÜREK

November – 2013, 194 pages

The objective of this study is to reveal the role and significance of Hüseyin Kâzım Kadri in teaching of Turkish language. In line with this objective, I focused on the services of Hüseyin Kâzım Kadri to the Turkish language and his work “Türk Lugati” (Turkish Dictionary) consisting of four big volumes was evaluated in terms of form and content.

Hüseyin Kâzım Kadri (1870-1934) was one of the significant politicians and intellectuals of the Second Constitutionalist Period and the Republican Era. He had a versatile personality and he was an important person who took part in the establishment of İttihat ve Terakki Cemiyeti (Party of Union And Progress); worked as governor, mayor, member of parliament, minister and journalist; attended the meetings between the Istanbul government and Ankara in the last period of the Ottoman State; wrote Büyük Türk Lügati (Big Turkish Dictionary) and other significant works on various areas like language, politics, religion and history.

First two volumes of the Büyük Türk Lügati (Big Turkish Dictionary), which was prepared by the individual efforts of Hüseyin Kâzım, were published in Ottoman Turkish alphabet, while the 3rd and 4th volumes were published in Latin alphabet. The dictionary is a valuable work giving witnesses and examples of Turkish, Arabic and Persian words as well as the words of the dialects of Uighur, Chagatai, Azerbaijani, Kazan, Yakut, Koybal, Chuvash, Altai and Kyrgyz.

The descriptive survey method is used in this research study. “Monography technique” was used as the data collection technique and the necessary documents and information was obtained by literature scanning to evaluate the views and works of

Hüseyin Kâzım Kadri on the Turkish language. The relevant theses and articles were studied. In addition, parts of the works of Hüseyin Kâzım Kadri in Ottoman Turkish that were deemed necessary for our study were transliterated into the new Turkish alphabet.

This study was limited with the study of views and works of Hüseyin Kâzım Kadri on the Turkish language concluding that he provided great services for the Turkish culture and scholarship.

Keywords: Hüseyin Kâzım Kadri, Turkish Language, Büyük Türk Lügati (Big Turkish Dictionary), history of Turkish Education, history of Teaching of Turkish.

İÇİNDEKİLER

JÜRİ ONAY SAYFASI.....	i
ÖN SÖZ.....	ii
ÖZET	v
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xiii

I. BÖLÜM

GİRİŞ	1
1.1. Problem Durumu	1
1.2. Araştırmanın Amacı	4
1.3. Araştırmanın Önemi	5
1.4. Varsayımlar.....	5
1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları	5
1.6. Tanımlar	6

II. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE	7
2.1. Hüseyin Kâzım Kadri.....	7
2.1.1. Doğumu ve Tahsil Hayatı.....	7
2.1.2. Soyağacı	8
2.1.3. Babası: Trabzon Valisi Kadri Bey	9
2.1.4. Kızı: Fatma Rikkat Kunt	14
2.1.5. Hüseyin Kâzım Kadri: Memurluğu.....	15
2.1.6. Muallimliği.....	18
2.1.7. Edebî Yönü ve Gazeteciliği.....	18
2.1.8. Fırkacılığı	23
2.1.9. İdareciliği	23
2.1.10. Sürgün Hayatı.....	27
2.1.11. Siyasi Hayatı.....	30
2.1.12. İlmî Hayatı.....	36
2.1.12.1. Türkçülüğü ve Dilciliği.....	37

2.1.12.2. İslâmcılığı ve Milliyetçiliği	38
2.1.13. Kişiliği ve Fikirleri	40
2.1.14. Ölümü.....	46
2.1.15. Kütüphanesi.....	47

III. BÖLÜM

ESERLERİ	49
3.1. Ziraate Dair Eserleri	49
3.1.1. Bağlar Arasında	49
3.1.2. Çiftçilik Nasihatleri	49
3.1.3. Çiftçilik Dersleri.....	49
3.1.4. İlm-i Ziraat	49
3.1.5. Ziraat Dersleri	50
3.1.6. Bağcılık	50
3.1.7. Ziraat Albümü	50
3.1.8. Çiftçi Çocuğu	50
3.1.9. Anadolu Köylüsüne Çiftçi Öğüdü	50
3.1.10. Amelî ve Tatbikî Ziraat Dersleri.....	51
3.1.11. İlm-i İktisad-ı Ziraî.....	51
3.2. Siyasete Dair Eserleri.....	51
3.2.1. 10 Temmuz İnkılâbı ve Netaici – Türkiye İnkırazının Sâıkları:	
Makedonya, Ermenistan ve Suriye Meseleleri	52
3.2.2. Tarih Hatıraları	53
3.2.3. Gazi Mustafa Kemal – Bir Milletın Bâs-ü Bâdelmevti.....	55
3.2.4. Arnavutlar Ne Yaptı?	55
3.2.5. Rum Patriği’ne Açık Mektup – Boykot Müslümanların Hakkı	
Değil midir?	56
3.3. Dine Dair Eserleri	57
3.3.1. Hak ve Hakikat.....	57
3.3.2. Felaha Doğru	58
3.3.3. İstikbale Doğru	59
3.3.4. Yirminci Asırda İslâmiyet	59
3.3.5. Nûru’l Beyan – Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Tercümesi	60
3.3.6. Teşri-i İnsanî ve İlâhî.....	61

3.3.7. Takriz-i İslâm:	63
3.4. Dile Dair Eserleri	64
3.4.1. Büyük Türk Lügati	64
3.4.2. Mahdumkulu Divânı ve Yedi Asırlık Türkçe Bir Manzume	65
3.4.3. Ziya Gökalp'in Tenkidi:	65
3.4.4. Türk Dili ve Yazısı	68
3.5. Hüseyin Kâzım Kadri'nin Makaleleri	68
3.5.1. Hüseyin Kâzım Kadri'nin Dinî Makaleleri	70
3.6. Hüseyin Kâzım Basılmamış Eserleri	72
3.6.1. İlmihal	72
3.6.2. Abdülvehhap ve Vehhabiler	73
3.6.3. Türk Dili ve Yazısı	73

IV. BÖLÜM

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE SÖZLÜKÇÜLÜK VE TÜRKÇE SÖZLÜK

ÇALIŞMALARİ	74
4.1. Sözlük, Sözlük bilimi ve Sözlükçülük Kavramları	74
4.2. Sözlük Hazırlamada Uyulması Gereken İlkeler	77
4.3. Geçmişten Günümüze Sözlük Çalışmaları.....	80
4.4. Türkçe Sözlüklerin Tarihî Devirlere Göre Tasnifi.....	85

V. BÖLÜM

HÜSEYİN KÂZIM KADRI'NİN TÜRK DİLİYLE İLGİLİ FİKİRLERİ VE

YAPTIĞI ÇALIŞMALAR	93
5.1. Türk Dilinin Tarihî Gelişimi İçinde Millî Dil Oluşturma Çalışmaları	93
5.2. Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk Dili Konusundaki Görüşleri ve Türkler Arasında Ortak Yazı Dili Oluşturma Çabaları.....	96

VI. BÖLÜM

TÜRK LÜGATİ	102
6.1. Dibace Bölümü	102
6.2. Türk Lügati'nin Genel Özellikleri.....	109
6.3. Türk Lügati'nin Şekil Özellikleri.....	115
6.4. Türk Lügati'nin İçeriği ve Metodu.....	119

6.5. Yayımlandığı Günden Bugüne Büyük Türk Lügati İçin Söylenilenler.....	155
---	-----

VII. BÖLÜM

YÖNTEM	161
7.1. Araştırma Modeli	161
7.2. Evren ve Örneklem	161
7.3. Verilerin Toplanması	162
7.4. Verilerin Analizi	162

VIII. BÖLÜM

SONUÇ VE ÖNERİLER	163
8.1. Sonuçlar.....	163
8.2. Öneriler	167

KAYNAKÇA	169
-----------------------	-----

EKLER	176
EK 1: Hüseyin Kâzım Kadri'nin Bir Fotoğrafı.....	176
EK 2: Türk Lügati'nin Osmanlı Türkçesi ile Basılmış İkinci Cildinin Kapak Kısmı	177
EK 3: Türk Lügati'nin Latin Harfleriyle Basılmış Üçüncü Cildinin Kapak Kısmı.....	178
EK 4: Türk Lügati'nden Bir Sayfa Örneği	179

KISALTMALAR CETVELİ

c.	: Cilt
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
TDK	: Türk Dil Kurumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
Yay.	: Yayınları
yy.	: Yüzyıl

I. BÖLÜM

GİRİŞ

Bu bölümde, araştırmanın gerekçelerini ortaya koyan problem durumu, araştırmanın amacı, araştırmanın önemi, varsayımlar, sınırlılıklar ve tanımlara yer verilmiştir.

1.1. Problem Durumu

Hüseyin Kâzım Kadri ile ilgili başta, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi olmak üzere birçok fakültede araştırmalar yapılmış, tezler hazırlanmıştır. Fakat bu çalışmalar daha çok yazarın dinî konularda yazmış olduğu eserler üzerinedir. Araştırmamızı teşkil eden Türkçe öğretimi konusu ile ilgili yapılan çalışmalar ise daha az sayıda ve makale şeklindedir. Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk dili ile ilgili eserlerinin incelenip değerlendirilmesiyle ilgili doğrudan bir tez çalışması yapılmamıştır. Şimdiye kadar Hüseyin Kâzım Kadri ile ilgili şu konular ele alınmıştır:

- Öbek (1999), “Büyük Türk Lügati’nde Divan Edebiyatı Unsurları” adlı doktora tezi çalışmasında Büyük Türk Lûgati’ni Eski Türk Edebiyatı açısından incelemiş ve “İkinci Âsım’dan Bir Portre: Hüseyin Kâzım Kadri” adlı makalesinde (1996), söz konusu tezi hakkında bilgiler vermiştir. Bu tezde Türk Lügati, divan edebiyatı ile ilişkilendirilmiş ve bu yönden incelenmiştir. Çalışmada eserdeki etimolojik kelimeler tespit edilmiştir. Örneğin, Büyük Türk Lügati’nin “ög/ök” maddesinde bu kelimenin; “göğüs, sîne, sadr; ciğer” anlamları verildikten sonra; öksürmek fiilinin, “ciğerlerde olan havayı, ihtilâcî ve sesli bir tarzda çıkarmak...”; ögle’nin, “günün göğsü ve yarısı, günün ortası” ve Türkiye Türkçesinde “üvey” telaffuz edilen “ögey” kelimesinin, “kendisinin sadrı ve sulbü olmayan”... şeklinde karşılanması yapılan kelime tahlillerinden birkaçıdır. “Lügatte, “ekmek” kelimesi de “ateş” anlamındaki “ot” maddesinde alınmış ve “ütmek: ütölmüş yani ateşe gösterilmiş şey, ekmek” şeklinde açıklanmıştır. Dîvân-ı Lûgati’t Türk’t “ötmek: yenecek ekmek” karşılığını

görmekteyiz. Aslında bu kelimenin Osmanlı alfabesinde “kef” ile değil de “te” ile yazılmış bulunması bunu göstermektedir” (Öbek, 1996: 455).

- Öbek (1996), “İkinci Âsım’dan Bir Portre: Hüseyin Kâzım Kadri” adlı makalesinde, Hüseyin Kâzım Kadri’nin hayatı ve kişiliği hakkında genel bilgiler vermiştir. Makalede, Mehmet Akif’in onun için “İkinci Âsım” adında bir şiir yazmak istediğini fakat bunun gerçekleşmediğinden bahsedilmektedir. Hüseyin Kâzım’ın eserleri hakkında kısa bilgilere de yer verilen makalede Büyük Türk Lügati’nin dört ciltten oluştuğu ve birçok defa gözden geçirilip hazırlandığı belirtilmiştir. Ayrıca eserin Mehmet Akif, Süleyman Nazif, Abdullah Cevdet gibi şahsiyetlerin de kontrolünden geçtiğine değinilmiştir. Hüseyin Kâzım Kadri’nin “Büyük Türk Lügati” adlı eserin Türk düşünce hayatı açısından genç nesillere ulaştırılmasının gerekliliği vurgulanmıştır.

- Öbek (2009), “Tarihî Türk Sözlükçülüğünde Dönüm Noktası: [Büyük] Türk Lügati” adlı makalesinde Büyük Türk Lügati hakkında bilgiler vermiş ve bu eseri tarihî Türk sözlükçülüğünde bir dönüm noktası olarak değerlendirmiştir. Öbek, Türk Lügati’nin divan edebiyatı kaynakları arasında da çok müstesna bir yere sahip olduğunu belirtmektedir. Ayrıca lüğatin, birçok çalışma için yıllardır sömürülmesine rağmen esamesi okunmayan gizli kahramanlardan olduğu görüşündedir. Makalede Türk Lügati, gerek Osmanlı Türkçesi, yanı sıra lehçelerini; gerekse sadece Türk lehçelerini – tanıklarıyla – içermesi bakımından tek ve emsalsiz bir kaynak olarak değerlendirilmiştir.

- Doğan (2007), “Hüseyin Kâzım Kadri’nin Dinî ve Siyasî Görüşleri: Kelâmî Bir Yaklaşım” adlı yüksek lisans tezinde, Hüseyin Kâzım Kadri’nin dini siyasi görüşlerini kelami bir yaklaşımla ele almıştır. Çalışmanın giriş bölümünde Kadri Bey’in hayatı ile ilgili bilgilere değinilmiştir. Ayrıca yazarın eserlerinin tanıtıldığı “Hüseyin Kâzım Kadri ve Siyasi Duruşu” adlı genel bir bölüm yer almaktadır. Hüseyin Kâzım’a göre Müslümanların gerilemesine neden olan etkenler alt başlıklar ile verilmiştir.

Hüseyin Kâzım Kadri, dinî eserlerinde daha çok Müslümanların geri kalma nedenlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Geri gidişin sebebini Abbasilerle birlikte yön değiştiren İslam tarihindeki ilk ihtilaflara kadar dayandırmıştır. İtikadî meselelerin Hz. Muhammet’le tamamlandığını vurgulayan Hüseyin Kâzım, içtihadın zorunlu bir ihtiyaç

olduğunu belirtmiş ve bu sorunun çözümü için de “Yeni Yüksek İslam Medresesi” adlı bir kurum oluşturulmasını önermiştir (Doğan, 2007: 91-92).

- Önder (1992), “Hüseyin Kâzım Kadri ve Türkçe Sözlüğü” adlı makalesinde Hüseyin Kâzım Kadri’nin bilimsel çalışmalarıyla topluma hizmet etmiş ve devlet hizmetlerinde bulunmuş önemli bir kişi olduğu üzerinde durmuştur. Makalede Büyük Türk Lügati’ni şekil yönünden tanıtıcı bilgiler verilmiştir. Sözlük, “Türklüğün harsına müteallik olan mühim bir gayeye doğru atılmış ilk adım” olarak nitelendirilmiştir. Önder, Türk araştırmacılarının bu değerli kaynaktan yararlanarak bu yolda yeni başarılarla ulaşmaları yönündeki beklentisini dile getirmiştir.

- Uca (2011), “Hüseyin Kâzım Kadri’nin Türk Lehçelerinin Birliği Hakkındaki Düşünceleri” adlı makalesinde, Hüseyin Kâzım Kadri’nin hayatı hakkında genel bilgiler verdikten sonra, onun Türk dünyasının ve Türk dilinin birliği, bütünlüğü konusundaki görüşlerine değinmiştir. Hüseyin Kâzım Kadri’nin aralarında pek çok bağlar ve benzerlikler bulunan Türk lehçelerini geliştirmek ve her birini felsefî, fennî, edebî duygu, düşünce ve hisleri kolayca ifade eden bir dil hâline getirmek için ayrı ayrı uğraşmaktansa daha çok gelişmiş olan Osmanlı Türkçesi’ni her tarafa genel bir dil olarak kabul etmenin daha uygun olacağı yönündeki görüşlerinden bahsedilmiştir. Makalede “Büyük Türk Lügati” adlı eserin önemine de değinilmiştir. Bu eser, “Türk milletine bırakılan mukaddes ve ölmez bir armağan” olarak nitelendirilmiştir.

- Şeker (2003), “Hüseyin Kâzım Kadri’ye Göre Vehhabilik” adlı bir yüksek lisans tez çalışması yapmıştır. Şeker (2007), bu konuda hazırladığı eserini “Hüseyin Kâzım Kadri’nin Vehhâbilik Risalesi, Osmanlılar ve Vehhâbilik” adıyla yayımlamıştır. Bu eserde Vehhabilik ile Hüseyin Kâzım’ın düşünceleri arasındaki ilişki değerlendirilmiştir.

- Kuzu (2005), “Osmanlı’dan Modern Türkiye’ye Geçiş Döneminde Aydınların Medeniyet–Din İlişkilerine Bakışı: Hüseyin Kâzım Kadri ve Cârullah Bigiyef Örneği” adlı yüksek lisans tezinde, modern Türkiye’ye geçiş döneminde din ve medeniyet kavramı arasındaki ilişkiye değinmiştir. Hüseyin Kâzım Kadri ve Musa Carullah Bigiyef’in din ve medeniyet hakkındaki düşünceleri üzerinde durulmuştur.

Hüseyin Kâzım Kadri hakkında yüksek lisans düzeyinde yapılmış diğer çalışmalar şunlardır:

- Polatçı, İsmail (1990). *Hüseyin Kâzım Kadri Bey ve Tarih Hatırları*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Kara, İsmail (1987). *Hüseyin Kâzım Kadri, Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çakır, Erdal (1987). *Hüseyin Kâzım Kadri'nin Din ve Toplum Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Çalışma alanımızı oluşturan “Hüseyin Kâzım Kadri” veya “Türk Lügati” konularında daha önce yapılmış çalışmalar, tezler ve makaleler bir bütün olarak değerlendirildiğinde onun Türk dili konusundaki fikirleri üzerine birtakım makalelerin kaleme alındığı fakat bu konuda doğrudan bir tez çalışmasının yapılmadığı görülmektedir.

1.2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türkçe öğretimindeki yeri ve önemini ortaya koymaktır. Belirlenen genel amaca ulaşmak için şu alt amaçlarla ilgili soruların cevapları aranmıştır:

- Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk dili konusundaki görüşleri nelerdir?
- Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk dili ile ilgili ortaya koyduğu çalışmalar nelerdir?
- Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk Lügati adlı eserinin biçim ve içerik yönünden özellikleri nelerdir?
- Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk eğitim tarihindeki yeri nedir?

1.3. Araştırmanın Önemi

Hüseyin Kâzım Kadri ile ilgili daha önce yapılmış biyografik çalışmalar mevcuttur. Fakat söz konusu çalışmalar, genellikle yazarın dinî eserleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle dinî eserleri üzerine hazırlanan tezlerin büyük bir kısmı lisans düzeyinde ve kısa çeviriler şeklindedir. Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk dili ile ilgili fikirleri ve Büyük Türk Lügati konularında bazı makaleler yazılmış fakat bu konuyla ilgili doğrudan bir tez çalışması ortaya konulmamıştır. Bu çalışmayı diğerlerinden farklı kılan, Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk dili ile ilgili yaptığı çalışmaları daha ayrıntılı olarak ele almak ve Türk Lügati adlı büyük eserini tüm yönleriyle tanıtmak olmuştur. Bu çalışma, Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk diline verdiği değeri göstermesi ve bu konudaki çabalarını ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir.

1.4. Varsayımlar

Bu araştırmada iki varsayım bulunmaktadır:

- Seçilen kaynak, kişi ve dokümanların araştırmaya yardımcı nitelikte olduğu varsayılmıştır.
- Hüseyin Kâzım Kadri'ye ait eserlerin, onun görüşlerini yansıttığı varsayılmıştır.

1.5. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu araştırma, Hüseyin Kâzım Kadri'nin hayatı, kişiliği, Türk dili ile ilgili fikir ve eserlerinin incelenip değerlendirilmesiyle sınırlandırılmıştır. Hüseyin Kâzım'ın dil konusu dışında kalan eserleri (din, ziraat vb. konulu) yalnızca kendisini daha iyi anlayıp tanıtabilmek ve araştırmayı desteklemek amacıyla incelenmiştir.

1.6. Tanımlar

Sözlük: “Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan veya başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lügat” (TDK, 1998: 2027).

Sözlük bilimci: “Sözlük bilimi uzmanı, leksikograf” (TDK, 1998: 2027).

Sözlük bilimi: “Sözlük yazma ve hazırlama işi, leksikografi” (TDK, 1998: 2027).

Sözlük birimi: “Sözlükte madde başı olarak yer alacak anlamlı söz varlığı” (TDK, 1998: 2027).

Sözlükçülük: “Sözlükçülük, bir dilin veya karşılıklı olarak daha fazla dilin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koymak üzere yöntemleri araştırma; sözlük hazırlama, yazma ilkelerini, kurallarını geliştirme ve uygulama alanına çıkarma işi şeklinde tanımlanabilir” (Akalin, 2010: 165).

Lehçe: “1. Bir dilin tarihî, bölgesel, siyasî sebeplerden dolayı ses, yapı ve söz dizimi özellikleriyle ayrılan kolu, diyalekt. 2. Şive, konuşma tarzı” (TDK, 1998: 1459).

Lehçe bilimi (Diyalektoloji): “Bir dilin ayrıştığı lehçelerle ilgili olguların tespiti ile ilgilenen bilim dalıdır. Dilde çeşitli sebeplerle meydana gelen değişmeler ve dilin aldığı farklı biçimler lehçe bilimin alanına girmektedir” (Ünalın, 2002: 259).

II. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde çalışmamızın genel çerçevesini oluşturan araştırma bulgularına dayalı bilgiler genelden özele doğru sıralanmıştır. Hüseyin Kâzım Kadri'nin biyografisini oluşturan bu kısımda Osman Ergin'in sıralaması esas alınmıştır (Ergin, 1949: I).

2.1. Hüseyin Kâzım Kadri

2.1.1. Doğumu ve Tahsil Hayatı

II. Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşamış olan Hüseyin Kâzım Kadri, önemli siyaset ve fikir adamlarımızdandır.

Hüseyin Kâzım, dil, din, siyaset, ziraat vb. birçok konuda yazılar kaleme almış ve önemli eserler ortaya koymuştur. Dönemin önde gelen gazete ve dergilerinde çok çeşitli konularda makaleler de yazan Hüseyin Kâzım'ın bir hayli sayıda da yayımlanmamış yazıları mevcuttur. Dinî eserlerinin birçoğunda “Şeyh Muhsin-i Fânî” imzasını kullanmıştır.

Seçkin ve bürokrat bir aile ortamında yetişen Hüseyin Kâzım Kadri, Hicrî 1286 (M.1870) yılında İstanbul Beylerbeyi'nde doğmuştur. Babası, çok çalışkan ve dürüst birisi olarak tanınan Trabzon valilerinden Kadri Bey'dir (1843–1903). Kadri Bey'in babası da Sultan Mahmud ve Abdülmecid devirleri vezirlerinden Edhem Paşa'dır.

Hüseyin Kâzım, Beylerbeyi Sıbyan Mektebi'nde okuduktan sonra Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi'ni bitirmiştir. Mülkiye Mektebi İdadisi'nde ortaöğrenimine başlamış fakat bir sene geçtikten sonra babasının Aydın Vilâyeti Defterdarlığı'na tayini sebebiyle

İzmir’e gitmiştir. Burada İzmir İngiliz Ticaret Mektebi’nde öğrenim gören Hüseyin Kâzım, Fransızca ve İngilizceyi bu okulda öğrenmiştir.

Hüseyin Kâzım Kadri, kendi kendini yetiştirme azminde olan ender şahsiyetlerdendir. İyi bir tahsil gören Hüseyin Kâzım, fen bilimlerinin yanında Arapça, Farsça gibi doğu dillerini de öğrenmiştir. Lisandaki eksiklerini daha çok aldığı özel öğrenim sayesinde tamamlamıştır. Tüm ömrünü ilim öğrenmeye vakfeden Kâzım Bey, doğu dillerinden başka Fransızca, İngilizce ve İtalyancaya da vâkıftı. Türk Lügati adlı eseri yazma kararı aldıktan sonra da Eski Yunanca ve Latinceyi öğrenmiştir.

Hüseyin Kâzım, ziraat konusundaki bilgilerini artırmak amacıyla bir ara Almanya’ya gitmiştir. “Meşhur Valiler” adlı eserde Hüseyin Kâzım Bey’in İtalya Yüksek Ziraat Akademisi’nden mezun olduğu bilgisi de verilmektedir (Orhun, Kasaroğlu, Belek ve Atakul, 1969: 147).

Hüseyin Kâzım, devamlı olarak okumak ve öğrenmek suretiyle kendi kendini yetiştirmiştir. Hayatının son zamanlarında Suriye’ye çekilerek altı sene orada inceleme ve araştırmalarda bulunması İslâm kültüründe daha fazla ilerlemesini gerektirmiştir. En mühim İslâmî eserlerini Suriye’den İstanbul’a geldikten sonra yazmaya başlamış olması da bunu gösterir (Ergin, 1949: 1).

2.1.2. Soyağacı

Hüseyin Kâzım, hatıratında ailesi hakkında bize şu bilgileri vermektedir (Kara, 1991: 35):

Pederimin pederi salâbet-i dinîyesiyle, hüsn-i ahlâk ve evsâfiyla maruf olan Şeyhulharem-i Hazret-i Nebevî Hacı Edhem Paşa’dır ki o da Zagferanbolu (Safranbolu) ayânından Karakulak Halil Efendi’nin oğludur. Büyük pederim Sultan Mahmud ve Mecid asırlarında vezâret pâyesini ve Maliye ve Evkâf Nezaretlerini ihrâz etmiş ve salah-ı hâliyle, iffet ve istikâmetiyle büyük bir şöhret kazanmıştır. Onun Maliye Nezareti’ne tayinini Sultan Mahmud’a arz eden sadrazam Selim Paşa, yazdığı arz tezkiresinde büyük pederim için “sözünde dâim ve namazına kâim...” tabirlerini kullanmıştı.

Hüseyin Kâzım Bey, Şeyhülharem Şevket Paşa'nın oğlu İsmet Paşa'nın kızı Fatma Güzide Hanımla evliydi. Fatma Güzide Hanım, 12 Ekim 1950'de vefat etmiştir. (Orhun vd., 1969: 148). Tercüme-i Hayat'ında, saadetini önce Allah'a, sonra Fatıma Güzide Hanım'a borçlu olduğunu dile getiren Hüseyin Kâzım, kızları Fatıma Rikkat, Ayişe Nazan ve oğlu Fuat'tan memnun olarak gözlerini kapayacağını belirtmektedir (Kara, 1991: 218). Hatıratında kullandığı ifadelerden, ailesine büyük kıymet verdiği anlaşılmaktadır. Hüseyin Kâzım'ın Namık Kemal'e anne tarafından soyca yakın olduğu da dikkat çekici bir bilgidir (Şeker, 2007: 13).

2.1.3. Babası: Trabzon Valisi Kadri Bey

Kadri Bey, Sultan Mahmud ve Sultan Abdülmecid devirleri vezirlerinden Hacı Edhem Paşa'nın oğludur. 1259 (1843) yılında İstanbul'da doğmuştur. Zamanın Hoca Bekir Efendi, meşhur şair Manastırlı Nailî Efendi gibi üstadlarından Arap ve Acem dillerini öğrenmiş, edebiyat bilgilerini geliştirmiştir. Sonraları Fransızca öğrenmekle de meşgul olan Kadri Bey, Türk edebiyatına da son derece vâkıftır. Kendisinin, şâir-i âzâm Abdülhak Hamit'e Farsça dersleri vermiş olması, ilmi yönünün güçlü olduğunu kanıtlar.

Hüseyin Kâzım, “Tercüme-i Hayat” adlı hatıratında babasını şöyle tanıtmaktadır (Kara, 1991: 34–35):

En evvel fevkalâde bir fıtratta yaratılmış olan pederimden bahsedeceğim: Onu idrak edenler fezâilini uluvv-i cenabını, azm u iradesini, hârikulâde zekâsını ve kudret-i nutkiye ve inşaiyesini... takdir ederler. Yakinen hükmederim ki tarih Kadri Bey'i ihmal edemez. Bilhassa idare-i hükümette biraz müstebiddâne ve serbâzân olmakla beraber hal ve mevkiin ve zamanın ilcaâtına muvafık ve daima iyi ve hayırlı neticelere bâis olan icraatı “mesel-i sâir” hükmündedir ve pederim hafıza-yı enamda yaşamak için benim şehadetime muhtaç ve müftekir değildir. Ben de onun mektebinde yetişmiş ve onun evsafından az çok bir şeye tevarüs etmiş olmaktan müfterihim.

Mahmut Goloğlu, Vali Kadri Bey'in fiziksel ve ruhsal portresini şu sözlerle anlatır (Albayrak, 2008: 227):

Trabzon valiliğinde ün alan Kadri Bey, orta boylu, şişman, kırmızı yüzlü, siyah top sakallı, keskin bakışlı biri idi. Kuvvetli bir hafızası vardı. Yalanı sevmez, yalancıyı bağışlamazdı. Görevine bağlı, uygulamada sert huylu idi. Çalışkan, dürüst, alçakgönüllü, halka dönük, ağırbaşlı ve dayanıklı bir kişiliği vardı. İyi kalpli, yiğitliği sever, iyi düşünceli, samimi olduğu söylenirdi. Gerçek şu idi ki kendisini halka sevdirmesini ve saydirmasını bilmişti. Bu nedenle adı, uzun yıllar Trabzonluların dilinde sevgi ve saygı ile yaşamıştır.

Kadri Bey, çalışma hayatına Maliye memuriyetiyle başlamıştır. Gençliğinde Nezaret Müsteşarlığı'nda, Meclis-i Maliye azâlığında, Aydın Vilâyeti Defterdarlığı'nda, bulunmuştur. Aydın ili defterdarlığında bulunduğu altı sene içinde devlete önemli hizmetleri olmuştur. Özellikle Sisam İhtilâli'nin yatıştırılmasında üstün bir başarı kazanmıştır. Mithat Paşa'nın açtığı Sanayi Mektebi'nin ihyasında, "Mekteb-i Terakki" adıyla özel bir okulun açılmasında da hizmetleri olan Kadri Bey, İzmir'de altı ay kadar vali vekâletinde bulunmuş, Agop Paşa'nın Maliye Nâzırlığı zamanında bu görevden alınmıştır. İki yıl geçim sıkıntısı çeken Kadri Bey, bir süre sonra Maliye Meclisi Üyeliği, Birinci Mıntika Maliye Müfettişliği ve ikinci kez Maliye Nezareti Müsteşarlığı görevlerinde bulunmuştur. Kadri Bey'in böylesine önemli görevlere getirilmesinde, onun daha önceki hizmetlerinde göstermiş olduğu başarılar ve şöhretinin de payı olmuştur. Son görevi, 1892'de başladığı Trabzon Valiliği'dir (Aldan, 1995: 35).

Kadri Bey, Trabzon valiliğinde bulunduğu on bir sene içinde o devrin önemli bir idare adamı olduğunu göstermiş ve Batum'dan İnebolu'ya kadar uzanan bölgelerde düzeni sağlamada üstün başarıları olmuştur (Galitekin, 2007: 407). Trabzon Valiliği görevindeyken 10 Kânun-ı Sâni 1318 (23 Ocak 1903) tarihinde altmış bir yaşında kalp hastalığından vefat etmiştir. Trabzon'da Sultan Abdülhamid tarafından inşa ettirilmiş türbeye defnolunmuştur. Vali Kadri Bey'in bu türbesi 6 Eylül 1936–3 Kasım 1939 tarihleri arasında imaret adıyla bilinen mezarlıkla birlikte asri mezarlığa nakledilerek yeri park hâline getirilmiş ve buraya üçüncü umumi müfettiş Tahsin Uzer tarafından "Atapark" ismi verilmiştir (Akıncı, 1948: 9). Mimarî bir değere de sahip olan bu türbenin yok edilmesinde, Tahsin Uzer'in Kadri Bey'le ailevî bir husumetinin de payı olmuştur.

Ölümünden sonra İstanbul'da çıkarılan İkdam Gazetesi'nde yayımlanan bir makalede Kadri Bey hakkında şu değerlendirmelere rastlanmaktadır (Galitekin, 2007: 407):

Kuvve-i hafızasında şiddet, nâtıkasında halâvet, kaleminde selâset, fikir ve hükmünde isabet gibi evsaf ile mütehalli, faal, müstakim, görmüş geçirmiş bir zât idi. Bu seçkin faziletlerinden başka mütevazı, tatlı dilli, lâubali meşreb ve gayet vakur ve fevkalâde metin idi. Kadri Bey için bir şey unutmak mümkün olmadığı gibi enzâr-ı tedkikine maruz olan gavâmız-ı umûrun hakâyikini keşf âdeti emr-i sehl idi. Gayet seri ve seri olduğu kadar selîs yazar idi. Yazılanlarda kuvvetli ifadeler, esaslı mütalaâlar munderic olup zevaide haşviyâta tesadûf edilmez idi. Umûr-ı maliyede malûmatı gayet geniş ve bütün hesap inceliklerini hakkıyla bilirdi.

Güzel yazmayı ve güzel konuşmayı seven Kadri Bey, idareciliği yanı sıra şiir ve edebiyatla da ilgilenmiştir. Şiirler de kaleme alan Kadri Bey'in bilinen tek nazmı, Trabzon'un ünlü din bilgini Kocaman-zâde'nin vefatından sonra yazdığı mezar taşı kitâbesidir (Albayrak, 2008: 228).

Kadri Bey'in yazdığı kitabe şu şekildedir (Aldan, 1995: 36):

Kocaman-zâde Efendi kim idi
İlm ü fazl ile yegâne geçti

Eylemiş mürğ-i mefâhise hedef
Hükm-i takdîr zamâne geçti

Mevt-i âlemle müsâvi fevti
Sûziş-i fırkatı cânâe geçti

İki noksanla hesâp eyliyecek
Beyit-i târihi zebâne geçti

Ruhunu şâd ede Rabb-i Mennân
Kocamanzâde cinâne geçti.

Kadri Bey'in ölümünün ardından yayımlanmış olan hâl tercümesinde kendisiyle ilgili şu bilgiler yer almaktadır (Akıncı, 1948: 8):

Müşarün-ileyh Esbak Şeyhulharem Hazreti Nebevi Müteveffa (vefat etmiş) Hacı Ethem Paşa'nın oğludur. 1259 yılı recebinin 27. günü İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Subay okulunda mukaddemei ulümü tahsil ettikten sonra hususi öğretmenden sarfi-nahiye Arabî mantık ve mania ve Farsî ve tarih, coğrafya okumuştur. Türkçe kitabede ve Arabî ve Farisi'den istihracı maani ile tercüme hakkıyla muktedir idi. Memaliki mahrurai şahanede bulunan evkafın azvali umumiyesine dair Türkçe bir risale kaleme almıştır. 1272 yılının rebuulaharinde on sekiz yaşında olduğu hâlde barusu humayuna mülâzemetle mektûbil maliye odasına dâhil ve 1273 yılı avahirinde rütbei salise ile 20 kuruş maaşa nail ve dokuz yıl zarfında mezkûr maaşı artarak 60 kuruşa çıkmış ve 1282 yılı ortalarında maaşı mezbur ile mülga tahsilâtı maliye komisyonu kitabetine nakil ile 1284 yılı availinde 2000 kuruş maaşla eshami umumiye emaneti tahrirat müdürlüğüne tayin ve 1285 yılı evasitında uhdesine rütbei saniye sınıfı mütemayizine terfi ile beraber maaşı 3100 kuruşa iblag kılınmış ve 1282 yılı cemaziyelevelinde rütbei ûla sınıfı sanisi ve 5000 kuruş maaşla emaneti mezkûre muavinliğine memur ve 1295 yılı evalinde 7000 kuruş maaşla maliye nezareti muavinliğine geçerek 1296 yılı avahirinde 7500 kuruş maaşla divanı muhasebat azalığına tayin ve tensiki maaşat kararnamesi mücibince maaşı mezkûr muahharen 5000 kuruşa tenzil edilmiş ve 1300 yılı cemaziyelaheinde 6000 kuruş maaşla Aydın vilâyeti defterdarlığı uhdesine üçüncü rütbeden bir kıt'a nişanı âlii Osmanî ihsan buyrulmuş ve 1302 yılı recebi evasitında bazı tahkikat icrasına memur edilmiş, çeşitli vazifelerde bulunmuştur. Trabzon'a vali olarak 1307 yılında tayin ve 1318 yılında vefat ettiğine göre on bir yıl bilafasla Trabzon'da valilik makamında bulunduğu anlaşılmaktadır. Kadri Bey, zamanın en güçlü valilerinden olup kendisine mahsus nükte ve yarenlikleriyle de meşhur bir zattır.

Kadri Bey'in anlatılan meşhur nüktelerinden birkaçı şöyledir (Akıncı, 1948: 9):

“Trabzon'a tayin edilen bir polis müdürü Vali Kadri Bey'e iltifat için: “Bugün geldim, vazifeye başladım, akşam da şeref-i âlinize birkaç kadehten sonra havaya bir el silah endaht ettim.” diye bir müzekkere yazmış. Kadri Bey de şöyle bir havale yapmış: “Siftahı senden, bereketi Allah'tan...”

“Bir gün Oflu bir hoca şahsî bir işi için Kadri Bey'e şifahî olarak müracaat ederek derdini anlatır. Kadri Bey de can kulağıyla onu dinler. Şikâyetinin kaza amirini ilgilendirdiğini anlayınca ayağa kalkıp elindeki tebeşirle hocanın cübbesinin arkasına şöyle bir havale yapar: Of Kaymakamlığına...”

Kadri Bey, Trabzon'da göreve başladığı esnada vilâyet ve çevresinde anarşi ve güvensizlik mevcuttur. Büyük Türk Lügati'nin yazarı Hüseyin Kâzım Kadri, “Tercüme—

i Hayat yahut Aileme Yadigâr” isimli hatıralarını kaleme aldığı eserinde babası Kadri Bey’in görevinde her zaman cesur ve adil davrandığından bahsetmektedir. Babasının görev yaptığı ilde adalet ve düzeni sağlamak için gerektiğinde kanunları, nizamları çiğnediğini ve birçok problemi kendi bildiği yollarla kısa sürede çözdüğünü de dile getirmektedir.

Hüseyin Kâzım Bey, babası Kadri Bey’in Trabzon’daki görevlerinden şu şekilde bahseder (Albayrak, 2008: 222):

Pederim Trabzon Vilayeti’ni her manasına göre bir “anarşi” hâlinde buldu. Selefi meşhur Yusuf Cemil Efendizâde Âli Bey merhum muktedir ve fâzıl bir zat olduğu hâlde orada hiçbir iş görmek istememişti. İlk zamanlarda mevcut vesâit ile ve mu’tâd bir tarzda işe başlayan pederim, bu yolda hiçbir iş yapılamayacağını anladı ve kendi içtihadına göre hareket etmeye karar verdi. Bundan sonra da “âdil bir müstebit” tavrını takındı. Hükümetin kanunlarını, nizamlarını ve usûl-i idaresini pâ-y-mâl edecek icraata başladı. Onun fikrinde bütün bu kanunlar ve nizamlar hükümetin teessüs etmiş olduğu bir memlekette câri ve mâ-bihi’t-tatbik olabilirdi. Fakat ortada hükümet ve kanun nâmına henüz bir şey görülemiyordu. Bunun için en evvel hükümeti tesis, ondan sonra da kanunları tatbik etmek lâzım geleceğini düşündü. İlk icraat olarak, İstinâf ceza reisini, Adliye’nin bu en büyük memurunu vapura bindirip İstanbul’a iade etti. Adliye Nezâreti kıyametleri kopardı ve Sâdaret’e müracaatla Valinin tevbihini ve reisin Trabzon’a iadesini istedi. Mesele Meclis-i Vükelâ’da müzakere edildiği zaman, vazifesini ve hakk-u selâhiyeti hududunu tecâvüz ederek memleketi fesada veren ve bundan dolayı mevkiinden teb’id olunan Esat Efendi’nin yerine bir başkasının tayini takarrur etti. Bunu da şedit icraat takip etti.

İbrahim Alaaddin Gövsa, ayrıca Kadri Bey’in zekâsıyla ve kendine mahsus tedbirlerle eşkıyalığı sindirdiğini, ele geçirdiği kaçakçılara “şekerli kahve” adıyla dayak ikram ettiğini, Trabzon’da menkıbelerin anlatılageldiğini belirtmektedir (Aldan, 1995: 41).

Bir yabancının, Reji müdürü Mösyö Louis Ramber’in, hatıratında Kadri Bey’den şu şekilde bahsedilmektedir (Galitekin, 2007: 407):

Kadri Bey, iyi bir idareci, büyük bir zekâ ve kavî bir irade sahibi, özel hayatında gayet sade, ilk görünüşte sîması haşin ve âmiyâne,

konuşması açık fakat güzel teşbihler hikâyeler, hatta şiirlerle süslenmiş. İnsan, onunla bir müddet konuştuğundan sonra cezb olunur. Roma hukukunu araştırma ve tatbik ihtiyacından varestedir. Bununla beraber cezayı da müstehziyâne verir. Fenalıkta bulunmuş bir serseri yanına getirildiği zaman kısaca sorgular, akabinde bir sâde veya şekerli kahve ikram olunmasını emreder. Sade veya şekerli kahve, tabanlara atılan dayaktır. İstanbul’da Kadri Bey’i yaptığı hizmetlerin bedelini bol bol alan bir adam olarak tanırdık. Onu haris, müstebit, vicdansız, keyfine düşkün bir büyük şark azîli tarzında tasavvur ederdik. Hâlbuki hakikat bambaşkadır. Kadri Bey, imparatorluktaki tezepzüpten (kararsızlıktan) dolayı son derece müteessirdir. Her şeyi, herkesi intizama sokmak kaydındadır. Bunun mümkün olduğunu ispata çalışıyor.

Kadri Bey hakkında bahsedilen tüm görüşler değerlendirildiğinde, onun kendine has renkli bir kişiliğe sahip, otoriter ancak halk tarafından sevilip sayılan başarılı bir idareci olduğu sonucuna varılır.

Kadri Bey, idare mesleğine olan ve şöhretini sağlayan hizmetleri yanında, şöhretine katkı yapabilecek bir de hayırlı evlat yetiştirmiştir (Orhun vd. 1969: 166). Kendisi gibi valilik ve nâzırlıklarda bulunmuş olan, Türk Lügati’nin yazarı Hüseyin Kâzım Kadri Bey, kendisinin oğludur. Hüseyin Kâzım da bulunduğu önemli görevlerde babasının izinden gitmiştir.

2.1.4. Kızı: Fatma Rikkat Kunt

F. Rikkat Kunt, 27 Nisan 1903 tarihinde İstanbul’da Beylerbeyi’nde doğmuştur. 14 Ocak 1986’da vefat etmiştir. Babası Trabzon Valisi Kadri Bey’in oğlu Büyük Türk Lügati’nin yazarı Hüseyin Kâzım Kadri’dir. Annesi İsmet Paşa’nın kızı Güzide Hanım’dır. Kendisine “Rikkat” ismini babasının yakın arkadaşı Tevfik Fikret vermiştir.

Rikkat Kunt, babasının çeşitli görevleri dolayısıyla Serez, Selânik, Halep gibi çeşitli illerde bulunmuştur. İlk eğitimini mürebbiyesinden Fransızca olarak almıştır. 1913’te Beyrut’ta bulundukları sırada orta ve liseyi Alman mektebinde okumuştur. Mütarekeden altı ay sonra ailesiyle birlikte İstanbul’a dönmüştür. 1920–1921 seneleri arasında Sami Boyar’dan resim dersleri almıştır. 1921’de evlenmiş ve bu evlilikten iki oğlu dünyaya gelmiştir (Kuşoğlu, 2006: 66).

Rikkat Hanım, 1933'e kadar sanat faaliyetlerine ara vermiştir. Dayısı Türk Edebiyatı Profesörü İsmail Hikmet Ertaylan, vekâleten Güzel Sanatlar Akademisi'nde görev yaptığı sıralarda Rikkat Kunt'u bu akademiye yönlendirmiştir. Devrin önemli sanatkârlarından Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer'den tezhip; Feyzullah Dayıgil'den çinicilik dersleri alan Rikkat Hanım, bu akademiden 1944'te mezun olmuştur. Rikkat Kunt, bir ara kütüphane memurluğunda da bulunmuş ve bu arada kitaplar okuyup kendisini geliştirme fırsatı bulmuştur.

1948'de Türk Süsleme Sanatları Bölümü'ne tezhip öğretmeni olarak atanan Rikkat Hanım, 1968 yılında emekli olana dek akademide tezhip ve minyatür dersleri vermiştir. Emekliliğinden sonra da Beylerbeyi'ndeki evinde verdiği özel derslerle bu çalışmalarını sürdürmüştür. Rikkat Hanım, 1970'te Portekiz'in Lizbon kentindeki sel baskını sonucu, Gülbenkian Müzesi'nde harap olan Osmanlı eserlerinin tamirini üstlenmiştir (Taşkale, 2010: 78).

Türklerin İslamiyet'i kabulüyle birlikte, Türk süsleme sanatı, büyük bir gelişme dönemine girmiştir. Kur'an-ı Kerim'e duyulan büyük saygı, onu en güzel şekilde süsleme isteğini doğurmuş, böylelikle çok kıymetli tezhip çalışmaları verilmiştir (Akbaş, Öztekin, Tansı ve Taşkapılıoğlu, 1991: VII). Osmanlı'da 16. yüzyıl, Türk tezhip sanatının altın çağıdır. Rikkat Hanım da bu çağın tezhip sanatı anlayışını eserlerine yansıtan önemli bir isimdir. Müzelerde yüzlerce eseri sergilenen Rikkat Hanım, aynı zamanda Şevket Rado koleksiyonundaki Fetih Albümü adlı eserin de sernakkaşıdır. Bu değerli eserin otuz dört sayfasının tezhibi Rikkat Hanım'a aittir. Ölümünün hemen ardından, çeşitli koleksiyonlardaki seksen eseri İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi'nde sergilenmiştir (Kuşoğlu, 2006: 67).

2.1.5. Hüseyin Kâzım Kadri: Memurluğu

Hüseyin Kâzım, memurluk hayatına 15 Ağustos 1303 (1886)'da babasının defterdar olarak görev yaptığı Aydın Vilâyeti Muhasebe Kalemi'nde başlamıştır. Bir sene kadar bu görevde bulunduktan sonra istifa etmiştir (1304/1887). Yaklaşık iki sene sonra, İstanbul Maliye Nezâreti Mektûbî Kalemi'nde görev almıştır (1306/1889). Bu

görevde iken Tahrirât-ı Ecnebiye Müdürü Bedros Keresteciyan'dan Uygur, Çağatay ve Kazan lehçeleri üzerine dersler almıştır (Kara, 1991: 8). İngilizce Fransızca bildiği için 1894'te Hariciye Nezareti Umûr-ı Şehbenderî Kalemî'ne getirilmiştir (1310/1894).

1311/1895'te Tiflis Şehbender Vekâleti'yle kançılarlığına tayin olunmuş ise de annesinin arzusu üzerine İstanbul'daki Maliye Nezâreti'ndeki görevine tekrar dönmüştür. Bu görevinden 1319 (1904) tarihinde ayrılan Hüseyin Kâzım'ın, bu tarihten itibaren 6 Cümâd-el-ülâ (Arabî ayların beşincisi) 1326 tarihi hicrisine rastlayan 10 Temmuz 1324 İnkılâbı idarisine kadar (II. Meşrutiyet'in ilanına kadar) memurluktan ayrılmıştır. Hüseyin Kâzım'ın Tevfik Fikret'le tanışması bu zamana rastlar. Memurluktan uzak kaldığı dönemde Manisa'daki çiftliğinde vaktini genellikle ziraatle ilgilenererek geçirmiş, okuma ve araştırma ile meşgul olmuştur. Bir ara Tevfik Fikret ve Hüseyin Cahid'le birlikte Yeni Zelanda'ya gitmeyi düşünmüşlerdir. Hüseyin Cahid'in Hayât-ı Muhayyel'i de onların bu arzularını dile getirmektedir. “Bu niyetlerinden hükümetin haberdar edilmesi, Tevfik Fikret'in vazgeçmesi ve İkinci Meşrutiyet'in ilânı gibi nedenlerle bu düşünceleri gerçekleştirememiştir” (Öbek, 1996: 449). Bunun üzerine Manisa'nın Sarıçam mevkiinde bir köy kurmak için teşebbüse geçmeyi düşündülerse de II. Meşrutiyet'in ilânı planlarını değiştirmiştir (Kara, 1988: 9). Hüseyin Câhit, Fikir Hareketleri dergisindeki bir yazısında o günleri şu şekilde nakletmektedir (Yalçın, 1934: 11-12):

...O zamanlarda genç ve idealist ruhlar arasında en tükenmez, en tatlı sohbet mevzusu istibdat devrinin zulümleri idi. Kâzım'ın Haydarpaşa'daki konağında bizler için hazırlanmış kabarık yatakları ihmal ederek sabahlara kadar göz kırpmadan Abdülhamit zulmüne karşı konuşmalarımızın hararetini hâlâ hatırlıyorum. Bir ateş parçası gibi o selis ifadesiyle etrafındakileri coşturan o coşkun Hüseyin Kâzım, şimdi nerede! Yavaş yavaş bu nazarı tezallümler, dertleşmeler maddî bir tasavvur etrafında tebellür etmeye başlamıştı. Memleketi terk edip “Nuvelzelânda” adasına hicret edecektik. Buraya herkes refikasıyla birlikte gelecekti. Bir sosyalist cemaati hâlinde yaşayacaktık. Aramızda mülkiyet prensibi değil, uhuvvet prensibi hüküm sürecekti birbirimize karşı hakikaten bu kardeşlik hissini kalbimizde duyuyorduk.

Bu tasavvurlarda Hüseyin Kâzım'ın büyük bir tesiri oluyordu. Coşuyor, anlatıyor ve müstakbel hayatımız onun hülyaları arasından geçerek gözümüzün önüne yayılırken bir cennet saadeti gösteriyordu.

Nouvelle-Zelande’ a iptida, istikşaf yapar gibi, Hüseyin Kâzım ile ben gidecektim. Bizden muvafık bir haber alınca öteki arkadaşlar da gelecekti. Yol parası bulamamak bizim kanaatlerimizi kopardı. İstanbul’a mihlandık. Fakat Hüseyin Kâzım, bir türlü buna tevekkül gösteremiyordu. O “Nuvelzelenda” teşebbüsünü daha küçük bir nispette, daha hakikate yakın bir şekilde ihya etmek imkânını bir gün buldu. Manisa yakınlarında “Sarıçam” isminde bir köy vardı. Orada küçük bir tepe, etekleri çam korusu. Tepenin üstünde küçük bir köşk yaptırılabilirdi. Köyde bol arazi vardı. Biz orada bütün maddî ihtiyaçlarımızı asgarî bir hâle indirmiş, İstanbul’un o murdar istibdat muhitinden ve iz’açlarından uzak, kitaplarımız arasında kardeş üç aile hâlinde yaşayacaktık. Buraya Fikret, Kâzım ve ben gidip yerleşecektik.

Fikret derhal Sarıçam köyünün müstakbel köşküne “Yeşil Yurt” adını verdi. Yeşil yurdun resmini çizdi. İki cenahta birer kule bizim hususi dairelerimizi teşkil edecekti. Ortada müşterek bir salon yemek, musiki ve sohbet zamanlarında bizleri bir araya toplayacaktı. Hüseyin Kâzım, bu köşkü yaptırabilecek ve oraya çekilmemizi temin edecek sermayeyi bulmuştu. Fikret’in bir mülâhazası üzerine evvela Sarıçam köyündeki çamlık tepenin gidip görülmesine karar verdik. Ben Hüseyin Kâzım’ın mürur tezkeresiyle kaçak olarak Hidiyiye vapuruna girdim ve İzmir’e gittim. Arkamdan Hüseyin Kâzım, heyecanlı ve telaşlı gözleriyle beni seyrediyordu. O gözleri hayalimde görüyorum.

Sarıçam köyünde bir gece yatarak küçük tepeye kadar tırmanan taze çamları adeta öperek büyük şevk ve memnuniyetle çarçabuk döndüm. Fakat bilmiyorum, ne oldu! O kadar merak ve helecan ile müşahedemin neticesini bekleyen, sabırsızlığını bir şiiri ile terennüm eden Fikret birdenbire bir isteksizlik gösterdi. Kabahati yarı şaka olarak Kâzım’a attı. Fikret’e derin bir hayranlık ve hürmetkârlık besleyen Kâzım, nazik izahlarıyla kendisinde bir kabahat olmadığını Fikret’e anlatmaya çalıştı. Sarıçam’a da gidemedik.

Yalçın, “Edebî Hatıraları”nda bu durumu şu sözlerle anlatır (Yalçın, 1935: 125-126):

...Fikret’in böyle garabetleri vardı. Kim bilir, ne gibi bir mülâhaza ile fikrinden vazgeçti ve kabahati Hüseyin Kâzım’a bulmak istedi. Ben Manisa’da iken: “Gel ey beridi perestide...” diye terennüm etmiş, sabırsızlıkla avdetimi beklemiş, sonra teşebbüsten vazgeçilince: “Sen de gittin, senin de arkandan...[Rebabı Şikeste]” diye gözyaşı dökmüştü. Sanki bütün teşebbüsün gayesi bu iki manzumeyi yazmaktan ibaret imiş!”

2.1.6. Muallimliği

Fen Bilimleri de tahsil eden Hüseyin Kâzım, bir dönem Dârüşşafaka’da kozmografya hocası olarak görev yapmıştır. Ancak o, bunu hiçbir zaman bir geçim aracı olarak görmemiş; gönüllü bir hizmet olarak yapmıştır. “Hatta Hüseyin Kâzım, kozmografya dersi için gerekli kitapları, araç ve gereçleri Avrupa’dan bizzat getirterek okul kütüphanesine bağışlamıştır” (Öbek, 1996: 449).

Muallim Vahyi Beyefendi, onun ilim ve irfana olan ilgisini ve muallimliğini şu sözlerle anlatmaktadır (Şevki, 1935: 64):

İçtimaîyyata, lisaniyata ne kadar vâkıf ise, Türkçe şiir ve musikiyi de hemen o derecede zaik. Bir zaman kendi kendine kimyaya merakla toprağı ne kadar anlamışsa, yine bir zamanlar kendi kendine heyet ve felekiyata merakla göğü de o nisbette öğrenmiştir; Hatta Darüşşafaka’da “kozmooloji” muallimliği bile yapmış, ilk ve orta mekteplerimiz için de herkesten önce temiz bir ziraat serisi meydana getirmiştir.

Hüseyin Kâzım Bey’in ilimde modern yöntemler kullanılması yönündeki gayretleri çok mühimdir. Hüseyin Kâzım’ın babası Kadri Bey de zamanın diğer aydınları gibi Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye’nin kuruluşunda ve Darüşşafaka’nın yapılışında emeği geçen ilim sahibi kimselerdendir. Hüseyin Kâzım da bu kurumda gönüllü hocalık yaparak babasının şerefli yolundan gitmiştir (Ergin, 1949: 2).

2.1.7. Edebi Yönü ve Gazeteciliği

Hüseyin Kâzım, edebiyatçı olmamasına rağmen edebiyatla daima yakın ilişki içinde olmuştur. 1895’te üç arkadaşıyla yazmaya karar verdikleri Türk Lügati’nin bir hazırlık safhası olmak üzere Tanin isimli bir gazete çıkarmayı düşünmüşlerdir. Aslında, bu Hüseyin Kâzım için ilk gazete denemesi olmamıştır. Daha önceleri önemli bir edebiyat dergisi olan “Musavver Malûmat”ı da Hüseyin Kâzım ile arkadaşları çıkarmıştır. Fakat bir süre sonra bu dergiyi sansürün de etkisiyle devretmişlerdir (Ergin, 1949: 5). Arkadaşları Türk Lügati’ni hazırlamaktan çeşitli sebeplerle vazgeçince, Hüseyin Kâzım da Tanin’i neşretmekten vazgeçmiştir. Çünkü Tanin gazetesinin

çıkartılması ancak on beş sene sonra gerçekleşmiştir. 10 Temmuz 1324 (1908) İnkılâbı'ndan sonra Tevfik Fikret ve Hüseyin Cahit ile birlikte “Tanin” gazetesini kuran Hüseyin Kâzım Bey için matbuat hayatı başlamıştır. Gazete için gerekli sermayeyi Hüseyin Kâzım ortaya koymuştur. Tevfik Fikret, gazeteye isim vermiş, Hüseyin Cahit de kalem olmayı üstlenmiştir. Böylelikle, Sarıçam köyünde birleşemeyen üç dost “Tanin” etrafında toplanmıştır (Yalçın, 1934: 12).

Hüseyin Cahit, Servet-i Fünûn'u şu sözlerle anlatır:

Servet-i Fünûn, bir sanat ve edebiyat ocağıydı. ...Servet-i Fünûn'a yazı yazarların hiçbiri, işin para yanını düşünmüyordu. Orada toplananlar ve yazı yazarlar arasında daha güçlü, daha canlı bir bağ vardı: Ülkü; yüce bir sanat ülküsü, yurt ülküsü...(Balabanlılar, 2002: 131).

Hüseyin Kâzım, Servet-i Fünun fikir ailesinin kıymetli bir simasıdır. Hüseyin Kâzım, birdenbire, samimi hamlelerle hareket eden, çabuk coşan ve tutuşan bir ruha malikti. Şarkın bütün o bin türlü dert ve tecrübeden geçmiş felsefesine vâkıf olmakla beraber içindeki idealist hislerin canlılığı onu daima biraz şeniyetler üstünde yaşamaya sevk ederdi (Yalçın, 1934: 11).

Hüseyin Kâzım'ın Tanin gazetesinin kurulmasındaki çabaları çok mühimdir. Gazetenin önce arsasını almış, tapu senedini diğer arkadaşlarının adına da çıkarmıştır. Gazete için gerekli makineleri yine kendisi getirmiştir. Bej ketenden üç gömlek diktirip bir bakıma iş üniforması hazırlatmıştır. Hüseyin Kâzım, Tanin'de, telâşlı, aceleci, daima güler yüzlü, neşeli ve zarif nükteler, hoş hikâyeler anlatan bir idare memuru olarak görev yapmıştır.

Hüseyin Cahit, gazeteci Kâzım'dan şu şekilde bahseder (Yalçın, 1934: 12):

Kâzım'ın iyi ve temiz ahlâkı bu iş münasebetinde kendisini bir kat daha gösteriyordu. Tez canlı ve sabırsız idi. Gazete odalarının intizamsızlığı, kalenderliği onu sinirlendirirdi. Hizmetçinin ihmali görüncelâz acelesinden kendisi odayı toplamaya, sandalyeleri düzeltmeye kalkardı. 31 Mart 1325 (1909)'te Tanin Matbaası tahrip edildikten sonra yeniden kurulmaya başladığı zaman iki arada postada toplanmış olan 27 lira abone parasını aldık. 3 liraya büyük bir yazı masası, beşer kuruşa beş altı iskemle, birkaç hokka ve kalem tedarik ettik. Hurufatçı veresiye hurufat verdi. Hep bir arada

çalıştık. Gazeteyi başka matbaada bastırdık, Kâzım idare memurluğu ile odacılığı hemen hemen mezcetmiş bir hâlde fakat daima şen, daima hayat ve ümid ile huyla ile dolu, daima nükteli çırpınıp duruyordu.

İsmail Müştak, Hüseyin Kâzım'ın matbaadaki durumu hakkında şu değerlendirmelerde bulunuyor (Şevki, 1935: 60):

Sokaklar hürriyet naralarıyla ve intikam taşkınlıklarıyla çınlarken Tanin idarehanesinde ve Tevfik Fikret'in nezareti tahririyesi altında üç beş arkadaş çalışıp dururlardı. Bunlar arasında öteki arkadaşları gibi beyaz bir işçi gömleğiyle ara sıra cebinden çıkarıp elini daldırdığı kirli bir para kesesiyle ve kulağından hiç ayrılmayan siyah bir kurşun kalemle bir adam dolaşırdı. Bu adam Hüseyin Kâzım'dı. Kafasından ziyade kesesiyle çalışıyor sanılan ve masa başından ziyade makine odasında vaktini geçiren bu adamda idealinin esiri olmuş bir misyoner hâli vardı. Beylerbeyi'ne işleyen son vapurun zamanına kadar işi başında kalan ve haftada bir defa muharrir ve amelenin ücretlerini dağıttıktan sonra kirlenmiş gömleklerimizi koltuğuna alarak evine yıkatmaya götüren Hüseyin Kâzım'ı vazifesine bu kadar mütevazî fakat yine o kadar asil bir merbutiyetle bağlı görmek hak ve vazife hislerinin yeni uyandığı bir devirde, genç ruhlar için bilseniz ne yüksek bir temaşa idi. Ben o zaman nasıl ihtimal verebilirdim ki yazı işlerine gazetecilik kavgalarına, Tanin'in o bitmez tükenmez mücadelelerine uzaktan bir seyirci gibi bakan ve sanki kafa ve bilgiden hiç nasibi yokmuş gibi tahrir heyeti odasına ara sıra bir hayalet sönüklüğüyle uğrayan bu adamda emsalsiz bir cevher, bu basit işçi gömleğinin altında uzun senelerin himmetiyle doldurulmuş bir ırfan hazinesi, bu beşûş (güler yüzlü) simanın derinliğinde en çetin mevzuatı kavramış bir dimağ vardı.

Bir süre sonra Fikret, kendisine ihtiyaç kalmadığını belirterek Tanin'den ayrılmıştır ve Hüseyin Kâzım ile Hüseyin Cahit gazetedeki faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bir süre sonra gazetenin İttihat ve Terakki Cemiyeti eline geçmesi üzerine Hüseyin Kâzım da bu görevi sürdürememiştir. Hüseyin Kâzım, başkalarının fikir hürriyetine çok saygı duyan bir insandır. Bu bakımdan kendisi gazetede çok az yazı kaleme almıştır. Bunlar genelde bağcılık, çiftçiliğe dair yazılar olmakla beraber kimi zaman çeşitli Türkçe lehçeleriyle kısa yazılar da neşretmiştir. Hüseyin Kâzım, her ne kadar güçlü bir edebî eser ortaya koymasa da Servet-i Fünûn edebiyatı döneminde yazı yazılması için gereken edebî ortamı ve şartları sağlayan insanlar arasındadır. Meşrutiyet'ten önce İttihat ve Terakki'ye girmiş olduğu hâlde hiçbir zaman arkadaşlarını tesir altında bırakmamış ve onların yazılarına müdahale etmemiş,

gazetenin bağımsız kalmasını istemiştir. Onun, edebiyatı ve edebiyatçıları seven bir kişiliği vardır. Ali Ekrem Bolayır, Hüseyin Kâzım'ın edebiyatçılarıyla olan yakınlığını "...Şu hâlde Servet-i Fünûn'un ortaya çıkış yeri Kâzım Bey'in hânesindeki küçük ictimâdır ve o ictimâa da Kemal'in ruhu riyaset etmiştir." sözleriyle dile getirir (Özgül, 1991: 447).

Ahmed İhsan, Hüseyin Kâzım'ın edebî yönü hakkında şu bilgileri vermektedir (Ergin, 1949: 4-5):

... Tevfik Fikret, Servet-i Fünûn Edebiyatı Cedidesi'ni kurduğu esnada Hüseyin Kâzım Bey, Edebiyat-ı Cedideci'ler arasında bizim matbaanın vefalı bir müdavimi olmuştu. Hüseyin Kâzım'ın Edebiyat-ı Cedide'deki vaziyeti edebî değildi. Servet-i Fünûn'un 1867 Nisanının 29'u tarihli ve 426 sayılı nüshasında "Bağlar Arasında" diye bağcılığı ve asmacılığı anlatan bir tefrika yazmaya başlamıştı. "Bağlar Arasında" altı ay kadar devam etti ve sonradan kitap olarak da kendisi çıkardı. Dediğim nüshadaki başlangıçta şöyle diyordu: "İsmine bakarak vehleten bir edebî veya şairane eseri ihtar eden şu sahifelerde bilâkis pek sade, pek hakikî şeylerden, topraktan, asmadan, bağdan ve bağcılıktan bahsedeceğim..."

Hüseyin Kâzım'ın matbaadaki görevi de diğer görevleri gibi uzun sürmemiştir. "Kâzım, doğrudan doğruya fikir hayatından ibaret olmayan meşgalelerden çabuk bıkartı. Onun için Tanin idare memurluğundan da usandı, müdürlüğünden de." (Yalçın, 1934: 13).

Hüseyin Kâzım Bey'in bir gün Yıldız Sarayı'ndaki mabeyni hümayun kâtipliği görevindeyken padişah İkinci Sultan Hamit ile bir görüşmesi de olmuştur. Beraber bir motor gezisi yapmışlardır. Padişah, Hüseyin Kâzım'a, memleket meseleleriyle ilgili birkaç soru yöneltmiş ve ondan gayet yürekli cevaplar almıştır. Hüseyin Kâzım, padişaha başka devletlerle ittifak yapmak yerine bizzat kendi milletiyle ittifak yapması gerektiğini söylemiştir. Hüseyin Kâzım, padişaha karşı söylediği bu doğru sözünü yalnız Mabeyindeki görevinden olmamış, memleket dışına kançılara olarak gönderilmiştir. "Hüseyin Kâzım Bey, bu kör kadılığı, doğru sözlülüğü hayatı boyunca sürdürmüştür. Bu yüzden de bazı zorluklarla karşılaşması kaçınılmaz olmuştur. Ama her

devirde bunu göze alanlar olmuştur. İşte, Hüseyin Kâzım Bey de bu gözü pek olan, yürekli kişilerden biridir” (Orhun vd. 1969: 143).

Hüseyin Cahit Yalçın, Hüseyin Kâzım’la beraber çıkardıkları gazetenin bağımsız nitelikte olduğunu anılarında şöyle anlatır:

1 Ağustos 1908 Cumartesi günü (19 Temmuz 1324) Tanin’in ilk sayısı yayımlandı. Tanin, bağımsız bir gazete olarak çıkıyordu ve benim elimde sonuna kadar da öyle kaldı. Hüseyin Kâzım, İstanbul’daki dernek şubesine bağlıydı. Derneğin bir gazete çıkarmak düşüncesinde olduğunu ama bu gazete yayımlanmaya değin bidirilerini Tanin’e vermek istediklerini söyledi. Ben düşüncemi Kâzım’a açıkça söyledim. “Biz kimsenin gazetesi olamayız, bağımsız kalmalıyız.” dedim. Kâzım da aslında ters düşüncede değildi. O da Tanin’in özgür ve bağımsız olacağı konusunda güvence verdi. Aramızda bir yanlış anlaşamaya yer bırakmayan bu karardan sonra işe başladık (Mutluay, 1976: 19).

Yönetimi ele alan İttihat Terakki’nin, Hüseyin Cahit’in gazetede ki siyasal yorumlarına müdahale etmeye başlaması sonucu Hüseyin Cahit Bey gazeteden ayrılma kararı almıştır. Tanin’i bir para kazanma aracı olarak görmeyen Hüseyin Kâzım’la birlikte gazeteyi İttihat Terakki Cemiyeti’ne devretmişlerdir.

II. Meşrutiyet ve sonrası Türk basını açısından önemli bir dönemdir. 2 Ağustos 1908’de yayımlanmaya başlayan Tanin gazetesi de Türk basın hayatı içinde önemli bir yere sahiptir. II. Meşrutiyet’in özgür ortamı içinde varlığını sürdüren gazete, 31 Mart Olayı’nda saldırıya uğramıştır. Gazete, İttihat ve Terakki yönetiminin olumsuzluklarını da özgürce ifade ettiği için hiçbir zaman İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni memnun edememiştir. Tanin’e cephe alan İttihat ve Terakki kâtibi umumisi olan Mithat Şükrü I. Dünya Savaşı öncesinde gazeteyi satın almış, böylelikle Hüseyin Kâzım ve arkadaşlarının gazeteyle ilişkisi kalmamıştır. Bir süre İttihat ve Terakki yanlısı yazılar yayımlanan gazete, I. Dünya Savaşı’nın kaybedilmesinin ardından yayımlanamamış ve mecburen kapatılmıştır (Yaramış, 2005: 77).

2.1.8. Fırkacılığı

Hüseyin Kâzım, şiddetin ve zorbalığın hâkim olduğu her şekildeki idareye cesurca karşı çıkmış, kendi doğru bildiği yoldan yürümüş bir aydınımızdır. Yaptığı görevler esnasında takındığı birçok tavır da bu özelliğini açıkça gösterir. 1293 mebuslarından Ömer Paşa sürgüne giderken ona yaptığı yardımlar, şark vilâyetlerine sürülen Lutfi Fikri'yi Trabzon'da karşılayarak yerine ulaşması hususunda gösterdiği kolaylıklar, Hüseyin Kâzım'ın cesur davranışlarından yalnızca birkaçıdır. Trabzon'a sürgün edilen Mandal Hoca adında bir softaya yaptığı yardımlar Mehmet Âkif'in Âsım'ında da konu edilmiştir (Ergin, 1949: 8).

Hüseyin Kâzım, Tevfik Fikret gibi şiddetli bir istibdad aleyhtarıyla aynı safta mücadele etmiş ve hür fikirli gençlere evinde her hafta toplantılar yaptırarak kurtuluş çareleri aranmasına da yardım etmiştir.

2.1.9. İdareciliği

Hüseyin Kâzım Kadri, Meşrutiyet'ten sonra (1325/1909) Canik (Samsun) mutasarrıflığına tayin edilmiştir. Aynı yıl, becayiş yoluyla Siroz (Serez) mutasarrıflığında bulunmuştur. 4 Eylül 1910 (22 Ağustos 1326)'da Halep Vilâyeti Valiliği'ne ve başarılarından dolayı da 8 Ağustos 1911 (26 Temmuz 1327)'de Şehremaneti'ne (belediye başkanlığı) tayin edilmiştir. Hüseyin Kâzım Bey, 10 Eylül 1911 (28 Ağustos 1327)'de bu görevinden istifa etmiştir. 12 Ağustos 1911 (30 Temmuz 1327) tarihinden 2 Eylül 1911 (20 Ağustos 1327) tarihine kadar İstanbul Vilâyeti Vali Vekâleti'nde bulunmuştur. Hüseyin Kâzım Bey'in Halep Valiliği'ndeki gayretli çalışmaları ve zorbalara karşı göstermiş olduğu başarılar, onu İstanbul Şehreminiği görevine getirmiştir. Şehremini iken İstanbul Vali Vekâleti'nde de çok kısa bir süre bulunmuştur. Şehir Meclisinin feshi görüşünde ısrar etmiş ve bu yüzden Vekiller Meclisi ile anlaşmazlığa düşmüş olan Hüseyin Kâzım, istifa etmiştir (Orhun vd. 1969: 143). Kendisi bu görevi bir ay kadar kısa bir süre için kabul etmiş olup görevi sırasında aylık da almamış, bunu da bir mülâkatında şu şekilde açıklamıştır (Galitekin, 1996: 254):

...İstanbul ahalisinin sıkıntı ve ızdırap içinde olduklarını biliyorum. Onlara iş görmedikten ve kendilerini uzun uzun bir fenalığı bertaraf etmeye muvaffak olamadıktan sonra maaş almak itikadımca hıyanettir. Müşkilât-ı hâzıradan, kanunsuzluktan ve parasızlıktan dolayı bir iş göremeyecek isem tabii bu maaşa hak kazanmayacağım demektir. Kendimi vicdanıma karşı daima mesul ve lâıyk-ı itab görmekten ise huzûr-ı kalp ve selâmet-i fikir ile çalışmak her hâlde daha hayırlıdır. Maaş almamakla aradığım da bundan başka bir şey değildir.

Ergin, Hüseyin Kâzım'ın İstanbul mütegalibeleriyle uğraşmasının hangi neticeye vardığını şöyle anlatmaktadır (Galitekin, 2007: 407-408):

Emanet'in müracaatını destekleyerek Sadâret'e bildirimde bulunan Dâhiliye Nazırı Halil Bey, bunun kabul edilmemesi hâlinde, daha evvel istifa edeceğini Hüseyin Kâzım Bey'e temin ettiği hâlde daha sonra Şehremini'nin istifasını geri alması hakkında ısrarda bulunmakla yetinmiş ve bir müddet sonra Sadrazam Hakkı Paşa'nın istifası üzerine Sadaret mevkiine gelen Said Paşa, Hüseyin Kâzım Bey'i tekrar Şehremaneti'ne getirmek için defalarca girişimde bulunmuş ise de Hüseyin Kâzım Bey özür dilemiş olduğu o zaman inanılır şekilde işitilmişti.

Hüseyin Kâzım, illerin yönetimi hakkında Tanin gazetesinde üç makale yayımlamıştır. Korkusuzca yazılmış olan bu makalelerinde hükümet memurlarının düştükleri esef edilecek durumu açıklamıştır. Hüseyin Kâzım'ın idarecilik anlayışı bu yazılarından açıkça anlaşılmaktadır. Hüseyin Kâzım Bey, bu makalelerinin başında şu ifadeleri kullanmaktadır (Galitekin, 2007: 248):

Eski Hind vâzı-ı mezheplerinden birinin tarifine göre Cenab-ı Hakk bir gün kendi iktidarından ıstıbah etmiş. Acaba bu kâinatı ben mi yarattım? diye düşünmüş. Bu şüphe bir an sürmüş. Ne çare ki bundan da şeytan vücuda gelmiş. Bu gülünç tarz-ı istidlâl bizim idare için pek doğrudur. Biz de daima kendi kuvvet ve iktidarımızdan şüphelere düşüyoruz. Bundan da şeytanlar hâsıl oluyor. Biz de bütün işlerimizi bırakıp bu Şeyâtîn-i duzâh-karîn ile uğraşmaktan yakamızı kurtaramıyoruz.

Hüseyin Kâzım, memleketin bu gibi kişilerden nasıl kurtarılabileceğini şu şekilde cevaplıyor (Galitekin, 2007: 250):

İcra-yı tesir ettikleri muhitin şeraitini tağyir etmek. Bunun için de bu adamları umûr-ı hükümette, mahakim ve mecalis azâlıklarında kullanmamak, kendilerini sâadedilân-ı halk ve cehele-i nas) dedikleri insanlardan farklı görmemek, onlara yüz vermemek, fenalıklarından veya paralarından korkmamak ve herkese karşı hak ve adaleti iltizam etmek. İşte her şeyden evvel yapılacak işler. Ey eshab-ı hükm ve hükümet, siz bu desâtiri takip ediniz. Ve mütegalibe ve zalemenin icra-yı tesir ettikleri şerait-i tabiiyyeyi tağyire çalışınız. Onların yüzlerine bakmayınız, davetlerine gitmeyiniz. Göreceksiniz ki böyle bir antisepti bu muzır ve semnî-âlûd mikropları öldürür ve aradığınız asepsiye vücuda getirir.

Hüseyin Kâzım'ın babası Kadri Bey, asayişli sağlamak için kendi inisiyatifini kullanmış, yolsuzluklarla kendi bildiği yöntemlerle mücadele etmiş bir validir. Babasının idarecilik modeli Hüseyin Kâzım'ın daha sonraları izlediği kariyerinde çok etkili olmuştur (Öztürkmen, 1993: 58). Kendisi de babası gibi adaleti sağlamak için çoğu zaman merkezden izin almadan meselelere çözümler üretmiştir. “Hüseyin Kâzım, adil olamayan yöneticilere karşı cesur ve cüretli bir mücadeleci, gerektiğinde mensubu bulunduğu fırka ve grupları bile en ağır şekilde tenkit etmekten çekinmeyen, idareciliğinde otoriter bir şahsiyet olarak tanınmaktadır.” (Albayrak, 1998: 554). Hüseyin Kâzım'ı yakından tanıyan Mithat Cemal, onun bir konudaki fikirlerini hiçbir zaman saklayamadığını, kendisine memleketin durumunu soran Talat Bey'e “Altı yüz senelik memleketi altı senede bitirdiniz.” sözlerini sarf ettiğini anlatmaktadır (Şevki, 1935: 42).

Kâzım Bey, çalıştığı yerlerde haksızlık ve yolsuzluklarla sürekli mücadele etmiş bir idarecidir. Zorbalara göz açtırmamış, halkın huzur ve refahı için çalışmıştır. Zorbaları yola getirmek için zora başvurmaktan çekinmeyen Hüseyin Kâzım'ın adı, bu yüzden “Deli Kâzım Bey”e çıkmıştır. Serez Mutasarrıflığı'nda bulunduğu sırada, bir mektubunda bu konuyla ilgili çabalarına şöyle değinmektedir (Aldan, 1995: 93):

Serez'de mutasarrıf bulunduğum sırada vazifeme müdahale etmek ve beni emellerinin bâziçesi (oyuncağı) hâlinde görmek isteyen İttihat ve Terakki murahhaslarına hâdlerini bildirdiğim için beni halkın yanında her türlü kudret ve kabiliyetten, haysiyet ve itibardan düşürmek fikriyle bir hadise îka'ından (çıkarma) çekinmemişlerdi. Memuriyete haris ve onun maaşına muhtaç ve müftekir bir adam olsaydım, bu hakareti hazmetmekten ve sonra zillet ve meskenetle oturmaktan başka çare kalmazdı. Fakat ben deniz öyle yapmadım; hükûmeti tahkir ve tezlil etmek cesaretini

kendilerinde gören murahhas efendileri hükûmet konağının önündeki meydanda, bütün eşrâfın, memurların, zabitlerin ve binlerce halkın huzurunda falakaya yatırıp şâyânı intibah (uyandıracak) surette tedip ettikten sonra Selanik'e sürdüm. Bu tedip tarzı uzun müddet devam etti. Bu sayede hükûmetin haysiyetini iadeye muvaffak olabildim!"

Bendeniz "mütegallibe-i eşraf"tan, "eşraf-ı mütegallibe"den yana yakıla şikâyet ettiğim ve onların halka reva gördükleri mezâlimi nefretle andığım zaman kendimin de, "mütegallibe-i vülât"tan olduğumu inkâr etmiyorum. Fakat iki tegallüp tarzı arasında bir fark vardır. Eşrâf-ı mütegallibenin tahakkümü halka, benimki zulme karşı idi.

Hüseyin Kâzım Bey, Halep Valiliği görevindeyken de karşılaştığı sorunları çözmek için nasıl bir yol izlediğini şöyle anlatmaktadır (Galitekin, 2007: 410):

Halep muhitini daha fena bir hâlde buldum. Mütegallibenin halktan başka vilâyet memurları üzerinde de nüfuzları vardı. Daha doğrusu hükûm ve hükûmet onların ellerinde idi. Burada asırların tesirlerini de görmek lâzımdı. Osmanlı Hükûmeti Suriye'de müşterek-ül menfa bir idare kurmuş ve asırlarca müddet siyaset ile yaşayabilmişti. Memleketin ilmî, sınaî, ticarî, iktisadî, umranî... ihtiyaçlarını düşünmek ve bunları temin etmek kimsenin aklından bile geçmemişti. Memurların bütün vazifeleri halktan vergi toplamaya, bir kısım ahaliden asker almaya... inhisar ediyordu. Âsâyış tamamiyle bozuktu. Bu hâl ve vasıfta hükûmetin devamı için birtakım mütegallibeye hükûm hakkı vermek ve onları muamelâta ve icraata iştirak ettirmek lâzım geliyordu. Bundan dolayı vilâyetin her tarafında "hükûmet" munkariz olmuş, yerine müthiş bir anarşi geçmişti. Hükûmet memurları da Makedonya'daki memurlara kıyas edilemeyecek kadar kabiliyetsiz kimselerdi. Ne çare ki, memlekette bir "İnkılâp" olmuştu. Halkın bunu his ve idrak etmesi ve vilâyetin bütün icraat ve muamelâtında bu mühim noktayı göz önünde bulundurması zaruri idi. O zaman ne yapacağımı düşünüyordum. Nihayet ziraat âlimlerinden Baral'ın bir mütalaasını hatırladım. Mezruata (ekinlere) musallat olan haşeratı imha için, bu zatın bulduğu en faydalı tedbir onların tesir ettikleri tabiat şartlarını değiştirmekti. Ben de onun tavsiyesine uydum ve "mütegallibe-i eşrâf"ın kuvvet ve cür'et aldıkları şartları değiştirdim; onların tavassut ve delâletlerini kabul etmedim, zulüm ve itisaflarına (yolsuzluklarına) nihayet verdim. Senelerden beri toplanıp kalmış olan borçlarını tahsil ettirdim ve hadlerini bildirdim. Ne çare ki, daha geniş ve esaslı icraatta bulunabilmek ve her manasına göre "hükûmet"i kurabilmek için Bâbîâlî'den beklediğim muaveneti (yardımı) göremedim.

Hüseyin Kâzım, 30 Ocak 1912’de Selânik Vilâyeti Valiliği’ne de tayin edilmiştir. 6 Nisan 1912’de (24 Mart 1328) Saruhan (Manisa) Sancağı Mebusluğu’na intihap edilmiştir. 8 Mayıs 1912 (25 Nisan 1328)’de Heyet-i Umumiye tarafından mebusluğu tasdik edildiği hâlde ikinci defa Selânik Valiliği’ne tayin edilmiştir (6 Mayıs 1912). Bu görevin tekrar Kâzım Bey’e verilmesinde onun Selânik’te bulunduğu sürece basiretli hizmetleriyle halkın sevgisini kazanmış olması ve tecrübeleri gerekçe gösterilmiştir. Hüseyin Kâzım, yerine bir başkasının tayin edilmesi nedeniyle 21 Ağustos 1912’de bu görevinden ayrılmıştır. Hüseyin Kâzım, Selânik’te bulunduğu sırada halkın elindeki silahların toplattırılması hakkında hükümetçe verilmiş olan karara karşı gelmiş ve bu konuda kendi görüşünü bir makale ile yayınlamış olması bu görevden azline yol açmıştır. Halep Valiliği’nden ayrılışı da zorbalarla uğraşmasından ve onların güçlerini kırmak istemesinden dolayı olmuştur. Hüseyin Kâzım’ın idareciliği 1909’dan 1912’ye kadar ancak dört yıl sürmüştür (Ergin, 1949: 9).

2.1.10. Sürgün Hayatı

Hüseyin Kâzım, Saruhan mebusluğuna seçilmişse de, kendisine “tecrübelerinden dolayı” Selânik Valiliği’ne gönderildiği bildirilmiştir. Bunda, onun fırka muhalifi olması ve doğru bildiklerini çekinmeden dile getirmesinin büyük payı vardır. İstanbul’dan uzaklaştırılmak, bir nevi sürgün edilmek istenen Hüseyin Kâzım’ın bu olaydan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ile arası açılmıştır. Görev yaptığı bölgelerdeki halk tarafından çok sevilen Hüseyin Kâzım, mücadeleci ve açık sözlü bir karaktere sahip olduğundan görevleri hep kısa süreli olmuştur. “Hüseyin Kâzım, gerçeklerin üstüne çöken örtüleri çekip sıyırarak, gerekirse yırtıp atabilen kişilerdendi. Bu yüzden Selânik Valiliği’nde kısa bir süre görev aldıktan sonra, İttihat ve Terakki ile arası açılıp görevinden istifa etti.” (Orhun vd. 1969: 144).

Abdülhamid yönetiminden sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ülke idaresine hâkim olduğunda Hüseyin Kâzım da herkes gibi memleketin hâlinin düzeleceğini ummuştur. Fakat çok geçmeden bu görüşünde yanıldığını fark eden Hüseyin Kâzım, İttihatçılara cephe almıştır. İttihatçılar ise Hüseyin Kâzım’ın üzerine aldığı işi hakkıyla yapan, otoriter ve fedakâr bir memur olduğunu bildiklerinden ondan tamamen

vazgeçememişlerdir. Bunun için de Hüseyin Kâzım'a çeşitli bölgelerde mutasarrıflık, valilik, şehreminlik gibi görevler vermişlerdiler. Bu görevlerin hepsinde de başarılar gösteren Hüseyin Kâzım, halkın da büyük saygısını ve sevgisini kazanmıştır. Nihayetinde o, Trabzon'da vali iken türeyen haydutları sopa ile yola getiren Kadri Bey'in oğludur. Kâzım da tıpkı babası gibi zorbaları sindirmeyi başarmıştır. İttihatçılar Kâzım'ın fedakâr çalışmalarından yararlandıkları hâlde ona hak ettiği muamelede bulunmamışlardır. Vazifelerine sürekli müdahale eden ve kendisine de layığıyla davranmayan, ayrıca ülkeyi toprak kayıplarına sürükleyen İttihatçılar, bir süre sonra Kâzım Bey için bir değer ifade etmemeye başlamıştır.

İkinci kere tayin edildiği Selânik Valiliği'nden ayrılan Hüseyin Kâzım (1328/1912), Balkan Savaşı'yla Rumeli'nin kaybedilmesi üzerine daha önceleri aralarında bulunduğu İttihatçılardan uzaklaşarak 1914'te Beyrut'a yerleşmiştir. Hüseyin Kâzım'ın kayınpederinin Beyrut kumandanlığında bulunuyor olması ve ailesinin de oraya yerleşmeyi arzu etmesi, Beyrut'u seçme sebeplerindendir. Hüseyin Kâzım'ın ailesiyle birlikte Beyrut'a yerleşmesi, Birinci Dünya Savaşı'nın ilanından sekiz ay öncesine rastlamaktadır. Hüseyin Kâzım, Beyrut'a gider gitmez "Türk Dillerinin İştikakî ve Edebî Lügatleri"ni tamamlamaya vakit harcamıştır. Bu sözlük çalışmasında, Beyrut'un büyük ve zengin kütüphanelerinden yararlanmıştır.

Kâzım'ın kayınpederi İsmet Paşa'dan ülkenin uçuruma doğru sürüklendiğiyle ilgili sözler duyan Beyrut valisi Ali Ekrem, görevinden istifa edip Beyrut'un durumunu İttihatçılara anlatmak üzere İstanbul'a gitmiştir. İttihatçılara istifasını bildirmek için oraya giden Hüseyin Kâzım, Ali Ekrem'i cemiyet merkezinde gördüğünde, dostuna kaşlarını çatmış ve İttihatçılarla ilgi şunları söylemiştir: "Vah vah, vah, vah! Sen hâlâ bu herifleri insan sanıyorsun Ekrem? Bunlar çeteci, komitacı, cahil, akılsız, kendilerinden başka kimseyi beğenmez herifler. Memleketi batıracaklar, mahvedecekler. Bundan hiç şüphelen olmasın." (Şevki, 1935:107).

Ülkenin uçuruma sürüklendiğini derin bir üzüntüyle izleyen Kâzım Bey, dostu Ali Ekrem'e Beyrut'a yerleşme kararını şu sözlerle ifade etmiştir (Şevki, 1935: 108):

Rumeli gidiyor Ekrem, Rumeli elimizden çıkıyor. Rumeli'yi kaybetmek de Devlet-i Osmaniye'nin inkırâzı demektir. Tâcını

başına geçirdiğimiz, tahtından yerlere attığımız Abdülhamid'in otuz üç sene muhafaza ettiği koca bir mülkü, muazzam bir saltanatı beş on türedi herif; burnunun ucunu görmez, memleketi bilmez, komitecilikten başka bir şey düşünmez beş-on serseri, üç beş sene içinde yiyecekler, mahvedecekler. Akıbet pek yakındır. Gözlerimle görmüş kadar eminim, vatan parçalanacak, Türkler kendi memleketlerinde kundura boyacılığıyla, hamallıkla bile yaşayamayacaklar. Yunanlıların uşakları derekelerine düşecekler, ben bu melânet içinde bulunamam. Yakında Beyrut'a gidiyorum, orada inzivaya çekileceğim, lügatime çalışacağım...

Hüseyin Kâzım'a göre Makedonya'yı kurtarmak mümkün iken İttihat Terakki'nin yanlış uygulamaları yüzünden bu topraklarımız elden çıkmıştır. Vatan topraklarının kaybına son derece üzülen Hüseyin Kâzım Bey, hadiselerden uzaklaşmak istemiştir. Beyrut'a gitme kararını Hatırat'ında şöyle anlatmaktadır (Kara, 1991: 255):

Makedonya'nın zıyaından çok müteessir olmuştum. Filhakika Hacı âdil Bey; "Makedonya bizim için menba-ı müşkilât idi. O beliyeden kurtulduk ve şimdi Anadolu'da tamamîyetimizi, bulduk! Siz bundan memnun olmalısınız!" gibi ratb u yâbis sözlerle bana teselli vermekten geri durmamış ise de Ermenistan ve Suriye meselelerinin o sırada arz ettiği buhrandan, daha fena hadiseler karşısında kalacağımızı muhakkak gördüğüm için bu cahilâne ve gafilâne beyanattan pek ziyade muzdarip olmuştum. Nihayet Beyrut'a gitmeye karar verdim.

Ailesiyle birlikte Beyrut'ta altı sene kalan ve tüm vaktini okuma ve araştırma yapmakla değerlendiren Hüseyin Kâzım, "Nuru'l Beyan" adıyla neşrettiği Kur'an-ı Kerim Tercümesi'yle meşgul olmuştur. Özellikle Büyük Türk Lügati'ni tamamlama çalışmalarına burada ağırlık vermiştir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra düşman Suriye'yi işgal edince Hüseyin Kâzım, İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır. Suriye'nin Osmanlı'dan ayrılması üzerine idare tarafından kendisine teklif edilen Beyrut Valiliği'ni kabul etmemiş ve bu güzel yurdun kaybedilişine ağlaya ağlaya İstanbul'a gelmiştir (Ergin, 1949: 21).

Ali Ekrem'in hatıratındaki şu sözler, Hüseyin Kâzım'ın vatan sevgisinin derecesini ortaya koyar: "...Hiç o büyük insan bu küçüklüğe tenezzül eder mi? Milletini bütün canıyla seven Hüseyin Kâzım, Fransızların valisi olur mu? Bittabî ziyaretine

koştum. Beylerbeyi'ndeki evinde ikimiz bir gün akşama kadar derdimize yandık, vatanımızın inkırâzına ağladık. Hiç, hiçbir halâs ümidi kalmamıştı.” (Özgül, 1991: 487).

2.1.11. Siyasi Hayatı

Hüseyin Kâzım, Suriye'den İstanbul'a döndükten sonra ülkedeki yenilgilerden sorumlu tuttuğu İttihat ve Terakki'nin bir daha iş başına gelmemesi için çalışmıştır (1918). O sıralar ülkeyi uçurumdan kurtarmanın en etkili yolu olarak mebusluğu görmüştür. Bu nedenle mütareke içinde yapılan seçim sonucunda Aydın mebusluğunda da bulunan Hüseyin Kâzım (1920), birinci başkan vekili olarak Misâk-ı Millî teklifini Meclis'e vermiştir. 12 Nisan 1336 (1920)'da Meclis, işgal güçlerinin zoruyla feshedilince mebusluk görevini fazla sürdürememiştir. Meclisin dağılmasından sonra Hüseyin Kâzım, Tevfik Paşa kabinesinde Ticaret, Ziraat Nazırlığı ve Adliye ve Maliye Nazır Vekilliklerini üstlenmiştir (Ekim, 1920).

Hüseyin Kâzım, Gazi Mustafa Kemal ile görüşmek üzere önce Bilecik, ardından Ankara'ya giden heyette, İzzet ve Salih Paşalarla o zaman Bern elçisi olan Cevat ve Hariciye Vekâleti Hukuk Müşaviri bulunan Müşir Beyler ve Rasathane Müdürü ve Darülfünun Fen Fakültesi müderrislerinden Fatin Efendi ile beraber yer almıştır (1920) (Şevki, 1935: 13). 5 Aralık 1920'de gerçekleştirilen ve amacı amacı İstanbul Hükümeti ile Büyük Millet Meclisi Hükümeti arasındaki görüş ayrılıklarını ortadan kaldırmak olan bu görüşmelerde Ankara ile İstanbul arasında beklenen uzlaşma sağlanamamıştır. Hüseyin Kâzım, Bilecik Mülâkatı adıyla bilinen bu başarısız görüşmelerden sonra İstanbul'a dönmüştür.

Hüseyin Kâzım Bey, “Tarih Hatıraları”nda, Bilecik Mülâkatı üzerine geniş bilgilere yer vermiştir. Bilecik'te yapılan konuşmaları, Ankara'ya gidişlerini, Anadolu Ajansı'nın bir bülteni ile İstanbul'dan gelen kurul üyelerinin, “İngilizlerden kaçarak Anadolu'ya iltica ve dehâlet” etmiş kimseler olarak ilân edildiklerini, “hemen bütün kuvvetlerin, Çerkes Ethem ve Demirci Efe gibi eşkıyadan ibaret” olduğunu belirtmiştir (Aldan, 1995: 90).

Hüseyin Kâzım Kadri, Tercüme-i Hayat'ında olayları tarafsız bir şekilde aktardığını şu sözlerle ifade eder: "...Fakat ben burada, kendi tercüme-i hâlimden ziyade memleketin tarihini yazdığımı düşünerek ve her türlü şahsî hissiyattan tecerrüt ederek hakikatı olduğu gibi söyledim" (Kara, 1991: 205).

Hatıratında, İslam'ın özünden uzaklaşmanın ve cehaletin milleti mağlubiyete götürdüğünden bahseden Hüseyin Kâzım, dostu Âkif'in şu mısralarıyla görüşünü açıklar (Kara, 1991: 216):

Eyvah! Bu zilletlere sensin yine illet...
 Ey derd-i cehalet, sana düşmekle bu millet,
 Bir hâle getirdin ki: ne din kaldı ne namûs!
 Ey sine-i İslâma çöken kapkara kâbûs
 Ey hasm-ı hakiki seni öldürmeli evvel:
 Sensin bize düşmanları üstün çıkaran el!

Hüseyin Kâzım, Tercüme-i Hayat'ında, Meşrutiyet'in ilânına neden olan olayları ve o yıllarda ülkenin içinde bulunduğu tabloyu ayrıntılı bir şekilde ifade etmiştir. Kendisinin tüm uyarılarına rağmen padişahın olaylara müdahale etmediğini ve gelişmeleri sadece seyretmekle yetindiğini de belirtmektedir (Kara, 1991: 218). Siyaseti sevmediğini belirten Hüseyin Kâzım, buna rağmen hayatı boyunca birçok siyasi olaylar içinde bulunmuş ve ülkedeki gelişmelere yakından şahit olmuştur. Ailesine yadigâr olarak yazdığı Tercüme-i Hayat'ında, bazı sırlar ve gerçeklerden bahsetmiş fakat hepsini açıklamamıştır.

Hüseyin Kâzım, bir dostundan kendisinin Ankara'da Sultan Vahdettin taraftarlığıyla itham edildiğini söylemiştir. Bu sözlerle son derece üzülen Hüseyin Kâzım, bildiği tüm gerçekleri yazmaya karar vermiştir. Sözlerine, fikri kanaatinden dolayı suçlu muamelesi görmesinin doğru olmadığından bahsederek başlayan Hüseyin Kâzım, kendisinin padişahlık taraftarı olmadığını, öyle olsa bile bu fikirlerinden dolayı yargılanamayacağını altını çizerek. Zaten böyle bir durumun fikir özgürlüğünü savunan bir yönetim şekli olan Cumhuriyet'e de aykırı olacağını belirtir. Memlekette yapılan ıslahatların halka refah ve saadet getirmekten çok, şahsi emellere hizmet ettiğini belirtir. Hüseyin Kâzım'a göre zalim yöneticiler karşısındaki halk da hakkını istemekten

mahrumdur ve bu durum, “cumhuriyet” adı altında da devam etmektedir (Kara, 1991: 234).

Osmanlı Hükümetinin en büyük gafletinin “vahdet-i milliye”ye gereken önemi vermemesi olduğunu belirten Hüseyin Kâzım, “devlet” kavramının oluşabilmesi için dil ve düşünce birliğinin şart olduğu görüşündedir. Osmanlının çöküşünde bu yanlış siyasetin büyük payı olduğunu hatıratında vurgular (Kara, 1991: 235–236). Türklerin, yanlış yönetim ve zulümlerden dolayı giderek zayıfladıkları hâlde Türk ve Müslüman olmayan kesimin, teşkilat-ı milliyeleri sayesinde medeniyet yolunda hızla ilerlediklerini düşünen Hüseyin Kâzım, gaflet ve zulüm içinde sürüklenen bir milletin, kendi düşüncelerinden doğmayan siyasi inkılâplarla çöküşten kurtarılmasının zor olduğunu söylemiştir (Kara, 1991: 240).

Hüseyin Kâzım, Abdülhamit’i hılkaten müstebit ve zalim, son derece cahil, sıyanet-i neftsen başka bir şey düşünmeyen, bedbin ve bed-endiş (fena düşünen) ve her manasıyla “mecnun” bir kişi olarak tanımlamaktadır. Bu yüzden onun memleketin refahını sağlayamayacağı düşüncesindedir. Ülkenin durumunu çok iyi değerlendiren bazı aydınlar Meşrutiyet idaresinden sadece Hristiyan unsurların faydalanacaklarını düşünerek endişelenmişlerdir. 10 Temmuz’dan sonra gerçekleşen olaylar bu endişelerin yersiz olmadığını ortaya koymuştur (Kara, 1991: 241). Hüseyin Kâzım da Meşrutiyet’ten ümitli olmayan aydınlardandır. Hatıratında İttihat ve Terakki yönetimi için şu olumsuz düşünceleri belirtmiştir (Kara, 1991: 253):

Doğrusunu söylemek gerekirse İttihat ve Terakki’den ben de memnun değildim ve bu kanaatimi izhardan da çekinmiyordum. Meclis’te tebarüz eden muhalefetin benim etrafımda toplanacağını hisseden Talat Bey, beni uzaklaştırmak fikriyle tekrar Selanik’e avdetimi teklif ediyordu. Buna şiddetle mukavemette bulunduğumu gördüğü zaman, Sultan Reşad’ı taslî etti bu sayede tekrar oraya iademe muvaffak oldu. Padişahın izhar ettiği arzuya bittabi muhalefet edilemezdi.

Hüseyin Kâzım Bey, Beyrut’tan İstanbul’a döndüğünde Aydın mebusu olarak Meclis-i Mebûsan’a girmiş ve meclisin birinci reis vekilliğine seçilmiştir. Meclis içinde mandacılık fikrini savunanlara da şahit olmuştur. Vahideddin taraftarlığıyla suçlanan Hüseyin Kâzım, hiçbir zaman padişah taraftarı olmadığını hatta Misâk-ı Milli esaslarını

kendisinin önerdiğini belirtmiştir. 10 Temmuz İnkılâbı'nın ilk günlerinde Hak ve Hakikat adlı eserinde en iyi idare şeklinin Cumhuriyet olduğunu fakat yapılan inkılâpların halkın ihtiyaçlarından doğması gerektiğini belirtmiştir. Kendisinin ifadesine göre o, ne Saltanat ne Meşrutiyet ne de Cumhuriyet taraftarıdır; sadece memlekette hakkın, hakikatin, adaletin, özgürlüğün hâkim olmasını istemiştir (Kara, 1991: 309).

Rauf Bey'in İstanbul'dan Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği 6 Mart 1920 tarihli telgrafta Saray'ın hükûmet kurma çalışmaları üzerine bilgi verildikten sonra, "Birinci Başkan Vekili Hüseyin Kâzım Bey'in de Saray'la ve İngilizlerle Meclis adına dolaplar çevirdiği anlaşılıyor..." denmektedir (Aldan, 1995: 89). Atatürk, "Nutuk" adlı eserinde Bilecik görüşmeleriyle ilgili şu değerlendirmelerde bulunmaktadır (Orhun vd. 1969: 145):

İzzet Paşa'nın talep ve teklifi, üzerine, kendileriyle Bilecik'te buluşmamız kararlaştırılmıştı. Heyet, beni ayın dördünden beri istasyonda bekliyordu. Heyet: İzzet, Salih Paşalarla, Süferadan Cevat, Ziraat Nazırı Hüseyin Kâzım, Hukuk Müşaviri Münir Beyler ve Hoca Fatin Efendi'den mürekkepti. Birkaç saat cereyan eden mükâlemeden, gelen zevatin, esaslı hiçbir malumat ve kanaatleri olmadığı anlaşıldı. Heyet 6 Aralık'ta, birlikte Ankara'ya gittiler. İstanbul'a, avdetlerine müsaade edilmemişti. Bir, bir buçuk aylık Ankara müsaferetlerinde bu heyete, Ethem kuvvetlerinin tenkili, I. İnönü Zaferi gibi, gözlerini açabilecek hadiseler gösterilmişti. Ama bunlar, İstanbul sılasına tutulmuşlar, illâ payitahta gitmek istiyorlardı...

Hüseyin Kâzım, Nutuk adlı eserde yer alan Mustafa Kemal'in kendisiyle ilgili beyanlarının asılsız olduğunu şu sözlerle açıklar (Kara, 1991: 206):

Mustafa Kemal beni, "Anadolu'dan intihap edilen mebusları İstanbul'a davet etmekle" muaheze ediyor. Her nokta-yı nazardan bir "şah eser-i kizb u tahrif" olduğunu söylediğim bu Nutuk'un intikadını ve iftiraât u isnadâtının daima kendine atfetmek istediği muvaffakiyâtın redd u tekzibini benden daha ziyade alâkadar olanlara bırakırım...

Hüseyin Kâzım, Aydın mebusu olarak kendisinin diğer mebusları çağırma yetkisi olmadığını, Mustafa Kemal'in kendisini Ankara'ya çağırmasına rağmen gitmemesi yüzünden bu sözleri sarf etmiş olduğunu belirtir (Kara, 1991: 208).

Ankara ile İstanbul hükümeti arasında gerçekleşen görüşmelerde beklenen uzlaşma sağlanamayınca kabinedeki bazı arkadaşlarıyla beraber istifa ederek siyasi hayatına son veren Hüseyin Kâzım, son olarak 13 Haziran 1337 (1921)'de Maliye ve Evkaf-ı Hümayûn Nezareti Vekâleti' görevini üstlenmiştir. 19 Ağustos 1337 (1921)'de kabinedeki bu görevinden çekilmiştir. “Ankara’dan dönerken bir daha nazırlık kabul etmeyeceğini söylemişken bu söze uymayarak bir müddet daha Osmanlı nazırlığında devam etmesi bu zeki âlimin siyasi hayatında bir hata olmuştur.” (Gövsâ, 1945: 211).

Hüseyin Kâzım, Ağustos 1921'den sonra hiçbir resmî görevde bulunmamıştır. Son yıllarını Beylerbeyi'ndeki yalısında geçirmiş olup bu arada ilmi çalışmalarını sürdürmüştür. Kâzım Bey, bir ara ticaretle de ilgilenmiştir. Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa tarafından kurulan “Türk Ticaret ve Sanayi Bankası” ile “Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi” ve “Şark Sigorta Şirketi” kuruluşlarının idare üyeliklerinde de bulunan Hüseyin Kâzım, bunun gibi daha birçok faydalı hizmetlerde bulunmuştur.

Hüseyin Kâzım Kadri'nin siyasi yaşamının en çok göze çarpan tarafı, şüphesiz, “Misak-ı Millî” fikrini ilk ortaya koyan kişi olmasıdır. Ömrü pek az süren bu Meclisin kabul ettiği ve sonradan Atatürk tarafından da benimsenmiş olan “Misak-ı Millî” hakkında Hüseyin Kâzım, “Bir Milletın Basübadelmevî” adlı eserinde dikkat çeken şu bilgilere yer vermiştir (Ergin, 1949: 22–23):

Bütün bu cereyana karşı iltizamı ve müdafaası kabil olacak surette millî emelleri bildiren bir “Misak-ı Millî” tanzimini en evvel ben düşünmüştüm. Son Meclis-i Mebusan'ın açılmasından önce İstanbul'da toplanan mebuslarla arada bir muarefe hâsıl olmak ve istikbal hakkında müzakerelerde bulunmak üzere Âyan âzası tarafından davet edilmiştik. Ben de o sırada Aydın'dan mebus intihap olunmuştum. Âyan dairesindeki toplantıda hiç kimse bir mubahese mecrası açmak istemiyor ve hazır bulunanlar birbirine bakmakla iktifa ediyorlardı. Abdurrahman Şeref Efendi merhum bu vaziyetten müteessir olarak benim söze başlamamı istedi. “Bugünkü vaziyetin gösterdiği vahim müşküller arasında mebuslardan ne düşündüklerini ve vatanın istikbali hakkında ne istediklerini bilemediğim için şahsî olarak bir mütalâada bulunmak istemem. Bize müsaade ediniz, biz kendi aramızda toplanalım ve millî emellerimizi ve memleketin istikbaline ait düşüncelerimizi ve fikirlerimizi tespit ederek bunu bir program hâlinde Âyanı kirama

arz edelim. O zaman tekrar toplanarak müzakerelerde bulunur ve buna kat'î bir şekil veririz.” dedim.

Bu fikir umum tarafından tasvip edildi. Oradan ayrıldıktan sonra Meclis-i Mebusan dairesine geçtik. Benim gösterdiğim zatlardan bir komisyon kurularak müzakerelere başladık. Sonraları “Misak-ı Millî” adını verdiğim esasların benim kalemimle yazılan ilk müsveddesi hâlen Bursa, o sırada Hakkâri mebusu olan Asaf Bey nezdinde mahfuzdur. Bu komisyon günlerce toplanarak Misak-ı Millî'yi hazırladı. Meclis açıldıktan sonra Anadolu'dan gelen mebuslar da ufak tefek bazı tadillerle bunu tasvip ettiler. O sırada reis-i sani sıfatıyla; hasta bulunan Reşat Hikmet Bey'e vekâleten, hâlen Washington Şehri Muhtar Bey'e Fransızcaya tercüme ettirdiğim Misak-ı Millî'yi imzalayarak Avrupa hükümetleri Âyan ve Mebusan reislerine gönderdim.

Hüseyin Kâzım Kadri, hatıratındaki “Mustafa Kemal, bütün hakları ve faziletleri kendine hasrettiği mahut Nutuk'ta bu misaktan bahse lüzum görmemiştir. Kemal-i iftiharla söylerim ki bu “Misak-ı Millî” benim eserimdir ve benim ihtarımla vücuda gelmiştir” sözleriyle Misak-ı Milli fikrinin aslında kendisine ait olduğunu belirtmektedir (Kara, 1991: 165).

İstanbul Mebusu Yusuf Akçura, Hüseyin Kâzım'ın siyasetle ilgilenmesini şu sözlerle değerlendirmektedir (Şevki, 1935: 56):

Hüseyin Kâzım Bey, kanaatimce siyaset vadisine yanlışlıkla sapanlardandır. 1908 senelerinde herkes bu hastalığa biraz tutulmuştu. Bilmem hangi şark mütefekkeri -galiba İbn-i Haldun- ilim adamlarının siyasette muvaffak olamayacaklarını iddia eder. Bu iddiayı, bir kanuni tarihi olarak kabul edemezsek bile, Hüseyin Kâzım Bey merhumun hayatına tatbikte hata etmemiş oluruz, zannındayım.

Yusuf Akçura'nın şu görüşlerinden, bu konuda İsmail Müştak'la aynı fikirde olduğu anlaşılır (Şevki, 1935: 59–61):

Onun doğru bulmadığı şeylerden ve samimiyetine inanmadığı insanlardan öyle bir kaçıışı vardı ki o dakikalarda “Şeyh Muhsini Fani” maddî hüviyetini bile değiştirir, tanınmaz başka bir mahlûk olurdu. ... Ne yazık ki Hüseyin Kâzım bir aralık gaflete düşerek veya iğfal edilerek siyaset âlemine girdi ve “Thiers”in meşhur bir sözü bir kere daha sabit oldu. Politika makinesinin insafsız çarkları onu da aşırdı.

2.1.12. İlmî Hayatı

Hüseyin Kâzım Kadri'nin üzerinde en fazla durulması gereken yönü şüphesiz, ilmî çalışmaları ve fikirleridir. Trabzon Vilayet Gazetesi, Resimli Kitap, Saadet, Tan, Yeni Asır, Tasvir-i Efkâr, Vakit, Malumat, Tanin, İkdâm, İctihad, Servet-i Fünûn, Sebilürreşâd gibi gazete ve dergilerde dil, din, felsefe, iktisat, ziraat ve siyasetle ilgili birçok makale yazmış, kitaplar yayımlamıştır.

İlim ve irfanı takdire şayan olan Hüseyin Kâzım Bey, bütün doğu ilimlerini bilen, ayet ve hadisleri ezbere bilen, kelâm, fıkıh gibi meselelerde derin bilgisi olan bir âlimdir. Acem, Türk ve Garp edebiyatlarına hakkıyla vâkıftır. Muallim Vahyi Beyefendi, şu sözleriyle Hüseyin Kâzım'ın ilmî yönüne duyduğu hayranlığı dile getirmektedir (Şevki, 1935: 64–65):

Bu öyle yüksek bir zekâ, yüksek bir mizaç ve zevk varlığı ki elinin, gözünün, kulağının, beyninin az çok tasarrufî, iştigali havzesine giren şeylerin en kısa, en doğru yoldan dibine darı ekmek başlıca bir şıartıydı! Eski, yeni Türkçemizin en büyük ustası idi. Türk edebî lehçeleriyle içimizde onun kadar kimse uğraşmamıştı. “Kur'an”a aramızda en önce bir tercüme yapmış yine odur. Dinini, dilini tanıyıp öğrenmek ve tanıtip öğretmek için rahmetli kadar didinip durmuş; çiçeğini, yemişini milletin önüne dökmüş daha başka bir er görüp duymuş değiliz!

Hüseyin Kâzım'ın ilmî yönü, Dersim Mebusu Lütî Fikri Beyefendi'nin gözünden şöyle anlatılmıştır: “Hüseyin Kâzım Bey merhum, hayatının son demlerine kadar okudu ve yazdı, onun meclisi bütün manasıyle bir “maidei fikriye” idi. O daima bir kütüphane adamı, tettebbu adamı ve aynı zamanda hoşsohbet idi. Onun rumuzlu, tatlı menkıbeleri, misalleri saymakla bitmez...” (Şevki, 1935: 52).

Son Posta gazetesinin 26 Kânunisani 1934 tarihli nüshasından alınmış şu bölüm, Hüseyin Kâzım'ın ilmî yönünü özetler niteliktedir (Şevki, 1935: 29–30):

Dilimizi en iyi bilenlerden ve en iyi yazanlardan Hüseyin Kâzım Bey öldü. Bu zat yalnız dil âlimi değildi. Tarihî ve felsefî bilgi itibarıyla çok yüksek bir şahsiyetti. Nebatat ilmi ile bile uğraşmıştı. En küçük ottan en büyük ağaca kadar nebatat âlemini gözden

geçirmişti. Sonra idare ve siyaset işleriyle de parlak surette meşgul olmuştu. En mühim vilâyetlerde valilik, İstanbul’da şehreminliği ve nazırlık yapmıştı. Gazeteciliğe, vaktiyle en çok tutulmuş ve okunmuş bir gazetenin müessislerinden biri olmak sıfatiyle intisabı vardı. Şeyh Muhsin-i Fanî imzasıyla yazdığı canlı makalelerle tanınmış bir muharrirdi. Eşi henüz yazılmayan ve bu gidişle yazılması muhtemil dahi olmayan pek değerli ve pek büyük hacimli bir lügatle dilimizin lehçevî farklarını tekâmül merhalelerini otuz sene çalışmak suretiyle tesbit etmişti. Hulâsa bir memlekette tanınmak, bilinmek ve öldükten sonra hayır ile anılmak için ne gibi şartlar, vasıflar lazımsa hepsini nefsinde toplamıştı. Hatta Son Osmanlı Meb’usan Meclisi’nde ikinci reis sıfatiyle çalışarak milletvekilleri cetvelinde de yüksek yer almıştı.

2.1.12.1. Türkçülüğü ve Dilciliği

Hüseyin Kâzım’ın yayınlanmış eserleri, makaleleri, çalışmaları incelendiğinde onun Türk dilinin gelişmesi için çok büyük çabalar sarf ettiğini anlamak mümkündür.

Ziya Gökalp ile Hüseyin Kâzım, İttihat ve Terakki’de önemli roller üstlenmiş, birbirini yakından tanıyan iki önemli isimdir. Hüseyin Kâzım’ın “Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları” adlı eseri bu bakımdan çok kıymetlidir. Eserde, Ziya Gökalp’in Türklük ile ilgili öne sürdüğü birçok fikir tenkit edilmiştir.

Türklüğe ve Türk diline büyük önem veren Hüseyin Kâzım’a göre, harplerde esir edilmiş yabancı ve Hristiyan annelerden doğan Osmanlı sultanları, devletin en mühim katına kadar yükselen gayrimüslimler ve devşirme usulüyle yeniçeri olan Hristiyan çocuklarının hâkim olduğu bir devlet içinde ortada “Türk” sıfatiyle tahkir edilen köylüden ve ehl-i sûktan başka “millet” namına kimse bulunmamaktaydı (Kara, 1991: 237). Ömrünü miletine hizmetle geçiren Hüseyin Kâzım’ın Türk dili ve kültürüne sahip çıkmış, bu amaçla çalışmalar yapmıştır. Onun “Türk Dili Yazısı” ve “Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları” adlarını taşıyan basılmamış kitapları için “Bunlar kütüphane köşelerinde kalacak, tahta evlerde bırakılıp yanıp kül olacak eserlerden değildir. Milletin, dilin ve ilmin malıdır” (Ergin, 1949: 23) sözlerini sarf eden Ergin, bu eserlerin mutlaka aslına uygun olarak, sansürsüz bir biçimde basılıp yayımlanması gerektiğini belirtmiştir.

Sıtkı Karababa, Hüseyin Kâzım'ın lisandaki ilminden şöyle bahsetmektedir (Şevki, 1935: 73):

Diplomasını kendi üniversitesinden alan Hüseyin Kâzım, şarkın irfanını, felsefesini hemen bütün incelikleriyle ihata etmiş, garbın fikir hareketlerini, hayat telakkilerini de yanlışsız kavramıştı. Arapça, Acemce, Fransızca, İngilizce anlar, okur, yazar, konuşurdu. Türkçemizin bütün edebî lehçelerine hemen yegâne vâkıftı. Memlekette dilimiz için söz söylemeye hakkı olanların başında gelirdi. Ondan bu dil inkılâbımızda çok şey bekliyorduk.

Muallim Vahyi ise onun Türk lehçelerindeki derin bilgisini şu sözlerle ifade etmiştir (Şevki, 1935: 66):

Onun duyup da zapt etmediği, isteyince de aynını meydana çıkarıp dökmediği ne bir şive, ne bir lehçe vardı. Kırk yıllık bir Arap gibi, altmışlık bir Acem gibi okur, bir Buhara Türkü, bir Azerî Türkü, bir Kırım ve hatta Kazan Türkü gibi de söyleyip konuşurdu.

2.1.12.2. İslâmcılığı ve Milliyetçiliği

Hüseyin Kâzım Kadri'nin din konusunda yazmış olduğu eserler ve makaleleri, bizleri onun bu alandaki üstün ilmine hayran bırakacak düzeydedir. İslâm dininin yüce kitabı Kur'anı Kerim'i Türkçeye çevirmiş olan Hüseyin Kâzım'ın "Külliyat, İlmihal ve Vehhabiler" adlı eserleri, altmışa yakın dinî risalesi ve henüz basılmamış çeşitli konularda dinî yazılarının mevcut olduğunu görmekteyiz.

Ergin, Hüseyin Kâzım'ın bu konudaki görüşlerini şu sözlerle açıklar (Ergin, 1949: 24):

Hüseyin Kâzım, ne Türk milliyetini inkâr edecek kadar dar düşünceli bir kavmiyetçi ne de İslâm camiasından ayrılmayı isteyecek derecede müfrit bir ırkçı ve Turancıdır. Bilâkis bu son iki sıfatın amansız bir düşmanıdır. O, bu mevzularda ortalama gider, her ikisine de hakkını verir ve daha ziyade "Din ile millet birdir." nazariyesine taraftar görünür.

Hüseyin Kâzım, kültür konularında muhafazakâr bir anlayışta olmasına rağmen dinî konularda modernist bir anlayıştadır. İslâm'ı doğru anlamaya ve Kur'an'ın ruhuna yönelmeye önem vermiştir (Albayrak, 1998: 554). Hüseyin Kâzım'a göre din ve milliyet birbirinden ayrı düşünülemez. Bu nedenle ırk ayrımı yapmadan dünyadaki tüm Müslümanların sorunlarıyla yakından ilgilenmiştir. Kudüs'te toplanan İslam Kongresi'ne katılması da bunun en güçlü kanıtıdır.

Eserlerinden ve yazılarından sağlam bir imana sahip olduğu anlaşılan Hüseyin Kâzım Bey, İslâm'da meydana gelen gevşeklik ve zayıflıktan çok üzüntü duymuştur. Bu duruma çare bulmayı, vicdanî bir görev olarak gören Hüseyin Kâzım, yazdığı birçok makalesinde Müslümanların geri kalma nedeninin kesinlikle İslâm dini olmadığını belirterek geri kalışın nedenlerini ortaya koymuş ve bu durumdan kurtulmak için bazı çözüm önerileri sunmuştur.

Dostu Reşit Bey onun din hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir (Şevki, 1935: 77–78):

Kâzım Bey'in bu hususta iki hedefi vardı: Biri dünyanın bazı yerlerinde olduğu gibi bizde de bazen din hakkında gösterilen rağbetsizliğe ve bunun hayatı içtimaiyemiz üzerindeki tesiratine karşı dinin mahiyeti hakikiyyesini izhar ile nüfuzunu ile nüfuzunu teyit ederek kudreti içtimaiyesine fushatı cereyan vermek emeli; ikincisi bütün âlemi İslâm'da görülen tedenniyatı (gerilemeleri) maddiye ve tereddidi ahlâkiyyenin esbabı hakikiyyesini görüp göstererek bunlara karşı çareler bulmak maksadı idi.

Hüseyin Kâzım, Mevlana ve Sâdi'ye büyük hayranlık duymakla beraber tasavvufu ve tarikatları bozulmayı hızlandıran etkenler olarak değerlendirmiştir (Albayrak, 1998:555). “İslâmcı fikirleri, Türkçülük aşkı, ılımlı Batıcılığı, Mevlana'ya hayranlığı görülmesine rağmen tasavvuftan vazgeçebilen ve Vehhâbiliği savunan görüşleri düşünüldüğünde onun, son dönem Osmanlı'sının tüm özelliklerini yansıttığı söylenebilir” (Şeker, 2007: 309).

Hüseyin Kâzım'ın dinî eserleri incelendiğinde esas gayesinin asıl kaynağından uzaklaşmış olan İslam dinini tekrar kaynağına döndürmek olduğu anlaşılır. Hüseyin Kâzım'ı yalnız İslâmcı olarak veya tek bir görüş içinde değerlendirmek çok zordur.

Hüseyin Kâzım, Osmanlıcılık, İslamcılık, Milliyetçilik hareketlerinin hiçbirinin içinde yer almamasına rağmen bu düşüncelerin hepsiyle de bağlantısı vardır. Kısaca, o, içinde bulunduğu dönemdeki fikir akımlarına körü körüne bağlı kalmamış fakat düşünce dünyası, bu akımların hepsinden etkilenmiştir. Hüseyin Kâzım, hayatı boyunca doğru bildiğini savunmaktan çekinmemiştir. Yanlış bir düşüncede ısrar etmemiş, her zaman doğru olanı aramıştır. İttihat Terakki'nin başlangıçta en güçlü üyelerinden biri olmasına rağmen onların yanlışlarını gördüğü anda içlerinden ayrılması ve karşılarında cesaretle durması, onun bu yönünün en güçlü kanıtıdır.

2.1.13. Kişiliği ve Fikirleri

Ali Ekrem Bolayır, Hüseyin Kâzım'ın fizikî özellikleri hakkında bize şu bilgileri vermektedir (Özgül, 1991: 488–489):

Hüseyin Kâzım Bey, kısaya mail, orta boylu, genişçe omuzlu, büyücek başlı, yüksek alınlı, çekme burunlu, saçı, kaşı, bıyığı, sakalı siyah renkli, siması pembe esmer, gözleri fevkalâde çekici ve nafiz, ağzı gayet güzel bir insan idi. Çehrede, gözden sonra en manalı uzuv olan ağzın bu kadar güzelliğinde, ben başka hiçbir insan görmedim. Kâzım, neşveler içinde gülerken yahut ızdırabından ağlarken, bir meseleyi tetkik, bir davayı ispat ederken, hâsılı hangi hâlet-i ruhiye içinde olursa olsun, söz söylerken gözlerinden dökülen o kâh şimşeklerden parlak, kâh kamerin gurup anındaki ziyasından hazin, kâh güneşin nuru kadar müessir ziyalar ile dudaklarının açılıp kapanmasında, büzülüp uzanmasında, ağzının bütün hareketlerinde öyle bir ahenk, o kadar bir tenasüp vardı ki ben onun huzuru cemalinde gözlerine mi yoksa ağzına mı bakacağımı bilmezdim.

Hüseyin Kâzım Bey, yakın arkadaşı olan Şevki tarafından “sadık bir dost, vefakâr ve fedakâr hakikî bir kardeş, telâfisi hiçbir zaman kabil olamayacak bir ziyai elim” (Şevki, 1935: 7) cümleleriyle anlatılmaktadır.

Hüseyin Kâzım, Şevki gibi kendisini yakından tanıyan daha birçok dostu tarafından da benzer güzel yönleriyle anılmıştır. Hakkındaki görüşler, kendisinin zarafet ve nüktedanlığı ile tanınan, dürüst, titiz, gayretli, azimli, mücadeleci, açıksözlü, keremkâr ve misafirperver bir insan olduğu noktasında birleşmektedir. Onun bazı

görevlerinden maaş dahî almaması menfaatten uzak oluşunu ve fedakârlığını göstermektedir.

Hüseyin Kâzım'ın çocukluğundan itibaren en yakın dostu olarak bilinen Ali Ekrem Bolayır (Namık Kemal'in oğlu), onu şöyle anlatır (Orhun vd. 1969: 149):

Hüseyin Kâzım'ın ahlâkı güneşin nuru kadar temiz idi ve ben bunu elli senelik tecrübeme istinaden söylüyorum. Hususî hayatında gayet muntazam ve mütemadi sa'y ve ikdam, son derece nezahet, vatana namütenahi muhabbet, her büyüklüğe meftuniyet, her küçüklükten teneffür hükümferma idi. O menhiyatın hiçbirine hemen hemen hiç düşmemiştir. Zevcesine, çocuklarına son derece merbut, her manasıyla mütteki, sefahetten müctenip fakat hakiki ihtiyaçlara karşı gayet kerim idi.

Vamık Şükrü Bey ise Hüseyin Kâzım'ı şu sözlerle övmektedir (Şevki, 1935: 21):

Hüseyin Kâzım, misli bulunmaz bir zat idi. İlmi ve irfanı, fazil ve kemali kendisini bilenleri meftun etmişti. Tatlı söyler, tatlı anlatır ve ne söylerse, ne anlatırsa mutlaka dinletir idi. Sohbetinden bıkmazdı. Ne lâtif hikâyeler, ne zarif lâtifeler, ne güzel kinayeler söylerdi. Zemin ve zamana muvafık fıkralar bulurdu.

Cumhuriyet gazetesinin 29 Kânunisani 1934 tarihli nüshasında yer alan makalede Hüseyin Kâzım'ın azim ve çalışkanlığından şöyle bahsedilmektedir (Şevki, 1935: 33–34):

... O ne didinmek, o ne canla başla çalışmaktı yarabbi! Evinde çalışır, makamında çalışır, kırlarda çalışır ve istirahati için gayet az zaman ayırırdı. Demokrasi mefhumlarını daha o zamandan tatbika başlamıştı. En birinci ehemmiyet verdiği şey fukarayı halkı mütegalibeye ezdirmemek, hürriyet haklarına tamamıyla riayet etmek ve bir vukuat zuhurunda failini derhal yakalamak hususları idi. Bu işlerde yararlılığı görülen memur ve ahaliden kim olursa olsun mevki ve haysiyetini nazarı alarak kesesinden nakten veya hediyeyle mükâfat vererek tezyidi şevk ve gayretlerine çalıştığına şahit olmuşumdur... Onun için vazife ve hizmetin büyüğü ve küçüğü yoktu. Vatan ve millete faideli olacağını takdir eylediği her işe ehemmiyetle sarılır ve ne kadar müşkül olursa olsun mutlaka başarırdı. Bilâhare Selânik'te iki defa valiliği zamanında ve o müşkül devirlerde yaptığı hizmetlerin haddi hesabı yoktur...

Mithat Cemal'in, Hüseyin Kâzım hakkındaki görüşleri şöyledir (Şevki, 1935: 43-44):

Edebiyatı ve mensuplarını severdi. ... Çok güzel konuştuğu hâlde sıkıldığını görünce susardı ve bu hatip adam muhatabını dinlemeye muktedir idi. ... Tabii surette mütevazı ve herkesle müsavi idi. Kendinden bahsetmez ve ettirmez idi. Evinde yeri yoktu, misafirlerinin arasında ev sahibini bulamazdınız. Ansiklopedik malûmatı vardı.

Fadıl Ahmet Beyefendi, Hüseyin Kâzım'ın milletine yaptığı hizmetleri şu sözlerle değerlendirmiştir (Şevki, 1935: 58):

...Eserleri için hiçbir maddi karşılık beklememiş vefalı ve cömert evlatlarına gösterdiği değertanırılık hassası bir milletin de yüksek ruhluluğunu ispat eder. Zannetmem ki Türk milleti bu asil ve özlü duyguyu dilimize büyük hizmetler etmek istemiş olan Hüseyin Kâzım Bey'den esirgesin.

Muallim Vahyi Beyefendi, Hüseyin Kâzım'ın sadece milletine değil, tüm insanlığı düşündüğünden ve insanları daima birbirinden ayıran kalleşliğe, riyaya, nifaka ve ihtirasa köklü bir nefreti ve düşmanlığı olduğundan bahseder (Şevki, 1935: 68-69). Hilâl-iahmer Cemiyeti Hayriyyesi İstanbul şubesi merkezi reisi tabibi Ali Paşa, "Gönül ister ki herkes Hüseyin Kâzım olsun/ Aransın iş başında daim olsun." sözleriyle Hüseyin Kâzım'ın çalışkanlığını dile getirir (Şevki, 1935: 74).

Abdülğani Seni Beyefendi, Hüseyin Kâzım'ın kişiliğini şu sözlerle anlatmaktadır (Şevki, 1935: 83-84):

Hüseyin Kâzım Bey, nev'i şahsına mahsus yaradılışlı bir adamdı: ateşli bir zekâ, her duyduğunu, gördüğünü zapteden geniş bir hafıza, deniz gibi derin, bucaksız bir bilgi, ifrat denecek derecede, "merhaba kör kadı"casına bir doğruluk aşkı, en ufak bir yolsuzluğa katlanamayan bir hakçılık, fazilete, ahlaka dokunur bir hareketini gördüğü kimseyi ezmek, tepelemek isteyen heyecanlı bir mizaç, düşkünlere, imkânı oldukça varile yardımdan, herhangi hayırlı ve yollu bir iş için müracaat edenlere elinden gelen delâleti yapmaktan, dostlarına daima iyilik dileyen ve elinden geldikçe etmekten çekinmeyen temiz ve yürekten bir istek, daima ve daima kendinden ziyade insanlığı ve vatanını düşünen bir fikir ve duygu. İşte benim bildiğim, anladığım Hüseyin Kâzım Bey...

Hüseyin Kâzım Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne iyi niyet ve samimiyetiyle, vatanı kurtarma gayesiyle girmiştir. Bu cemiyetin memlekete kardeşlik, eşitlik, adalet gibi değerler getireceğine ve büyük hizmetler edeceğine inanmıştır. Memurluğu ve valilik, belediye başkanlığı gibi kendisine verilen görevleri sadece vatana hizmet aşkı olarak yerine getirmiştir. Hatta İstanbul Şehreminliğini maaş almamak şartıyla kabul etmiştir. Çünkü onun hayatı boyunca en büyük derdi millete ve insanlığa hizmet etmek olmuştur. Fakat Hüseyin Kâzım, severek ve fedakârlıklarla yerine getirdiği görevlerinde İttihatçılardan beklediği desteği görememiştir. Aksine vazifelerine karışılmış, bazen de kendisine verilen çeşitli görev bahaneleriyle merkezden uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. Hüseyin Kâzım'ın vicdanına ve fikirlerine uymayan işleri yerine getirmektense istifa etmeyi yeğlemiştir. Ailesiyle birlikte Beyrut'a çekilmesinin de asıl sebebi budur. Beyrut'ta harbin acıklı günlerinde de insanların çaresizliği ve sefaleti karşısında derin üzüntüler duymuş ve buna sebep olanları lânetlemiştir (Şevki, 1935: 81). Serez'de mutasarrıf iken jandarma kumandanının bir vazife yolsuzluğunu, savcı vekilinin kanunsuz bir hareketini öğrenince bunları odasına çağırıp tokatlamış, söylemediği kalmamıştır. Hatta yaptığı bu uygulamalar sonucu kendisi “Deli Kâzım Bey” adıyla anılmıştır. Fakat kendisinin şahsî bir kin taşımadığını bilen memurlar, af dileyerek, bu muamelesini bir babanın evlâdını terbiye için yaptığı türden olarak kabul etmişler, ona karşı husumet hissi uyanmamıştır (Şevki, 1935: 84). Hüseyin Kâzım, şehremini iken koleralı hastaların temizliği için hastalığın kendisine de geçme ihtimalini düşünmeksizin canla başla savaştırmıştır. Üzerine aldığı tüm görevlerde onun insanlığa hizmet aşkını görmek mümkündür.

Hüseyin Kâzım Bey, doğru bulmadığı bir sözü kim olursa olsun, düzeltmiş; hak bildiği şeyi savunmuştur. Bunu, muhatabını küçük düşürmek için değil, sadece doğru bildiği şeyi söylemek için yaptığından onu iyi tanıyanlar tarafından bu yönü hoş karşılanmıştır (Şevki, 1935: 85). A.Seni Beyefendi, Hüseyin Kâzım'la aynı görüşte olmayanların bile ona hürmet ettiklerinden şu sözlerle bahseder (Şevki, 1935: 97):

Hüseyin Kâzım Bey'in, biraz muhafazakâr kanaatinden hoşlanmayanlar bile, fazlû kemalini itiraf ve irfanına hürmet ederler ve yüksek seciyesini takdirden çekinmezlerdi. Ben, onun yanlış görülen düşüncelerinden dolayı tenkit edenleri gördüm ama temiz ahlâkı, vatanî hisleri aleyhinde bulunan kimseye rast gelmedim.

Hüseyin Kâzım, Maliye Mektubî Kalemi'nde bin kuruş maaşla memur iken Ali Ekrem (Namık Kemal'in oğlu)'den ihtiyacı olan bir daire arkadaşı için aracılık edip onun maaşının artırılmasını istemesini, bunun için gerekirse kendi maaşının bir kısmından vazgeçebileceğini söylemiştir. Bu beyin maaşı bin kuruş olduğunda kendisi çok sevinmiştir. Onun “Ben bin kuruş maaş alırken ... beyin beş yüz kuruş almasından utanıyorum.” (Özgül, 1991: 478) şeklindeki sözleri iyi yürekliliğinin ve merhametinin en canlı kanıtıdır.

Mehmet Âkif, Hüseyin Kâzım'ı ve onun Türk Lügati için yaptığı çalışmaları takdir etmiş ve kendisinden her zaman övgüyle bahsetmiştir. Hüseyin Kâzım ile Mehmet Âkif'in eserleri ve fikirleri incelendiğinde aralarında birçok ortak nokta olduğu görülür (Öbek, 1996: 448). Mehmet Âkif, Âsım'da, Hüseyin Kâzım ve babası Kadri Bey'in, Trabzon'a sürgün edilen Mandal Hoca adlı bir din adamına yaptıkları yardımı, şu dizelerle anlatılmaktadır (Ersoy, 1979: 415):

— Bakalım şimdi makamında görün Kadri Bey'i;
Zorlu vâliydi herif...
— İlme de vardır emeği.
Evet, oğlum, Hoca Mandal'la tutunduk ele ele,
Evvelâ Kâzım'ı gördük; bizi hürmetlerle,
Alarak durmadı vâliye haber gönderdi;
Geliniz, emrini vâli de serîan verdi.
Kâzım önden, hadi bizler de peşinden daldık.

Âkif, bir manzumesinde Hüseyin Kâzım'ın, ziraat eserlerini köylülerin anlayacağı şekilde yazdığını şu mısralarla anlatmıştır:

Bir gün Kâzım
Dedi: Meclisce münâsibse basılsın da hemen,
Okusun taşrahılar gönderelim meccânen.
Biz bu teklifi beğendik, aramızdan sâde,
İtiraz etti şu sûretle Recâî-zâde;
“Güzel yazılmış eserler ve şüphesiz ki müfid;
Fakat basılsa okurlar mı? Bence azdır ümîd!
Evet, beş- on kişi ancak okur, tenevvür eder;
Bizim mesârif-i tab'îye olmayadı heder!

Âkif, Recâî-zâde Ekrem'in bu gibi yayımları uygun bulmadığını, eserlerin güzel olduğunu fakat basılsa bile köylülerin bunları okumayacaklarını, beş on kişi aydınlansın

diye de baskı masrafı etmenin doğru olmayacağını söyler (Erişgil, 1956: 363). Bunun üzerine, sözü Hüseyin Kâzım alarak, gaye uğrunda emeklerin esirgenmemesi lâzım geldiğini ileri sürer. Âkif, Hüseyin Kâzım Bey'in: "Bu eserler bastırılırsa, ben de biliyorum ki hepsi okunacak, hepsinden faydalanılacak değil. Mühim bir kısmı ziyan olup gidecek. Fakat savrulan fikirlerden, pek az da olsa, bir kısım vatandaşlar faydalanacaklar. Bizim gayemiz de onları kurtarmak değil mi?" şeklindeki haklı sözleri karşısında Recâî-zâde'nin fikrini değiştirdiğini aktarır (Tansel, 1973: 71-72).

Bir rivayete göre, Âkif'in yazmayı tasarladığı eserleri arasında Âsım'ın devamı niteliğinde bir eserden de söz edilmektedir. Bu eserde, Âsım'da konuşturulan şahısların, yerlerini Naim Hoca'ya, Hüseyin Kâzım'a, Süleyman Nazif'e bırakacağı ve Âsım'ın, Almanya'dan dönerek İstiklâl Harbi'ne katılacağı anlatılmaktadır (Tansel, 1973: 214).

Abdülhak Hamid, Cenap Şahabettin, Süleyman Nazif, Ferid Kam ve Halid Ziya gibi isimlerce sevilen Hüseyin Kâzım, Âkif, Eşrep Edib ve Babanzâde Ahmed Naim yanında Tevfik Fikret'le de dostluk kurmuştur (Şeker, 2007: 28). Muallim Vahyi Bey, Hüseyin Kâzım'ın bu kadar farklı görüşten insanı kendi etrafında bir araya getirebilmiş olmasının sırrını şu sözlerle açıklamaktadır (Şevki, 1935: 64-65):

Bu sevimli alımlı şahsiyetin asil kıymeti, kudreti, hayranlığı mucip meziyeti manevi varlığında, bu varlığın çeşit çeşit birçok zıtları, aykırılıkları bir araya toplayabilmesinde; onların her birini diğeri için lazım, zarurî, âdetâ bir nevi mütemmim veya inkişafçı gibi görüp kavrayabilmesinden idi. Maneviyyeci olduğu kadar maddiyyeci, misaliyyeci olduğu kadar hakikiyyeci, ikaniyyeci olduğu kadar hasbaniyyeci, zihniyyeci olduğu kadar fiiliyyeci, müfessir olduğu kadar müevvil de. Fakihliği de mutasavvıflığı ile beraber atbaşı gider. İtikatça selefiyyeden olduğu kadar amelce halefiyyeden, Mevlana'yı, Muhyiddin'i, Sadi'yi baş tacı edinirken; İbni Teeymiyye'yi, İbni Kayyimulcevziyye'yi de gözünden ayırmaz. Muharrir, müellif olduğundan çok ziyade mütefekkir ve münekkit. Ferdiyetçi olduğu nisbette de cemiyetçidir, hatta vahdetçidir...

Aman Yarabbi! O kendi başına özge bir âlem, bir cemiyetti; ezdat içinde bir vahdetti! Hayriyyeci Nabi'den hoşlandığı kadar zevkiyyeci Nedim'i de sever; İslâmcı Koca Altın ve Gür Âkif'e bayıldığı nisbette İnsancı İnce ve İnci Fikret'i de duyar; Ahmed Naim Beyefendi üstadımızı sevip saydığı, arayıp sorduğu kadar Doktor Abdullah Cevdet Bey'le de tanışır, görüşürdü. Fıkracılık,

nüktecilik, pürgülük, zürafalık, hazırcevaplık, latif takılmacılık, hâsılı şen ve şatır coşkun ve taşkın, hususi bir muhazara ve müsamere için esaslı unsurlar demek olan zekâ, sür’at-i intikal ... ilham ve kudretli ifadenin bütün inceliklerini, parlaklıklarını, derinliklerini, yüksekliklerini en samimi ve ihlaslı bir surette fitrî ve nesebî bir asalet ve necabetin, bir nezaket ve nezahetin alımlı halesi içinde tecelli ettirirdi...

Sözün kızası, o hemen her telden çalar fakat ahenkdar ve şakrak, kırk dereden su getirir lakin temiz ve berrak!

2.1.14. Ölümü

Son yıllarını Beylerbeyi’ndeki yalısında çalışarak geçiren Hüseyin Kâzım, 10 Temmuz 1930 tarihli, bir dostuna yazdığı mektubunda: “...Daha sevgili bir hülyamız da vardı. Bu sene ifâ-yı hac etmek... Fakat bu mevsimde pasaport vermiyorlar (Şeker, 2007: 27).” sözleriyle kalp ve göğüs darlığı hastalıklarından yakınmıştır. A. Seni Bey’e yazdığı mektuplardan da kendisinin son dönemlerinde sağlık sorunlarından bunaldığını ve kış mevsiminden şikâyet ettiğini görmekteyiz: “...(Hayata karşı olan kayıtsızlığını anlatarak) Hülâsa hayat ile münasebet, güzarişi eyyam ve ezmanı uzaktan seyrü temaşa etmekten ibaret kaldı... Bundan sonra da öğrenecek ve görececek bir şey yok... Eski şeyleri yâdü tehattür da zevkten safai vakitten âri...” (Şevki, 1935: 91).

Hava değişimi ve dinlenmek maksadıyla 15 Ocak 1934’te Tarsus’a giden Hüseyin Kâzım, 17 Ocak 1934 tarihinde, ramazan bayramının birinci günü akşamüzeri vefat etmiştir. Öldüğünde 65 yaşında olan Hüseyin Kâzım’ın naaşı, 21 Ocak 1934’te İstanbul’a getirilerek Beylerbeyi’nde sağlığında kendisinin yaptırdığı Küplüce Mezarlığı’na defnedilmiştir. Basında kendisinin ölümü üzerine birçok yazı ve mersiye yayımlanmıştır. Hüseyin Kâzım’ın vefatına tüm dostları gibi üzülen Nüzhet Ortanca, şu kıta ile kendisine tarih düşürmüştür (Orhun vd. 1969: 147):

Çekildi, Muhsini Fânî fenadan
Faziletmend idi reşki eâzım
Kerimüşşeyne bir merdi vefakâr
Tefekkür, hem tedebbür ehli, hâzım.

Yukarıdaki kıt'a ile artık dünyadan çekilen Muhsini Fânî'nin faziletli birisi olduğu, onu büyüklerin bile onu kıskandığı, iyilerin en iyisi, vefalı, düşünceli bir insan olduğu anlatılmaktadır. Vefatının ardından yazılan bir diğer mersiye de şu şekildedir (Aldan, 1995: 87):

(Şeyh Muhsini Fânî'ye)

Uçtun semaya artık, yükseldi bak makamın
Kalplerden arşa çıktı, lâyıktı çünkü namın.
Sevmiştin Rabbi mutlak, olmuştun hakka müştak,
Sen ölmedin muhakkak, başkalaştı devamın.

Asla fânî değilsin, bilmeyen varsa bilsin:
Pîşinde halk eğilsin her te'lif-i benâmin.

Ben bu kalemle nâçiz, kaldım vasfından âciz,
Yardım et ki muhtacız, lûtfet bize ilhamın.

Abidedir lûgatın, dört ciltlik sânihatın,
Bir cihandı hayatın, mahşer oldu hitamın.

Cibril açsın cenahın, cennet olsun penâhın,
Sevgilisi ilâhın, hepsi budur duamın.

Sıtkı Karababa, Hüseyin Kâzım'ın vefatının ardından insani ve ahlaki meziyetleri için şu sözleri sarf eder (Şevki, 1935: 72):

Hüseyin Kâzım, Beyrut'ta yalnız Arapların hakaretine uğrayan kimsesiz, parasız kalan Türkleri kurtarmadı... Yardıma muhtaç olan "cizvit papaz"larına varıncaya kadar herkesin imdadına koştu, herkesin feryadını dinledi; derdine ortak oldu. Herkesin kalbini kazandı. Bu büyük Türk'ü, Türkler kadar, Müslümanlar kadar seven Hristiyanlar, Museviler de vardır. Onu bütün bir insanlık kazanmıştı. Şimdi kaybetti...

2.1.15. Kütüphanesi

Hüseyin Kâzım Bey, Haydarpaşa ile Kadıköy arasında bulunan ve "basmacıların yalısı" diye tanınan ahşap yalıda kiracı iken çıkan bir yangında, kütüphanesindeki yüzlerce ciltlik değerli eserleri kaybetmiştir. Kâzım Bey, daha sonradan edindiği sayıca

az fakat kıymetli kitaplarını da vefatından iki yıl önce 12.06.1932’de Üsküdar’da bulunan Hacı Selim Ağa Kütüphanesi’ne bağışlamıştır (Şevki, 1935: 16).

Aralarında Büyük Türk Lügati’nin müsveddelerinin de yer aldığı tüm kıymetli eserlerini bir sandığa yerleştirip mühürlemiş ve bunu kütüphane müdürü Ahmet Remzi Bey’e vermiştir. Ayrıca, küçük bir teneke içinde petrol gazı da vererek ölümünden sonra bu eserleri kütüphane müdüründen istemeleri durumunda hemen bunları yakmasını istemiştir. Bir ay sonra ise tekrar kütüphaneye gelerek bu isteğinden vazgeçtiğini söyleyip sandığı geri almıştır (Ergin, 1949: 42). Büyük Türk Lügati de yakılmasını istediği bu evraklar arasında bulunarak yayımlanmıştır (Ertem, 1981: 301).

Hüseyin Kâzım’ın kızı Rikkat Kunt, babasının neşrelemediği el yazması kitaplarını, makalelerini, tercümelerini ve hâtıralarını Türk Petrol Vakfı’na bağışlamıştır.

İlim ve irfana bağlılığını, memlekete olan bağlılığından ayırmayan Hüseyin Kâzım’ın bütün hayatında topladığı binlerce cilt kitabı memleketine hediye etmesi takdir edilecek bir durumdur. Servet-i Fünûn’un 25 Kânunisani nüshasında Ahmet İhsan Bey tarafından yazılan makaledeki şu sözler, Hüseyin Kâzım’ın ilme olan hizmetlerini yüceltmektedir: “Hüseyin Kâzım, zeki, sakın, çok çalışkan kanaatlerinde inatçı hayatını dürüst geçirmiş bir zat idi. Son vaktini ilim ve kitap âlemine verdiği için toplamış olduğu zengin kütüphanesini de Üsküdar’da bir kütüphaneye hediye ederek memlekete ve irfanımıza olan sevgisini göstermiştir” (Şevki, 1935: 29).

III. BÖLÜM

ESERLERİ

Tüm ömrünü ilme ve çalışmaya vakfetmiş olan Hüseyin Kâzım, dil, din, ziraat, siyaset gibi çok çeşitli konularda eserler yazmıştır. Kendisi aynı zamanda Türk kültürüne önemli katkılarda bulunmuş değerli bir yazarımızdır. Hüseyin Kâzım Kadri'nin eseleri dikkatle incelendiğinde Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçişteki sürece ilişkin birçok fikir elde edilebilir.

3.1. Ziraate Dair Eserleri

Hüseyin Kâzım'ın özel ilgi alanına giren ziraat üzerine birçok yazı kaleme almıştır. Hatta bazen ziraatteki bilgilerini siyasî konulardaki düşüncelerini desteklemek amaçlı örnekler vermek suretiyle de kullanmıştır.

3.1.1. Bağlar Arasında

(1316). İstanbul, Âlem Matbaası, 376 s.

3.1.2. Çiftçilik Nasihatleri

(1328). İstanbul, Ebüzziya Matbaası, 268 s.

3.1.3. Çiftçilik Dersleri

(1328). İstanbul.

3.1.4. İlm-i Ziraat

(1327). (E.Leroux'dan trc.) İstanbul, Tanin Matbaası (İkinci Basım), 295 s.

3.1.5. Ziraat Dersleri

(1328). İstanbul, Tanin Matbaası, 327 s.

3.1.6. Bağcılık

(1328). İstanbul, Tanin Matbaası (İkinci Basım), 478 s.

3.1.7. Ziraat Albümü

(1329). İstanbul, Tanin Matbaası, 223 s.

3.1.8. Çiftçi Çocuğu

(1331). İstanbul, Hayriye Matbaası, 80 s.

3.1.9. Anadolu Köylüsüne Çiftçi Öğüdü

(1331). İstanbul, Hayriye Matbaası, 1329/1331, 93 s.

Hüseyin Kâzım, “Anadolu Köylüsüne Çiftçi Öğüdü” adlı bu kitabında Anadolu çiftçisine tarım ürünlerinden nasıl daha fazla ürün alınabileceği, hububat hastalıklarını ve çareleri, bitkilerin yetiştirme şartları, tarımda gübre kullanımının önemi, nadasın tarıma etkisi, ülkemizde neden patates yetiştirilmediği vb. konulu bilgiler aktarmaktadır.

Hüseyin Kâzım, Almanya ve Belçika ülkelerindeki çiftçilerin uygulamalarından da örnekler vererek Türk çiftçisini birçok konuda bilinçlendirmeye çalışmıştır. Yazar, eserinin giriş kısmında çiftçilere doğru yolu göstermek için memleketin en çok muhtaç olduğu şeylerden yapılması pek kolay olan işleri sade ve açık bir lisanla anlattığını belirtmiştir. Anadolu’nun bir ziraat memleketi olduğunu söyleyerek kendimizi aldatmamamız gerektiğini belirterek kitabına giriş yapan Hüseyin Kâzım, şu sözlerle devam eder (Kadri, 1331: 3):

... Bu hükmü verebilmek için de ziraatta ihtisas sahibi olmaya gerek yoktur Birçok yer istisna edilecek olursa bu memleketin birçok yerlerinde buğdaydan alınan hâsılat vasatî bir hesapla ve en müsait yıllarda bire beş ve altıdan ziyade değildir. Bizim memleketlerimizde ziraat, tesadüfî, havanın lütfuna bağlıdır.

Hüseyin Kâzım, tarımdan gerektiği gibi verim alamayan köylülerin sefalet mahkûm olmalarını eleştirmektedir. Bu kitabında, patatesin besleyici ve çok kolay yetişen bir bitki olmasına rağmen Anadolu’da sadece Trabzon ve Adapazarı’nda yetiştirilmesinin hayret verici ve üzücü bir durum olduğunu; dünyanın birçok yerinde de patates yetiştiriciliğinin ekonomiye çok büyük katkılar sağladığını hatta bunun büyük bir kısmının da yabancı ülkelere satıldığını belirtmektedir. Türk köylüsünün ise patatesi tanımadığını bu yüzden de hep alıştığı ürünleri yetiştirdiğini dile getiren Hüseyin Kâzım’ın bu görüşleri ve çiftçiye bilinçlendirme çabaları gerçekten takdire şayandır.

3.1.10. Amelî ve Tatbikî Ziraat Dersleri

(1335/1339). İstanbul, Orhaniye Matbaası (Altı kitaptan oluşmaktadır.)

Eserin 2. Baskısı “Yeni Çiftçilik Dersleri” adıyla yapılmıştır (1928. İstanbul, Marifet Matbaası, 198 s.).

3.1.11. İlm-i İktisad-ı Ziraî

(1339). İstanbul, Orhaniye Matbaası, 181 s.

Yazarın ayrıca, ziraat konularında “Ziraat-i Mütenavibe, Ziraatde İnkılâb, Patates Ziraati, Pancar Ziraati” adlarıyla kaleme aldığı neşredilmemiş eserleri de mevcuttur.

3.2. Siyasete Dair Eserleri

Hüseyin Kâzım Kadri’nin İstibdat dönemi, İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyet yönetimi gibi konularda yazdığı eserler, çok önemli tespit ve yorumlar içermektedir.

Hüseyin Kâzım’ın siyaset konularında yazdığı başlıca eserleri şunlardır:

3.1.2. 10 Temmuz İnkılâbı ve Netaici – Türkiye İnkırazının Sâıkları: Makedonya, Ermenistan ve Suriye Meseleleri

(Şeyh Muhsin-i Fanî müstear adıyla) 1336 (1920). İstanbul, Matbaa-yı Orhaniye, 198 s.

Eser, Osmanlı Hükümeti'nin yıkılma nedenlerini ve Makedonya, Ermenistan ve Suriye meselelerini anlatmaktadır. Hüseyin Kâzım, Suriye'de altı sene kalmış ve orada gelişen olaylara bizzat şahit olmuştur. Makedonya, Arnavutluk, Ermenistan ve Suriye meselelerinin bizzat yaşanmış olaylara dayandırılarak anlatılması, eserin kıymetini daha da artırmaktadır.

Bir nevi II. Meşrutiyet döneminin tenkidi mahiyetinde olan eserin bölümleri şu şekildedir: (Kara, 1991: 20).

Giriş: (s. 1-55).

Makedonya Meselesi: (s. 56-85).

Arnavutluk Meselesi: (s. 88-112).

Ermenistan Meselesi: (s. 113-144).

Suriye Meselesi: (s.145-181).

Lahika: (s. 182-196):

Yazar, Abdülhamid zamanındaki siyasi problemlerin neler olduğunu açıklamıştır. Makedonya, Girit, Arnavutluk, Ermenistan, Trablusgarp, İran sınırı, Bosna-Hersek meseleleri bunlardan bazılarıdır. Yazar bu eserinde içinde bulunduğu dönemin siyasi ortamını değerlendirmekte ve kendi görüşlerini, tenkitlerini de ortaya koymaktadır. 10 Temmuz İnkılâbı'na zemin hazırlayan sebepleri ve bu inkılâbın sonuçlarını kendi şahit olduğu olaylarla da bütünleştirerek anlatmıştır. Hüseyin Kâzım'a göre, Makedonya'nın kaybedilmesi, vatanın onulmaz derdi olan cehalet ve bunun bütün kuvvetiyle uyandırdığı ihtiras, 10 Temmuz İnkılâbı'ndan beklenen sonucu vermemiş ve memleketin çöküşünü hızlandırmıştır.

“Lahika” başlıklı bölüm, eserin ek kısmı olup eserin yazımının bitirildiği 1330 (1912) yılından basıldığı 1336 (1918) yılına kadar ülkede ve dünyada meydana gelen olaylar ve bunların etkileri değerlendirilmiştir.

İttihat ve Terakki idaresinin sert bir dille tenkit edildiği eserin en önemli tarafı, anlatılan olayların birçoğunun yazar tarafından bizzat yaşanmış olmasıdır. Bu yönüyle eser, zaman zaman hatırat şekline bürünmekte ve özel konuşmalara, mektuplara, münakaşalara yer verilmektedir (Kara, 1988a: 12).

Eser, Kudret Büyükcoşkun tarafından sadeleştirilerek “Balkanlar’dan Hicaz’a İmparatorluğun Tasfiyesi – 10 Temmuz İnkılâbı ve Netayıcı” adıyla yayımlanmıştır (İstanbul, 1992). Eser ayrıca “Türkiye’nin Çöküşü: II. Meşrutiyet’in Perde Arkası, Makedonya, Arnavutluk, Suriye ve Ermenistan’ın Elden Çıkışı (İstanbul, 1992)” adıyla Yılmaz Daşcıoğlu tarafından da yayımlanmıştır (Şeker, 2007: 32).

3.2.2. Tarih Hatıraları

65 sayfalık bu eser, 1930 yılında yayımlanmıştır. Hüseyin Kâzım Kadri, hayatı boyunca iki hatırat kaleme almıştır. Onun bu davranışının ardında, kendisinin hatırat yazmak istememesi ve o dönemdeki içinde bulunduğu şartlar aranabilir.

Bu hatıratlardan ilki, “Terceme-i Hayat” adını verdiği eseridir. Kendisi bu eserini sağlığında mühürleyip bırakmış ve bunun ancak ölümünden sonra açılıp okunmasını istemiştir.

İkinci eseri olan “Tarih Hatıraları”nda ise Suriye’den döndükten sonraki siyaset hayatından, milletvekilliğinden, kendisinin de katıldığı Ankara görüşmelerinden vb. bahsetmektedir. Hüseyin Kâzım, hatırat yazmayı hiç istememiş olmasına rağmen kendisini Osmanlı hanedanına taraftar gösterenlere cevap vermek için bunu yazdığını eserlerinde belirtmiştir. Bir dönem Sultan Reşad’la görüşmüş olan Hüseyin Kâzım, bu durumu hatıratına şöyle anlatır (Ergin, 1949: 31):

Selânik'ten Manisa Mebusu sıfatıyla İstanbul'a avdet ettiğim sırada beni nezdine kabul eylemişti. Siz Manisa mebusu olmuştunuz. Pek mahzuz oldum. Bu Manisa Arnavutluk'ta mı? dediği zaman kendimi kaybettim ve ne cevap vereceğimi şaşırdım. Nihayet Manisa Anadolu'da İzmir tarafındadır; ecdadı izamınızın eskiden payitahtları idi, diyebildim. Bunun üzerine “Evet, şu kavun gelen yer değil mi?” dedi. Saltanat taraftarı olsam bile bu kadar cahil ve gafil padişahları iltizam edemezdim!

Osman Ergin'in, mutlaka basılması gerektiğini belirttiği bu eser, İsmail Kara tarafından hazırlanarak 1991 yılında “Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım” adıyla yayımlanmıştır. Kara, eserinde Hüseyin Kâzım Kadri'nin hayatı hakkında genel bir bilgi verdikten sonra eserlerini tanıtmıştır. Eser iki bölüm hâlinde düzenlenmiştir:

1. Tercüme-i Hayat yahut Aileme Yadigâr
2. Tarih Hatırları

Hüseyin Kâzım Kadri, Meşrutiyetle birlikte ülkenin içinde bulunduğu durumlarla ilgili şu açıklamalara yer vermiştir (Kara, 1991: 34):

... yalan yanlış rivayetlere istinaden yazılacak bir tarihin hakâyık-ı ahvali tahriften ve zihinleri idlâlden başka bir faidesi olamaz. 10 Temmuz İnkılâbı ve Netâici-Türkiye İnkırazının Sâikları unvanını verdiğim bir matbu bir kitapta, bu meselelere müteallık birçok hakikatları olduğu gibi yazmışım. Ben, bunları bildirmemiş olsaydım benimle beraber unutulup giderdi... Bu Hatırat'ta bildiğim şeyleri bir müverrih sıfatıyla değil, bir şahit ve müşahit salahiyetiyle yazıp aileme ve ahlâfa “yadigâr” olarak bırakmak istedim...

Hüseyin Kâzım Kadri'yi “Balkanlar'dan Ortadoğu'ya uzanan bir son dönem Osmanlı bürokrati” olarak tanımlayan Öztürkmen, “Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım” isimli kitaptan yola çıkılarak Hüseyin Kâzım Kadri'nin anıları hakkında şu değerlendirmelerde bulunmaktadır (Öztürkmen, 1993: 61):

...Hatıratı okurken, okuyucu bir yandan, her toprak kaybında etinden et koparılmışcasına canı yanan bir devlet adamının dramını görürken diğer yandan da Cumhuriyet rejiminin “Anadolucu” söyleminin nerelerden kopup geldiğine dair bir fikir ediniyor. Hatırat ayrıca döneminin hikâyeciliğini yansıtmaları açısından da eşsiz bir kaynak. Üst düzey bir bürokratin ne tür hikâyeleri hangi

öncelik sırasına göre sıraladığı veya hikâyeleme üslubunun bizzat kendisi gibi metanarrative (gerçekliğin tümünü izah edecek bir anlatım) öğelerin keşfine çıkmak da mümkün. Yine de bütün bu çerçeve içinde, biz, Hüseyin Kâzım Kadri’de çökmekte olan bir rejimi eleştirmekle birlikte, onda derin hatıraları olan ve gözleri önünde kurulan yeni düzene hâliyle biraz kuşkuyla, biraz da abartısızca bakan, vakur ve hüzünlü bir anlatıcının sesini duyacağız.

3.2.3. Gazi Mustafa Kemal – Bir Milletin Bâs-ü Bâdelmevti

(1932). İstanbul, 386 s.

Eseri, Dagober Fon Mikuş Almanca olarak yazmış, bunu Vayyan ile Kükenberg Fransızcaya çevirmiştir. Hüseyin Kâzım Kadri bunu Fransızcasının dördüncü basımından tercüme etmiştir. Mütercim, bu esere yazarınkinden iki misli açıklama ve ilâveler yapmıştır (Ergin, 1949: 30).

Ergin, bu eserle ilgili görüşlerini şöyle ifade etmektedir (Ergin, 1949: 30):

Muharrir tarafından, yalnız Atatürk’ün şahsına ve hayatına temas eden noktalar alınmakla beraber şerh ve ilâvelerle birlikte bu eser Mutlakîyet, Meşrutîyet ve Cumhuriyet devirlerinin siyasî ve içtimâî bir tarihi sayılabilir. Bu eser basılırsa millî kütüphanemiz, Atatürk’ün hayatını ve inkılâplarını biri yabancı, biri yerli iki mütefekkirten münakaşalı bir surette öğrenmiş olmakla beraber Angelhard’ın “Türkiye ve Tanzimat” adlı kitabının mükemmel bir zeylini de kazanmış olacaktır.

3.2.4. Arnavutlar Ne Yaptı?

1330 (1914). İstanbul: Yeni Turan Matbaası.

Hüseyin Kâzım, bu eserinde Arnavutların kendi vatanlarına yaptıkları ihanetleri, bazı gazetelerden aldığı fotoğraflarla da belgeleyerek açıklamıştır. Bu konuda Türkleri ve Müslümanları şu sözlerle uyarmıştır: “İbret Müslümanlar, İbret Türkler... Gafletin acısı pek ağır oldu. Pek acı oldu. Bir daha bu kuyuya düşmeyelim. Bu defaki sükût,

maazallah külliye inkırazdır. Batarız. Bu hakikati, ne kadar acı olursa olsun söylemek farzdır. Artık koynumuzda yılan beslemeyelim.” (Kadri, 1330: 8).

3.2.5. Rum Patriği’ne Açık Mektup – Boykot Müslümanların Hakkı Değil midir?

(1330/1915). İstanbul: Yeni Turan Matbaası.

Eser, bazı kaynaklarda “Çar Nikola’ya Açık Mektup” adıyla da geçmektedir.

II. Meşrutiyet Dönemi’nin dikkat çekici yönlerinden birisi de çeşitli sebeplerle ortaya çıkan boykot hareketleridir. 1913 ve 1914 yıllarında meydana gelen boykot hareketinin diğerlerinden farkı, Osmanlı vatandaşı olan Rumlara karşı yapılmış olmasıdır. Balkan Savaşları esnasında Rumların Yunanistan’a yardımda bulunmaları ve Makedonya’daki Müslüman halka yönelik yapılan baskılar, Rumlara karşı bir tepkinin doğmasına yol açmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin de yönlendirdiği boykot sırasında Müslümanlara parasız olarak risaleler dağıtılmış ve Rumlardan değil, Müslümanlardan alışveriş yapmaları istenmiştir. Fener Rum Patrikhanesi bu boykota şiddetle karşı çıkmış ve buna karşı bazı girişimlerde bulunmuştur. Hüseyin Kâzım Bey, Rum Patriki’nin girişimini protesto etmek için “Rum Patriği’ne Açık Mektup – Boykot Müslümanların Hakkı Değil midir?” başlıklı risalesini yayımlamıştır (Kerimoğlu, 2006: 93-100).

Hüseyin Kâzım, risalesini şu sözlerle sonlandırmıştır (Kadri, 1330: 13-14):

İyi bilin Patrik Efendi!
Boykot yok, vazife, intibah, borç vardır. Biz kimseye cebr etmeyiz. Cevr etmeyiz. Evvela dinimiz men eder. Saniyen hükümetin vazifesi de budur. Fakat hükümet de intibah-ı müslimine mani olamaz. Kudreti haricindedir. Siz çalışırken, biz oturamayız. Siz para kazanırken biz dilencilik yapamayız. Siz bu memleketin mukadderatına hiçbir ta’alluk göstermezken biz sizinle alakadar olamayız. Elimizdeki ekmeği başkasına veremeyiz. Müslümandan alışveriş ederiz. Müslümana yardım eyleriz. Müslümanı severiz. Müslümandan alışveriş etmeyene lanet eyleriz. Allah, yekdiğerine muavenet eden Müslümanlara va’d-i muavenet eylemiştir. Biz

Allah’a inanırız. Tarik-i hakkı biliriz. Haktan ayrılanlara da hidayet için dua ederiz. Emin olun, sizi de duadan unutmayız Patrik Efendi!

3.3. Dine Dair Eserleri

3.3.1. Hak ve Hakikat

1288 (1909). İstanbul: Ebüzziya Matbaası, 88 s.

Hüseyin Kâzım Kadri’nin ilk eseridir. Abdülhamid devrini, istibdat yönetimini eleştirmek ve İslâm’ı doğru tanıtmak için kaleme alınmıştır. İlk başta “İttihat ve Terakkî Fırkası’nın Hutbesi” adıyla İtalya’da basılması düşünülen eser, 1908’de Meşrutiyet ilan edilince İstanbul’da basılmıştır. Eserde ayet, hadis ve tercümelerle zenginleştirilmiştir. Hüseyin Kâzım’ı, eserde ele alınan konularla ilgili bolca âyet ve hadislerle yer vermeye teşvik eden Tevfik Fikret olmuştur (Ergin, 1949: 34). Bundaki gaye, halkın esere daha fazla ilgi gösterip okumasıdır.

Hüseyin Kâzım, Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye ve onun eseri Darüşşafaka ile 1908 Meşrutiyet İnkılâbı’ndan sonra yeniden ilgilenmiştir. İlk basma eseri olan Hak ve Hakikat’ın kapağına adını koyarken kendisi için “Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye Âzası’ndan” ibaresini koymasına da bunu gösterir (Ergin, 1949: 3).

Muallim Vahyi, bu eseri şu sözlerle anlatmaktadır (Şevki, 1935: 62):

Onu ilk önce bir eserciği ile “Hak ve Hakikat” görünüşte pek küçük fakat işçiliği yönünden çok büyük asil ve yeşil bir kitabı ile tanıdım. Bu eser, diyebilirim ki mest ve medhuş, tamamıyla hazırlıksız ve bihuş “Meşrutiyet”imizin ilk İslâmcı fakat en asrî ve gayet değerli bir mecellecisi idi. O zamanlar muhitimiz ancak bu gibi bize az çok tanıdık çıkan öğütlere müsait bir ruhiyyet, müştak bir zihniyet gösteriyordu. Hatta ben de karınca kararınca dahi olsa, böyle milli bir ihtiyacı az çok tatmin edebilmek “Türk”ü kendi temiz ve yüksek dilinde, dininde o zaman için mümkün olan derecede hür ve müstakil görmek gibi çok mübarek, pek mukaddes bir ülkü ile “Müslüman”ımı çıkarmıştım; lâkin nankörlük edemem, büyük bir inkılâp aşkı ile bu ilk eserimi yazarken; “Cemalüddini Efganî, Şeyh Muhammed Abdüh, Mehmet Ferit Vecdi” gibi İslâm’ın en yüksek muasır müceddit ve mütecedditlerinin eserlerinden ettiğim istifadeye yakın bir derecede rahmetlinin bu

kıymetli eserciğinden, bizde Kuran’a yeni bakmaya başlayan bu asrî gözden de taze feyizler, nurlar almıştım!” Bu ufacık eserde hep “Kur’an” a dayanılarak haykırılan en büyük hakikat “yeryüzünde bozukluk, gericilik düzen tutmaz!” idi.

Hak ve Hakikat adlı bu eser, Ömer Hakan Özalp tarafından sadeleştirilerek “İslâm’ın Avrupa’ya Son Sözü” adlı eser içerisinde yayımlanmıştır (Özalp, 1999: 97-148).

3.3.2. Felaha Doğru

(Şeyh Muhsin-i Fanî müstear adıyla, 1331 - 1328/ (1912). İstanbul: Tanin Matbaası, 51 s.)

Eser iki bölümden oluşmaktadır. Şeyh Abdülhak el-Bağdâdî’den tercüme olan birinci kısım “İslâm’ın Avrupa’ya Son Sözü” adı altındadır (s. 1-21). “Felaha Doğru”; ikinci kısım ise yazarın kendi telifi olup “Besmele” dışında bir başlık yer almamaktadır (s. 22-51). Eserin ikinci bölümü ayrıca “Kabahat Müslümanlıkta Değil, Müslümanlardadır! (İstanbul, Vakıf Matbaası, 1952)” adıyla Lâtin harfleriyle de yayımlanmıştır. Her iki eser de Ömer Hakan Özalp tarafından sadeleştirilerek “İslâm’ın Avrupa’ya Son Sözü” adlı eser içerisinde yayımlanmıştır (Özalp, 1999: 15-42).

Eser, Müslümanlığın içinde bulunduğu duruma ve geleceğine dair birçok beklentiyi bir arada toplamıştır. Yeniliğe karşı çıkan, ictihad kapısını kapatan Müslümanların başlarına gelen felaketlerin sebepleri üzerinde durulmuş ve bu durumun esas sebebinin İslam’da değil Müslümanlarda aranması kanaatine varılmıştır. Müslümanlarının sorunlarının ancak Kur’an’a dönüşle çözülebileceği anlatılmaktadır.

Kitapta yer alan konular şu başlıkları altında ele alınmıştır: “Müslümanlığın hâl ve istikbali, İslâmiyette yenilik, İctihad kapısının açılması, Taklit kapısının kapanması, İtikadat, vicdaniyat ve hukukiyatı câmi mecelle-i İslâmiye, Mezhep ihtilaflarının ortadan kaldırılması, Tevekkül ve kaza ve kader meselelerinin halli, İmanın itikad ve ictimaiyata göre tarifi, Heyet-i ictimaiye-i İslâmiyede kadının tayin-i hukuku,

Müslümanlık vahdeti ve tevhid ve ittihadı emr eder, Uhuvvet-i İslâmiye” (Kara, 1988a: 11).

3.3.3. İstikbale Doğru

(Şeyh Muhsin-i Fanî müstear adıyla), 1331–1329 (1913), İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 58 s.)

Eserde Kur'an'ın tefsir ve tercümesi ile Müslümanlıkla ilgili çeşitli konulara değinilmiştir. Kitabın başlarında maddeler hâlinde özetlenen konular daha sonraki sayfalarda ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Eserde ele alınan konular şunlardır: “Kuran’ın tefsir ve tercümesi, Kuran’ın beyanına göre Müslümanlığın tarifi, Kuran tetebbu-ı tabiatı ve kavanîn-i eşyanın taharrisini emr eder, Müslümanlık içtimaî bir dindir, Müslümanlıkta ibadetten maksat, Ahlâk-ı İslâmiyet, Tarikatların kaldırılması, Müslümanlık âleminde zulüm ve tagallüb, Medrese-i âliye-i İslâmiye, Her bir unsur-ı İslâmın kendi, âleminde tekâmül ve inkişafı, Aile-i İslâmiye nazariyesi, Siyaset-i İslâmiye.” (Kara, 1988a: 12).

Bu eser, Ö. Hakan Özalp tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır (Özalp, 1999: 43-96).

3.3.4. Yirminci Asırda İslâmiyet

(Şeyh Muhsin-i Fanî ez-Zahirî takma adıyla, 1339 (1923). İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 260 s.).

Eserde birçok İslâmî konu açıklanmaya çalışılmıştır. “Müslümanlığın kıyamete kadar bâki olacağı ve İslâm’ın günün birinde din-i umumî sıfatını kazanacağı” görüşü esas alınmıştır. Müslümanların kendi kusurları yüzünden geri kaldıkları ve bu durumun İslam diniyle hiçbir ilgisinin bulunmadığı anlatılmıştır. Yazar, belirttiği hüküm ve esasları, Kuran-ı Kerim’deki ayetlere dayandırmıştır.

Eser şu bölümlerden oluşmaktadır: “İslam Tarihinin Karanlık Devirleri; Mezhep İhtilaflarının Menşe’leri; Kelâmdan Sonra Hikmet En İyi Tedbir Dinin İlk Şekline Dönmek Olabilir; İslâmiyet Açısından İnsanlığın Bugünkü Durumu; Hayatın Din İle Münasebetleri; Dinde Gaye; İslâm’da İman; Nazarî Şeriata Göre “Hayr” ve “Şer” Mefhumları; Nazarî Şeriatta Taklidin Mevkii; Taklidî veya İstidlâli İman; Dinin İctimaî Felsefesi; Ahlakî Şeriat; “İslâm İlerlemeye Engeldir” Diyenlere; Kuran’ı Mübîn Tabiatı İncelemeyi Emreder; Kuran’ın Beyanına Göre İslam Cemiyeti Nasıl Olmalıdır?; Nazarî Şeriatta Akıl; İslâm Nazarında Cihad ve Mücadele; İslâm Nazarında Hürriyet; Kıssalar ve Tarihın Şahitliği; Emri Bi’l Ma’ruf ve Nehyi Anil Münker; Cedeliyattan Bir Misal: Fâsıkın Arkasında Namaz Kılmak Caiz Olup Olmayacağı Meselesi; Dinde Haniflik; Kıyas Meselesi; İslâm’ın İstikbali.”

Eserde ayrıca, İslâm’ın ilk şekline dönülmesinin gereğinin belirtildiği “Son Söz” yazısından sonra 71 maddelik bir “Özet” kısmı yer almaktadır.

Eser Ertuğrul Özalp tarafından sadeleştirilerek aynı adla 1992 yılında neşredilmiştir (Şeker, 2007: 32).

3.3.5. Nûru’l Beyan–Kur’an-ı Kerim’in Türkçe Tercümesi

(1340 (1924). İstanbul: Matbaa-yı Âmire, I. C. 6–600 s. ; II. C. 1341 (Kur’an-ı Kerim Tefsiri’nin Türkçe Tercümesi adıyla) 601–1147+4+35 s.).

Adliye nazırlarından Antepli Mustafa Efendi ve Hüseyin Kâzım’ın da aralarında bulunduğu bir heyet tarafından iki cilt hâlinde hazırlanmıştır. Kâzım Bey, dini eserlerinin birçoğunda olduğu gibi burada da “Şeyh Muhsin-i Fani” müstear adını kullanmıştır.

Eserde ayetlerin Arapça asıllarının ardından anlamları verilmiş, açıklamaları yapılmıştır. Eserin sonunda “Bazı Lügatlerin İzahı” adı altında bir sözlük ve “Tefsir-i Sûre-i Mülk” başlıklı Mülk Sûresi’nin tefsirinden oluşan bir bölüm yer almaktadır

(Kara, 1988a: 12). Ayrıca, kelime ve terimlerin açıklamaları dipnotlarla verilmiş, ilk fasiküllerde konuyla ilgili diğer ayetlere de değinilmiştir.

Yazar, eserin ön sözünde şunları söylemektedir (Kara, 1991: 22):

Az zaman içinde çok malumat istihsaline ihtiyaç hâsıl olmuş ve Türkler için tercüme tarikiyle muhtasar ve müfid ve şive-i ifadesi selîka-ı asra muvafık ve sehlü'l- mütâlaa bir tefsir yazılmak lüzumu her tarafta his olunmaya başlamıştır. Hayli müddetten beri fikrimi işgal ve beni muzdaribu'l-hal eden bu ihtiyacın teminine bida'amın kifayetsizliği mani olduğundan, lisan-ı Arap'ta, ilm-i hadis ve fıkıh ve tefsirde ihtisası müsellemler olan fazıl-ı muhterem Adliye Nâzırı-ı Esbakı Ayıntabî Mustafa Beyefendi hazretlerine müracaat ettim. Müşarun ileyh din-i mübîn-i İslâm'a fart-ı ihlas ile mütemessik ve te'âlî-i İslâm'a taraftar olduklarından maruzat ve temenniyatımı is'af buyurdular. Bugün âlem-i İslâm'a arz ettiğimiz bu eser, kendilerinin sa'y ve himmetleriyle ve Taberî, Fahrüddin-i Râzî, Kadî Beydavî, Nîmetullah Nahcevanî, Celâleyn ve Ebussuud gibi tefâsir-i mutebereden istinbat suretiyle vücûda geldi...

Nûrû'l-Beyân, kısa bir süre içinde hazırlanıp yayımlanması yüzünden fâhiş hatalar içerdiği görüşüyle Diyanet İşleri Reisliği ve Sedbîlürreşâd dergisi tarafından birçok tenkide uğramıştır (Albayrak, 1998: 555). Hüseyin Kâzım, bu ağır eleştirilere cevaben “Sebîlürreşâd’a Hitâben İlk ve Son Cevap” başlığıyla kaleme aldığı yazısında, yaptıkları işin tercümeden çok, bir “tercüme-i tefsir” olduğunu belirtmiştir.

3.3.6. Teşri-i İnsanî ve İlâhî

Hüseyin Kâzım'ın bu risalesinin adı, “Teşri-i İnsanî ve İlâhî”dir. Hüseyin Kâzım, eserde sıkça müracaat ettiği ayetlerle hadislerin Arapçalarını yazmış fakat bunların Türkçelerini göstermemiştir. Bu eksikliği Ergin, Ömer Rıza Doğrul'un yardımlarıyla gidermiştir. Ergin (1949), “Teşri-i İnsanî ve İlâhî” adlı bu eseri “İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslâm Hukukuna Göre İzahı” adıyla sadeleştirerek yayımlamıştır. Bu eser, daha sonradan İslâmiyat dergisi tarafından sadeleştirilmeden, yazarın yazdığı ilk şekliyle de yayımlanmıştır (Şeker, 2007: 36).

Eser, bir ön sözün arkasından Hüseyin Kâzım Kadri'nin doğumu, tahsili, memurluk hayatı, muallimliği, çiftçiliği, köycülüğü, edebiyatçılığı, gazeteciliği, fıkraçılığı, belediyeçiliği, sürgün hayatı, siyaset hayatı, ticaret hayatı, ilmî hayatı, ölümü, eserleri ve kütüphanesi olarak bölümlenmiş bilgileri kapsamaktadır. Devamında; “İnsan hakları beyannamesi’nin Fransa’da ilânını icap ettiren sebepler ve hadiseler, bu sebeplerle hadiselerin İslâm Dünyasındaki benzerleri ve Fransızlarınkiyle mukayesesi, Fransızların 1789’da ilan ettikleri 17 maddelik beyannamenin metni ve bunun İslâm hukukunun esaslarıyla mukayesesi, İslâm ve Osmanlı Hükümetlerinde insan haklarına müstebit hükümdarların tecavüzleri ve bunların karşısında âlimlerin ve hukukçuların aciz, müdahane ve müdaraları, Türkiye Cumhuriyeti, Anayasanın, Türklerin Hukukuâmmesi faslında 20 maddede toplanmış olan insan hakları” konuları ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Ayrıca, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından ilân edilen 31 maddelik yeni beyannamenin tam metni de risalenin sonuna eklenmiştir.

Ergin, eserin başında, yazarın hayatı ve eserlerine geniş yer vermesini şu gerekçelerle ifade etmiştir (Ergin, 1949: IV):

Memlekette tahakküm ve tegallüp edenleri, hiç çekinmeden “Mütegalibe-i Eşraf” ve “Eşraf-i Mütegalibe” başlıklı makaleleriyle teşhir ve tezlil eden, bilhassa İttihat ve Terakki Fırkası’nın istibdadına ve mensuplarının hükûmet işlerine lüzumsuz ve yersiz müdahalelerine karşı onlarla tek başına uğraşan, hatta mümessillerini, asker olmalarına rağmen, hükûmet konağı meydanında ve halkın gözü önünde falakaya yatırarak iyice dövürdükten sonra memlekette çıkartıp fırka merkezine yollayan; ve

Kendisine zorla kabul ettirilen memuriyetleri, hele İstanbul Valiliği ve Belediye Reisliği gibi herkesin can attığı bir makamı parasız olarak, o da muvakkat bir zaman için, kabul etmekle beraber merciince icraatta kendisine müzaheret yerine müşkilât gösterildiği için istifa edip çekilmek faziletini gösteren; ve

Türkçenin bugüne kadar hiçbir şahıs, cemiyet hatta tahsisat ve teşkilâtı çok geniş olan Dil Kurumu tarafından bile yapılmamış ve yapılamamış olan lûgatini otuz sene çalışıp tek başına hazırlayarak telif hakkını bile almayıp –ucuz fiyat konulsun da herkes alsın– diye hükûmete terk eden; ve

Üç arkadaşı tarafından bir siyasî gazete çıkarmak için lüzumu olan sermayeyi tek başına koyan, üstelik gazeteyi basacak makinelerle

matbaanın yerini alıp binasını da yaptırdıktan sonra tapu senedini iki akadaşı ile birlikte çıkartan; ve

Kur'anı Türkçeye tercüme edip iki cilt hâlinde bastırarak matbaacının verdiği telif hakkını tamamıyla kendisine yardım etmiş olanlara bırakan; ve

Hiçbir vazifesi ve mecburiyeti olmadığı, eserlerinden maddî bir menfaat de beklemediği hâlde ömrünü tetkike, tettebbua ve kitap yazmaya hasrederek millî kütüphanemize küçük büyük yüze yakın eser hediye etmiş olan

Nev'i şahsına mahsus bir Türk mütefekkirinin göstermiş olduğu emsalsiz say'î azim, feragat, fazilet, fedakârlık ve bilhassa medenî cesaretini gelecek nesillere örnek diye gösterebilmek için hakkında 42 sahife değil, en azdan 420 sahife tutacak ayrı bir eserin yazılması bile çok görülmemek lâzım gelir kanaatindeyim.

Hüseyin Kâzım, çoğu eserlerinde yaptığı gibi, "Teşri-i İnsanî ve İlâhî" adlı bu eserinde de sık sık müracaat ettiği âyetlerle hadislerin Arapçalarını yazmış fakat bunların Türkçelerini göstermemiştir. Ergin, Ömer Rıza Doğrul'un da yardımlarıyla bu eksikliği gidermiştir.

Yazar, İnsan Hakları Beyannâmesi'nin içeriğiyle İslâm dininin buna ait olan hükümleri karşılaştırmış ve İslâm'ın hak itibarıyla ne kadar şamil olduğunu ortaya koymuştur. Özetle, eser, İnsan Hakları Beyannamesi'nde yer alan ilkelerin aslında İslâm dininin felsefesinde var olduğunu, İslâm'ın çok eskiden bu ilkeleri ortaya koyduğunu belirtmektedir.

3.3.7. Takrizi İslâm

Eser, İslâm dinine karşı, Müslüman olmayanlar ve dinsizler tarafından yapılan tenkit ve itirazları red ile bu dini müdafaa eder. Eserin aslını Vagliyeri adında bir İtalyan yazmış ve bunu Maksim Formunt adında birisi Fransızcaya çevirmiştir. Adı, Apologie de l'Islamisme'dir (Ergin, 1949: 25).

Fransızcadan bu eseri tercüme eden Hüseyin Kâzım, eserin Arapçaya tercüme edilip Türkçesiyle birlikte yayınlanmasını arzulamıştır. İslâm Kongresi reisi tarafından

bu teklif kabul edilerek Arapçaya tercümesiyle birlikte Türkçesinin de yayınlanacağını bir mektupla bildirilmiştir. Fakat eserin Arapça neşredilip edilmediği anlaşılmamıştır (Ergin, 1949: 25). Fransızcası, küçük bir kıtada 120 sayfa olan eserin Türkçe müsveddesi kitapları arasında görülmemiştir. Hüseyin Kâzım, Kudüs Müftüsü ve İslâm Kongresi Reisi'ne yazdığı mektupta bu eseri şöyle anlatır (Ergin, 1949: 25-6):

Müdafaa-i İslâm'a müteallik bir makale hazırlamakla meşgul olduğum sırada Lora Veçya Vagliyri adında bir İtalyan tarafından telif ve müteakiben Fransızcaya tercüme edilmiş olan bir eseri, İslâm'ın akidelerini, meziyetlerini ve faziletlerini hayrete şayan bir kudret ve ihlâs ile icmâl etmiş ve cidden hakgüyane ve bîtarafane mütalâaları ve beyanları havi bulunmuş olduğu cihetle Türkçeye tercüme ederek aslıyla birlikte huzur-u semuhilerine takdim ediyorum. Bu kitapta yazılan sözlere bakıldığı zaman buna “elfadlû mâşehedet bihil âdâ” demek bile mümkün olmayacak ve müellifin İslâm dininin hakikî ve muhlis bir dostu olduğu görülecektir ki Hristiyanlık âlemine karşı kendilerinden bir zatın beyanat ve şehadetlerinin büyük bir tesiri olacağı ve İslâm dininin hakikat ve isabeti hakkında tereddüde düşen Müslümanlar nezdinde de calibi itibar sayılacağı şüphesizdir.

3.4. Dile Dair Eserleri

3.4.1. Büyük Türk Lügati

(Türk Dillerinin İştikakı Edebi Lügatleri, C.I 1927; C.II 1928; C. III 1943, C.IV 1945)

Büyük Türk Lügati, Uygur, Çağatay, Kazan, Azerî ve Garp Türkçeleri ile Arapça ve Farsça kelimeleri kapsamaktadır. Bunlardan başka Kuybal, Yakut, Altay, Çuvaş ve Kırgız lehçelerinin kelimelerini de sırası geldikçe göstermek üzere dört büyük ciltten oluşmaktadır. İlk iki cildi Osmanlı Türkçesi ile Devlet Matbaası'nda basılmıştır ve Osmanlı Türkçesi'dir. Diğer iki cildi ise yazı inkılâbından sonra Lâtin harfleriyle bastırılmıştır.

Yazar, bu eseri ortaya koyabilmek için otuz seneden fazla çalışmıştır. Hem biçim hem de içerik yönünden ismindeki “büyük” sıfatını hak eden bu kıymetli sözlük, VI. bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

3.4.2. Mahdumkulu Divânı ve Yedi Asırlık Türkçe Bir Manzume

(Şerhi ve münekkidi: Şeyh Muhsin-i Fanî, 1340 (1924), İstanbul: Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi, 4 + 64 s.).

Mahdumkulu Divânı Şerhi, 1340 yılında İstanbul'da yayımlanan 60 sayfalık açıklamalı bir eserdir. Bu eser, Türkmen Şairi Mahdumkulu'nun manzumelerinin bir kısmı ile Ali adında eski bir Türk şairinin yazdığı Kıssa-i Yusuf'un bir bölümünden oluşmaktadır. Bu manzumeleri ilk yayımlayan Macarlı müsteşrik A. Vambery'dir. Yazar, bu neşri eklediği bazı şerh ve haşiyelerle aynen yayımlamıştır (MEB, Türk Ansiklopedisi, 1971: 421). Yazar, eserin "Kıssa-i Yusuf" bölümü için de Houtsma yayımından yararlanmıştır (Kara, 1988a: 13).

Bu neşri detaylı bir şekilde inceleyen Zeki Velidi (Togan), Türkiyat mecmuasındaki bir yazısında Hüseyin Kâzım'ın bu çalışmasında bazı yanlışların bulunduğunu söyler ve bunun sebebini de onun yeni neşirleri görmemesine bağlar. (Kara, 1988a: 13).

3.4.3. Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları (1933)

Bilindiği gibi, II. Meşrutiyet, tüm dünyada milliyetçilik fikirlerinin yayılmaya başladığı bir dönemdir. Bu dönemde Ziya Gökalp de Türk toplumunda milliyetçilik düşüncesinin oluşmasında etkili bir rol üstlenmiştir. Gökalp'in siyasî kimliğinden dolayı fikirleri çok nadir tenkite uğramıştır. Hüseyin Kâzım Kadri, Gökalp'in Türkçülük konusundaki fikirlerini tenkit eden az sayıdaki kişilerden biridir (Kara, 1988a: 47).

Eser, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Hüseyin Kâzım Kadri'nin hâl tercümesi ve ekler; ikinci bölümde Hüseyin Kâzım'ın Ziya Gökalp'in "Türkçülüğün Esasları" kitabının eleştirisi yer almaktadır. Eserde Ziya Gökalp'in görüşlerinden hareketle Türk milliyetçiliğinin meselelerini tartışılmıştır.

Eser, Tarih ve Toplum dergisinde İsmail Kara tarafından beş bölüm hâlinde tefrika edilmiştir (1988). Eserin aslı 29-30 satırlık 59 büyük sayfadır. Latin harflerine aktarılırken sayfa numaralarının orijinal biçimleri parantezle gösterilmiştir. Eserde yazım hatalarına az rastlanmasında Hüseyin Kâzım'ın iyi bir dilci olmasının payı vardır. Yazar, kitapta âyet, hadis, Arapça atasözleri, şiir ve bazı Farsça beyitlerden de yeri geldikçe yararlanmıştır (Kara, 1988a: 47).

Yazar, eserinde kendi kitapları ve makaleleri dışında çok az kaynağa atıfta bulunmuştur. Genellikle “10 Temmuz İnkılâbı ve Netâici - Türkiye İnkırazının Sâikleri: Makedonya, Ermenistan ve Suriye Meseleleri” adlı kitabına atıfta bulunmuştur. Yazarın bizzat tanık olduğu olayları anlatması, kültürel ve siyasî meseleleri yakından takip etmesi de kitabı değerli kılmaktadır (Kara, 1988a: 48). Hüseyin Kâzım dinî konularda modernist, kültürel meselelerde muhafazakâr bir izlenim vermektedir (Kara, 1988a: 47).

Hüseyin Kâzım, Türkçülük konusundaki düşüncelerini Ziya Gökalp'le de tartıştığını fakat onun yanlış düşüncelerinden vazgeçmediğini şu sözlerle belirtmiştir: “Türkçülük hareketinin başında bulunan ve bî-payan gafletleriyle vatanın parçalanması gibi bir hali mânen hazırlayan Ziya Gökalp olmuştur ki ukalâ-yı mecânînden ve mecânîn-i ukalâdan idi. Merkez-i Umumi'de beraber bulunuyorduk. Bu siyasetin fenalıklarını, tehlikelerini bir türlü kabul ettiremedim” (Kara, 1988b: 48).

Hüseyin Kâzım, Türkçülük siyasetinin ne yolda ilerlediğini ve ne gibi sebeplerle ortaya çıktığını detaylı bir şekilde açıklamıştır. Ona göre, İslâm birliği düşüncesi gibi Türk birliği düşüncesi de sağlam bir zemine dayanamamıştır (Kara, 1988c: 52). Hüseyin Kâzım'a göre Türkçülük siyaseti, zorlamayla ortaya çıkmış bir siyasi görüş olmasına rağmen Ziya Gökalp tarafından her bakımdan sağlam bir fikir hareketi gibi gösterilmiştir. Tanzimat'tan beri Osmanlı'da uygulanan siyasetler, sağlam bir fikrî zemine oturmadığı için de başarısız olmuştur (Kara, 1988b: 49).

Hüseyin Kâzım, “Osmanlı” sıfatının siyasî bir tabir olduğu görüşündedir (Kara, 1988g: 51). “Osmanlı” sıfatı yerine “Türk” tabirinin kullanılması konusundaki görüşlerini şu sözlerle belirtir (Kara, 1988c: 53):

...Tarihin delâletiyle sâbittir ki Türk ve Tatar kavimleri her yerde başlarındaki adamların isimleriyle anılırlar: Çağatay Türkleri Çağatay Han'ın, Nogay Türkleri Nogay Han'ın adlarıyla yâd edildikleri gibi, garp Türklerine de müessis-i hükümet Sultan Osman'ın adına nisbetle “Osmanlı” denilmiştir. Bu itibar ile “Osmanlı” devletin adı olduğu gibi, milletin unvanı da “Türk”tür. Bunun için “lisan-ı Osmanî”, “kavâid-i Osmaniye”, “edebiyat-ı Osmaniye” tabirlerine bedel “Türk dili”, “Türk edebiyatı” ve “Türk sarfı” demek daha doğru olsa da “hükümet-i Osmaniye”, “devlet-i Osmaniye” ve “memâlik-i Osmaniye” tabirleri de yanlış sayılmaz. Kabil-i inkâr olmayan bir hakikat vardır ki o da ortada bir “Türk milleti” ve bir “Türk dili”nin bulunmasıdır.

Hüseyin Kâzım, Türk dilini, “Osmanlıca” ve “Türkçe” tabirleriyle ikiye ayırmak suretiyle ortada iki farklı dil varmış gibi göstermenin yanlış olduğunu düşünmektedir (Kara, 1988d: 242). Ziya Gökalp'in İslam'dan önceki medeniyeti yüceltirken kültürümüzdeki Arap ve Acem tesirini yok saymasını eleştirmektedir. A'sâr-ı evveliyede daima şarktan garba doğru bir muhacaret ve istilâ akını olduğunu diğer şimal kavimleri gibi Türklerin de bu cereyana kapıldığını belirtmiştir (Kara, 1988e: 53). Ziya Gökalp'in düşüncelerinden yola çıkarak, İslam dininin terakkiye engel olmadığını ispata çalışmıştır (Kara, 1988f: 55).

Hüseyin Kâzım'ın 1933'te “Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları” adıyla basılan bu eseri, İsmail Kara 1989'da “Ziya Gökalp'in Tenkidi” başlığıyla yayımlamıştır. İsmail Kara, eserin başına Hüseyin Kâzım'ın hayatı, milliyetçilik tartışmaları ve kitabın içeriğiyle ilgili bir “Giriş” bölümü de ilave etmiştir.

Eserde “Türkçülük – Milliyetçilik” hareket ele alındıktan sonra Gökalp'in görüşleri çeşitli yönlerden eleştirilmiştir. Ziya Gökalp'in “Türkçülüğün Esasları” kitabının ilk kısmından hareketle Türkçülüğün mahiyeti tartışılmıştır. “Millet-ümme, halk-aydın, halk kültürü-saray kültürü, mektep-medrese, Osmanlıca-Türkçe” gibi kavramlarla ilgili zaman zaman sertleşen tenkitler zengin bir birikime dayanmaktadır (Kara, 1991: 28).

Önder, Hüseyin Kâzım'ın Ziya Gökalp'i eleştirmesini makul bulmakla beraber, onun Gökalp'in İslamiyet'ten önceki Türk kültürüne yönelişini küçümsemesini doğru bulmamaktadır (Önder, 1992: 56).

3.4.4. Türk Dili ve Yazısı

Eserde yazarın 51 bahis mevzuu ettiği bazı makaleler ve mütalâalar eklidir (Ergin, 1949: 34). Türk Petrol Vakfı Kitaplığı'nda bulunan ve el yazması olan bu kitapçık, Türkçülüğün Esasları'nın "Türkçülüğün Programı" adlı ikinci kısmının "birinci mebhas"ını oluşturan "Lisanî Türkçülük"e bir cevap niteliğindedir (25 T.Sani 1932).

Yazar, eserini şu cümlelerle bitirir (Ergin, 1949: 34):

...Hülâsa, bu lisan bahsinde (iza vüside el-emrû ilâ gayri ehlihi fentez'r el-saate) hadisinden mülhem olmak lazım gelir. Elminnetü lillah ki hayatımızın son devresine geldik. En büyük ilâhî nimetten olan ölüme muntazırım. "Bu sorgulara da bu gün kandırıcı bir pend veremiyoruz" hezeyanını söylemeden ve işitmeden bu mânasız dünyadan göçüp sükût ve sükûn âlemine intikal ederim.

3.5. Hüseyin Kâzım Kadri'nin Makaleleri

Hüseyin Kâzım Kadri, Trabzon Vilayet Gazetesi, Tanin, Servet-i Fünûn, Resimli Kitap, Saadet, Tasvir-i Efkâr, Vakit, Ma'lûmat, İkdam, Tan, İctihad, Yeni Asır, Sebilürreşâd gibi gazete ve dergilerde yazılar kaleme almıştır. Bunlar, dil, din, iktisat, ziraat, felsefe ve siyaset gibi çok çeşitli konular üzerine kaleme alınmıştır.

Hüseyin Kâzım'ın, Tanin Gazetesi'ne yazdığı bir başyazıda ziraatle ilgili ortaya koyduğu şu görüşleri çok mühim ve dikkat çekicidir (Orhun vd. 1969: 148):

– Geçen gün Galata rıhtım boyuna gitmiştim. Rusya'dan, Romanya'dan gelmiş ve adeta dağlar gibi yığılmış ola un çuvallarını gördüm. Vicdanen öyle müteessir oldum ki, bunu hakkıyla anlatabilmek kabil olmayacaktır. Sırf ziraat bir millet olduğumuz hâlde yiyecek ekmeğe varıncaya kadar ihtiyacatımızı yabancı memleketlerden getirirsek bizim için fukaralık ve zarureten kurtulmak nasıl kabil olacaktır? Bir bakkal dükkânına girilse yağ, peynir, makarna, zeytin, zeytinyağı, sabun, gazyağı, kısaca ne var ne yok zarurî maddeleri yabancı malı olarak buluyoruz ve getiriyoruz. Yalnız gaz ve şeker ve kahveye

verdiğimiz milyonlarca liralarmızı aklım almıyor. Dünyanın üç mâmur kıtasının en mühim noktalarında bulunduğumuz hâlde...

Hüseyin Kâzım Kadri'nin çoğu İctihad dergisinde yayımlanmış olan başlıca makaleleri şunlardır:

- Muhazara-i Ziraiyye. *İctihad*, Sayı: 160, İstanbul 01.12.1923.
 Muhazara-i Ziraiyye. *İctihad*, Sayı:158, İstanbul 01.10.1923.
 Muhazara-i Ziraiyye. *İctihad*, Sayı: 155, İstanbul 01.07.1923.
 Muhazara-i Ziraiyye. *İctihad*, Sayı: 159, İstanbul 01.11.1923.
 Muhazara-i Ziraiyye. *İctihad*, Sayı: 170, İstanbul, 01.10.1924.
 Muhazara-i Ziraiyye. *İctihad*, Sayı: 171, İstanbul, 01.11.1924.
 Muhazara-i Ziraiyye. *İctihad*, Sayı: 162, İstanbul,01.02.1924.
 Muhazara-i Ziraiyye. *İctihad*, Sayı:167, İstanbul, 01.07.1924.
 Muhazara-i Ziraiyye. *İctihad*, Sayı:168, İstanbul, 01.08.1924.
 Muhazarat-ı Ziraiye. *İctihad*, Sayı: 155, İstanbul 01.08.1923.
 Ormanların Ziraattteki Faydaları. *İctihad*, İstanbul Sayı: 157 01.09.1923.
 Ziraat Aletleri ve Makinaları. *İctihad*, İstanbul, Sayı: 161 01.01.1924.
 Ziraat Aletleri ve Makinaları. *İctihad*, İstanbul, Sayı: 166 01.06.1924.
 İki Kat Hâsılat Alabilir miyiz? *İctihad*, İstanbul, Sayı:172 01.12.1924.
 Ziraatte İştirak ve Teavün. *İctihad*, İstanbul, Sayı: 177 01.04.1925.
 Numune ve Tecrübe Tarlaları. *İctihad*, İstanbul, Sayı: 176 15.03.1925.
 Tecrübe ve Numune Tarlaları. *İctihad*, İstanbul, Sayı: 175 01.03.1925.
 Tedrisat-ı Ziraiye. *İctihad*, İstanbul, Sayı: 173 01.01.1925.
 Tevfik Fikret: İnsan ve Şair. *İctihad*, İstanbul, Sayı: 213 01.10.1926.
 Mecelle Usul-i Muhakeme. *Hukukî Bilgiler Mecmuası*, İstanbul, Sayı:6 01.02.1927.
 Macar Dilinde Bir İcrama. *Öz Dilimize Doğru*, cilt: 2, sayı: 17, İstanbul 12.03.1934.
 Macar Dilinde Bir İcrama. *Öz Dilimize Doğru*, cilt: 2, sayı: 19, İstanbul 30.06.1934.

3.5.1. Hüseyin Kâzım Kadri'nin Dinî Makaleleri

Bu makalelere kendisi “Külliyat-ı Şeyh Muhsini Fânî” adını vermiştir. “Şeyh Muhsini Fânî” yazarın daha çok dinî makalelerinde kullandığı takma adıdır.

Hüseyin Kâzım, ilk makaleyi 1928’de yazmış ve 1930 yılına kadar başka bir makale yazmamıştır. Ergin, yazarın bu yıllarda yazı kaleme almamış olmasının sebebini Dil İnkılâbı’na bağlar. Arap harflerinin bırakılarak Lâtin harflerinin alınması Hüseyin Kâzım’ çok üzmüştür. 10 Temmuz 1930’da dostu Abdülgani Seniy’e yazdığı bir mektupta onun bu konudaki üzüntüsünü görmek mümkündür (Ergin, 1949: 35). Ancak Hüseyin Kâzım’ın bu konudaki üzüntüsü çok uzun sürmemiş ve 1930 senesinden sonra sürekli yazmıştır. Hatta en önemli eserlerini bu dönemde ortaya koymuştur. İlk yazısını 1 Eylül 1930’da kaleme alan Hüseyin Kâzım’ın son yazısı ise 20 T. Sani 1933 tarihlidir. Yazarın her yazısının sonunda tarih bulunmaktadır. Ergin, “İnsan Hakları Beyannamesi’nin İslâm Hukukuna Göre İzahı” adlı eserinde “dibace” denilen ön söz ve 1929 tarihli bir yazısı başa gelecek şekilde yazarın dinî makale ve risalelerini kronolojik olarak sıralamıştır. Ayrıca, Hüseyin Kâzım’ın yazılarında kaydetmediği sayfa numaralarını da eklemiştir. Ergin’in sıralaması şu şekildedir (Ergin, 1949: 37–39):

- Dibace: 30 T. Sani 1930, 13 s.
- Fıkhî İslâma Bir Nazar: 22 T. Sani 1928, 8 s.
- Kaza ve Kader: 1 Eylül 1930 23 s.
- Akla Âid Bir Mülâhazai Hissiye: 9 T. Evvel 1930, 19 s.
- İman ve İslam: 1 T. Sani 1930, 10 s.
- Kıyas: 9 T. Sani 1930, 13 s.
- İctihad: 17 T. Sani 1930, 9 s.
- Bidat: 21 T. Sani 1930, 4 s.
- Nesih: 24 T. Sani 1930, 11 s.
- Emribilmaruf ve Nehyi Anil Münker: 13 T. Sani 1930, 9 s.
- Taklid: 21 T. Evvel 1930, 17 s.
- Küfür ve Zulüm: 4 K. Evvel 1930, 9 s.
- İslam (İng. Tercüme): 10 K. Evvel 1930, 5 s.
- Mütalâai İslam: 16 K. Evvel 1930, 17 s.
- Müslümanlıkta Meşveret: 18 K. Evvel 1930, 5 s.
- Kitabî ve Mezhebî Müslümanlık: 28 K. Evvel 1930, 18 s.
- İcma: 8 K. Evvel 1930, 5 s.
- Müslim ve Hanif Tabirlerinin Manası ve Medlulü (İngilizceden Tercüme): 19 s.
- Deccal: 11 Şubat 1931, 4 s.

- Din Kolaylıktır: 7 Mart 1931, 9 s.
- Din ve Mezhep: 12 Mart 1931, 11 s.
- İnsanlığın En Büyük Hatası, Aklın En Müthiş Dalâli: 28 Mart 1931, 9 s.
- Tefsir ve Tevil: 10 Nisan 1931, 31 s.
- Ben İstiyorum ki: 8 Temmuz 1931, 4 s.
- İzzet Paşa'nın Mütalâasına Cevap: 9 Temmuz 1931, 21 s.
- Reşid Bey'e Yazılan Mütalâai Cevabiye: 1 Eylül 1931, 7 s.
- İzmirli İsmail Hakkı Bey'e Yazılan Mektup: 14 Eylül 1931, 4 s.
- Dinde Hukuk-u Umumiye: 21 Eylül 1931, 6 s.
- Tekvin ve Tekevvün: 10 T. Sani 1931, 10 s.
- İzmirli İsmail Hakkı Bey'in Cevabına Karşı: 23 T.Sani 1931, 21 s.
- Reşid Bey'e Gönderilen Mütalâa: 23 T.Sani 1931, 4 s.
- İtilâf-ı İslam: 1 K.Sani 1931, 4 s.
- Esatir: 86 s.
- Esatirin Zeyli: 18 K.Sani 1932, 21 s.
- Yunus Nadi Bey'e Cevap: 23 K.Sani 1932, 8 s.
- Kuran Tercüme Edilebilir mi? : 1 Şubat 1932, 9 s.
- Fitne-i Kabir: 6 Şubat 1932, 16 s.
- Miraç: 1 Mart 1932, 12 s.
- Müslümanlığın Akaidi: 5 Mart 1932, 27 s.
- Mevakîti Salât: 1 Nisan 1932, 2 s.
- İlliyyet-i Teklif: 20 Nisan 1932, 4 s.
- Müslümanların Şapka Giymeleri: 21 Nisan 1932, 13 s.
- Übeydullah Efendi'nin Beyanatına Cevaben Münir Paşa'ya Yazılan Mütalâa: 29 Nisan 1932, 10 s.
- Bir Hutbe Örneği: 2 s.
- Velayet ve Keramet: 13 Mayıs 1932, 8 s.
- Takriz-i İslam: 1932
- İslam'ın Sürati İntişarındaki Sebepler: 1932, 19 s.
- Felsefe ve İlim Nazarında Dinin Mevkii: 1932, 11 s.
- Allah İnsanları İmtihan Eder: 1 K.Sani 1933, 9 s.
- Ve Teavenü Aleebirri Vettekva: 14 K.Sani 1933, 5 s.
- Müslümanlığın Ahkâmı Ahlakiye ve İctimaiyesi: 15 Şubat 1933, 10 s.
- Müslüman ve Hristiyan Âlimlerin Din ve Mezhep Münazaaları ve Neticeleri: 9 Mart 1933, 62 s.
- Dinî Vecizeler: 39 s.
- Sıfat-ı İlâhiye: 26 Mart 1933, 9 s.
- Yecüc ve Mecüc: 5 Nisan 1933, 12 s.
- Nüzul-i İsa: 17 Mayıs 1933, 4 s.
- Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları: 4 Eylül 1933.
- Teşrii İnsanî ve İlâhî: 29 Eylül 1933, 40 s.
- Dirayeti Hadise Dair Bir Mütalâa: 10 T.Sani 1933, 6 s.
- Müslümanlığın İhtiyaçları: 20 T.Sani 1933, 31 s.

3.6. Hüseyin Kâzım Kadri'nin Basılmamış Eserleri

Yazarın dinî konularda “İlmihal, Abdülvehhab ve Vehhabiler” adlı basılmamış eserleri ve “Şeyh Muhsin-i Fânî” müstear adıyla kaleme aldığı bazı dinî makaleleri de mevcuttur.

Ergin, kızları Rikkat Kunt Hanımefendi'nin anlattığına göre, Hüseyin Kâzım'ın her gün düzenli olarak sabahtan öğleye kadar on ve öğleden sonra da yine on olmak üzere toplam yirmi sayfa yazdığını bildirmektedir. Ergin, “İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslâm Hukukuna Göre İzahı” adlı eserinde Hüseyin Kâzım Kadri'nin altmışa yakın basılmamış eseri olduğunu vurgulayarak bunları sıralamış ve bu kıymetli eserlerin basılmasını arzu etmiştir (Ergin, 1949: 37–39).

3.6.1. İlmihal

(1929/1932, 139 sayfa)

İlmihal adlı eserini yazar: “Bu kitap, ilâhî, enfüsî ve içtimaî bir ilmihaldir. Bunu, insanlara Müslümanlığı ve Müslümanlara insanlığı bildirmek için yazdım” (Ergin, 1949: 35) cümleleriyle tanıtmaktadır.

Eserde her konuya ait ayet ve hadisler, tercümeleriyle birlikte sıralanmıştır. Eserin ek kısmı da yine ayet ve hadisleri içeren, açıklayıcı bir nitelik taşır.

Hüseyin Kâzım'ın, dinî konulara bakışı hakkında şu değerlendirmeler yapılmıştır (Albayrak, 1998: 555):

Hüseyin Kâzım'ın Asr-ı saadet ve Hulefâ-yı Râşidîn devri dışındaki İslâm ve Osmanlı tarihine bakışı olumlu değildir. Dinî muhtevalı matbu kitaplarıyla dinî makalelerinde ve insanlığa Müslümanlığı, Müslümanlara da insanlığı öğretmek için hazırladığını belirttiği basılmamış ilmihalinde bu tarihi süreç içinde İslâmî ilkelerden uzaklaştığını, yozlaşmanın, taklit ve hurafelerin yaygınlaştığını ileri sürer.

3.6.2. Abdülvehhap ve Vehhabiler

207 sayfadan oluşan bu eser (1929), “Tarih Nazarında Vehhâbilik, Hâl-i hazırda Vehhâbilik, Din Nazarında Vehhâbilik” bölümlerinden oluşmaktadır. Yazarın bu eseri yazarken incelediği yirmi beş eserin bibliyografyası da verilmiştir. Hüseyin Kâzım, İmam Ahmet İbni Hambel’in mezhebine taraftar bulunmakta ve Abdülvehhap da bu yoldan gittiği için bu konuyu kendisi etraflica yazmak istemiştir (Ergin, 1949: 35).

3.6.3. Türk Dili ve Yazısı

Türk Petrol Vakfı Kitaplığı’nda bulunan ve el yazması olan bu kitapçık, yazarın yayımlanmamış eserleri arasındadır. Yazar, “Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları” adlı eserinde dil ile ilgili konuları açıklarken bu risaleye de atıfta bulunmuştur (Kara, 1988b: 48).

IV. BÖLÜM

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE SÖZLÜKÇÜLÜK VE TÜRKÇE SÖZLÜK ÇALIŞMALARI

4.1. Sözlük, Sözlük bilimi ve Sözlükçülük Kavramları

Sözlük, “Bir dilin bütün veya belli bir çağda kullanılmış kelime ve deyimlerini alfabe sırasına göre alarak tanımlarını yapan, açıklayan veya başka dillerdeki karşılıklarını veren eser, lûgat” şeklinde tanımlanmaktadır (TDK, 1998: 2027).

“Sözlük” kavramını karşılayan ortak bir terim bulunmadığından bu terim önceleri “lûgat, kamus, tuhfe, mucem” gibi sözcüklerle ifade edilmekteydi. Mucem, “noktalanmış, noktalı harf; alfabetik sıraya dizilmiş” anlamlarına gelmektedir. “Tuhfe” sözcüğü “armağan, hediye; yeni çıkma, hoş gider, güzel şey” anlamlarına gelip manzum sözlüklere de ad olmuştur (Akalın, 2010: 166). “Ucme” kökünden gelen “mucem” kelimesi, “kapalılığı giderilmiş söz” demektir. “Kamus” sözcüğünün “suya dalmak” anlamındaki “kams”tan türediği veya “gavs”tan dönüştüğü kabul edilir. Batlamyus’a göre ise bu kelime “okyanus” anlamına gelir (Durmuş, 2009: 398). “Kamus” sözcüğü Türkçe Sözlük’te “Büyük sözlük” anlamıyla verilmiştir (TDK, 1998: 1181). Devellioğlu, “kamus” sözcüğünü “1. denizin ortası. 2. mec. lûgat kitabı, sözlük” şeklinde açıklamıştır (Devellioğlu, 2011: 559).

Arapça kökenli olan lûgat ise, “1. Kelime, söz, sözcük. 2. Sözlük” anlamlarına gelmektedir (TDK, 1998: 1475). Fransızca karşılığı “lexicologie” olan “lûgat” sözcüğünü Devellioğlu, “1. kelime, söz. 2. her milletin konuştuğu dil ve bu dilin her kelimesi. 3. lûgat kitabı (sözlük)” şeklinde tanımlar (Devellioğlu, 2011: 637). “Söz söylemek, boş konuşmak; kuş ötmek” anlamlarındaki “lağv” kökünden türeyen “lûgat” kelimesi, toplum bireylerinin duygu ve düşüncelerini birbirine anlatmak için kullandıkları kelimelerden meydana gelen eser” anlamına gelir (Durmuş, 2009: 398). Arapçada “lûgat” kelimesinin, her ulusun konuştuğu iletişim aracını ifade eden “dil,

lehçe” anlamı da bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmud’un “Divanü Lügati’t-Türk” adlı eserindeki lügat kelimesi de “dil, lehçe” anlamına gelmektedir. Lügat sözünün dilimizde “sözlük” anlamı kazanması daha sonraları olmuştur. Eski dilde “sözlükçülük” teriminin karşılığı “ilmilüga”; “sözlükçü” karşılığı ise “ehlilügat” idi (Akalin, 2010: 166).

Türk dünyasında sözlük karşılığı olarak “sözlük (sözlük, sözlük, Türkmençe), lügat (Azerî, Özbek, Uygur), laflık (Gagauz), slovar (Çuvaş, Tuva, Hakas), tılcıt (Saha)” kelimeleri kullanılmaktadır (Kaçalın ve Topaloğlu, 2009: 402).

Bir terim olarak ilk kez 1225’te John Garland’ın kullandığı sözlüğü (Lat. dictionarium), ünlü Alman dilcisi Jacob Grimm, “Bir dilin sözcüklerinin abecesel dizelgesi” olarak tanımlamıştır (Uzun, 1999: 53). Aksan ise bu tanımları günümüze uyarlayarak “Bir dilin (ya da birçok dilin) söz varlığını, söyleyiş biçimleriyle, yazımlarıyla veren, bağımsız biçim birimleri temel alarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir söz varlığı kitabı” şeklinde tanımlamıştır (Uzun, 1999: 53).

1930’lara kadar ülkemizde “sözlük” sözcüğüne karşılık olarak “lugat” ya da “kâmus” sözcükleri kullanılmıştır. “Sözlük” kavramı, 1932’de Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulduktan sonra Celâl Sahir’in önerisiyle kullanılmaya başlanmıştır (Ölmez, 1998: 109–10). “Sözlük, sözlükçülük, sözlük bilimi” gibi kelimeler de bu dönemde dilimize kazandırılmıştır.

Sözlük bilimi kavramı, Türkçe Sözlük’te “sözlük yazma ve hazırlama işi, leksikografi” olarak tanımlanmıştır. Sözlük bilimci ise “sözlük bilimi uzmanı, leksikograf ” olarak açıklanmıştır (TDK, 1998: 2027). Dilin söz varlığıyla ilgilenen sözcük bilimin yöntemi, her sözcüğün, kendisinin de bulunduğu anlam alanı içinde ele alınması bu alan içinde, bir değer dizgesi olarak incelenmesidir (Ünalın, 2002: 257). Sözlük bilgisi (Leksikografi) ise, sözcük bilimle yakın ilişkisi olan, ancak sadece kelime hazırlama yöntemleri ve tekniğini işleyen bir alandır (Ünalın, 2002: 258).

Sözlükçülük, bir dilin veya karşılıklı olarak daha fazla dilin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koymak üzere yöntemleri araştırma; sözlük hazırlama, yazma

ilkelerini, kurallarını geliştirme ve uygulama alanına çıkarma işi olarak ifade edilebilir (Akalin, 2010: 165).

Sözlükler, bir toplumun dil ve kültüre dayalı özelliklerinin ortaya konulmasına büyük hizmet ederler. Sözlükler incelendiğinde bir toplumun yaşayış şekli, değerleri, atasözleri, deyimleri hakkında genel fikirlere varılabilir.

Sözlük, bir dilin kelime hazinesini derleyen ve yaşayan bütün kelimeleri içeren temel kitaptır. Sözlükte, dilde kullanılan kelimelerin tanımları yapılır; uzak ve yakın, gerçek ve mecaz bütün anlamları örnekleriyle beraber verilir. Sözlük, sadece dilin kelime hazinesini bir araya getirmekle kalmaz; dili korur, onu yozlaşmaktan kurtarır. Bu yönüyle sözlük, dilin anayasası denilebilecek üstün bir değer taşır (Levend, 1971a: 4).

Sözlükler, sözlük biliminde konu ve yöntemlerine göre çeşitli şekillerde gruplandırılmaktadır. Yapılan en yaygın gruplandırmalardan birisi şöyledir (Kocaman, 1998: 111):

- a) Betimlemeli/ Kuralcı sözlükler**
- b) Eşzamanlı/ Artzamanlı sözlükler**
- c) Genel/ Teknik sözlükler**
- d) Genel Kullanım/ Öğrenim amaçlı sözlükler**
- e) Tek dilli/ İki ya da çok dilli sözlükler**

Sözlükler, ayrıca, genel sözlük, özel sözlük, tek dilli sözlük, iki/çok dilli sözlük gibi farklı gruplara ayrılabilir. Ortak dil, yazı dili sözlükleri, ansiklopedik sözlükler, genel sözlük grubuna girer. Tek dilli sözlükler, madde başları ile açıklamaları aynı dilden olan sözlüklerdir. İki dilli sözlüklerin ise madde başları ile açıklamaları farklı dillerdendir. Bir dilin belli bir alanına ait söz varlığını içeren sözlükler özel sözlük grubuna girer. Ağız sözlükleri, argo sözlükleri, deyim sözlükleri, eş ya da zıt anlamlı kelimeler sözlüğü, tarama sözlükleri, derleme sözlükleri, terim sözlükleri, etimoloji sözlükleri, yeni kelimeler sözlüğü, yabancı ögeler sözlüğü ve galatat sözlükleri ise özel sözlükler arasında sayılabilir.

4.2. Sözlük Hazırlamada Uyulması Gereken İlkeler

Önceleri daha çok bir heves konusu olarak görülen sözlükçülük, dil biliminin gelişmesiyle birlikte iyi bir dil eğitimi almayı, Türkçenin gelişim dönemlerini ve bunlarla ilgili özellikleri, ayrıca belli ölçüde Arapça ve Farsça bilmeyi gerektiren bir uzmanlık alanı hâline gelmiştir (Kaçalın ve Topaloğlu, 2009: 403). “Günümüzde sözlük hazırlama dil bilim yanında bilgisayar dil bilimi, insan bilim, budun bilim, tarih ve felsefe gibi alanların kavşağında bir uğraş olmuştur” (Kocaman, 1998: 111).

Dildeki değişme ve gelişmeler, genellikle kelimelerde görülür. Dilin tarihî seyri içinde kelimelerin anlam değiştirmesi veya yerlerini başka kelimelere bırakması doğal bir durumdur (Parlatır, 1995: 10). Bir dilde nadiren cümlelerin yapısı, fiil çekimleri gibi dil bilgisi kurallarının değişmesine de rastlanabilir. Dildeki bu değişmelerin bütün yönleriyle açıklanması dilin tarihsel sözlüğünün görevidir (Levend, 1971b: 97).

Sözlük yazarının, sözlük hazırlama ilke ve kurallarını çok iyi bilmesi gerekmektedir. “Diller onları benimseyenler için âdeta kutsal birer varlık gibidir. Bu sebeple ehil olmayan kişilerin dile müdahale etmesi onu benimseyenlere karşı bir saygısızlıktır” (Kaçalın ve Topaloğlu, 2009: 403). Yazarın bilgi ve kültür düzeyi sözlüğün başarısı için önemli bir niteliktir.

İlk sözlüğümüz Divanü Lugati't-Türk'ün yazarı Kaşgarlı Mahmud'un eserini hazırlayışını anlattığı cümlelerden sözlükçülüğün ne kadar ustalık gerektiren bir iş olduğu daha iyi anlaşılır: “Sözlüğü kullanan aradığı sözcüğü doğru yerde bulsun, arayan belirlenmiş sırasında görebilsin diye her sözcüğü hece harfleri (abece) sırasınca düzenledim; mensur ve manzum cümlelerle, atasözleriyle, hikmetli sözlerle ve zarif bir dille donattım.” (Akalin, 2010: 165).

Sözlük çalışmalarında belirli ölçüt ve yöntemlere uyulması gereklidir. Her sözlüğün hazırlanış amacına göre ilkeleri ve özellikleri vardır. Bunlar sözlük bilimi ilkeleri, yazım ve söyleyişle ilgili ilkeler ve diğer teknik özellikleri kapsar.

Bir sözlük hazırlamadan önce amacının iyi tespit edilmesi gerekir. Amaçlara bağlı olarak sözlüklerin içeriği değişebilmektedir. Madde başlarının düzenlemesi,

tanımların uygun olarak verilmesi, sözcüklerin yan ve mecaz anlamlarının sıralanması vb. birçok ilkeye uyulması gerekir. Sözlük oluşturulurken iyi bir planlama yapılması da önemli bir noktadır. Bu aşamada ihtiyaçların saptanmalı, gerekli kaynaklar temin edilmeli, sözlüğün içeriği belirlenmelidir. Planlama aşamasını “uygulama, veri toplama, seçme ve düzenleme” aşamaları takip eder. Adından ilk metin oluşturulur; gözden geçirilen metinde eksiklikler veya yanlışlar varsa düzeltmeler yapılır. Düzenleme işi bittikten sonra sayfa düzeni sağlanmalıdır. Sayfa ve sayfalar kontrol edilir. Sözlük basıma hazır hâle gelince basım ve ciltleme işlemleri yapılır (Kocaman, 1998: 112).

Sözlüğün hedef kitlesinin de çok iyi saptanması gerekmektedir. Çünkü veriler hedef kitlenin özellikleri dikkate alınarak toplanır. Bilimsel bir sözlük hazırlamada şu noktalara dikkat edilmesi gerekir (Kocaman, 1998: 113):

- Cilt dayanıklılığı
- Kâğıdın niteliği
- Madde başlarının açık yazılması
- Amaca uygunluk
- Uluslar arası genel sözcükleri içermesi
- Ansiklopedik bilgi içermesi
- Zor kavramlara ilişkin resim bulunması
- Tanımların birbirinden açıkça ayrılması ve sözcüğün temel anlamdan diğer anlamlarına doğru sıralanması
- Tanımların anlaşılır olması
- Örneklendirmelerin gerçekçi olması
- Kullanım bilgileri içermesi
- Argo, resmî vb. biçem özelliklerinin belirtilmesi
- Köken bilgisini göstermesi
- Heceleme, noktalama vb. konularda bilgi vermesi
- Söyleyiş açıklamaları bulunması
- Deyim, atasözü vb. içermesi
- Eş- zıt anlamlı sözcüklerin belirtilmesi
- İlişkili kelimeleri çapraz gönderimle nitelemesi
- Sözcüklerle ilgili dilbilgisi kurallarını belirtmesi

- Yararlı ekleri (kısaltmalar, ölçüler vb.) göstermesi

Sözlük yazımında dilin söz varlığının tespit edilmesi de çok önemlidir. Ele alınan döneme göre dilde yaygın kullanılan bütün kelime ve deyimler sözlüğe alınmalıdır. Fakat dilde kullanılmayan ya da kullanırlılığı belirlenemeyen kelime ve deyimlere yer verilmemelidir (Kaçalın ve Topaloğlu, 2009: 403).

Sözlükteki kelimelerin anlamları somuttan soyuta doğru sıralanmalı, daha sonra mecaz ve özel anlamlar yer almalıdır. Sözlük taramaya dayalı ise taranan eserlerden seçilen örnekler ait oldukları anlamadan sonra yazılmalıdır. Taramaya dayalı değilse yazar belli kalıplar hâlinde örnekler de verebilir. “Asıl anlamlarını cümle içinde kazanan kelimeler sözlükte cansız nesneler gibidir. Bunların canlandırılması ancak iyi örneklendirmelerle gerçekleşir” (Kaçalın ve Topaloğlu, 2009: 403). Sözlükte madde başı kelimeyle ilgili kullanılan deyim ve atasözleri varsa örneklendirmelerde bunlara yer verilmelidir. Sözlük kelimesi niteliği taşımayan kullanımlara sözlükte yer verilmemelidir.

Bir dilin düzeni ancak sözlük sayesinde sağlanır. Karmaşık bir özelliği olan dilde, sözlük sayesinde belli bir düzen sağlanır. “Sözlükçülük, bir seçme ve ayıklama işi olup bir harmanlama değildir” (Kaçalın ve Topaloğlu, 2009: 403). Madde düzeni sağlanırken madde başlarının oluşturulması önemlidir. “Sözlük birimi” denilen söz ve söz öbeklerinin iyi tespit edilmesi gerekir. Madde içinde ise birleşik fiiller, deyimler, atasözleri, kalıplaşmış ifadelerle dikkat edilmeli, bu söz grupları birlikte ele alınmalıdır. Madde başında her sözün dilbilgisindeki yeri ve fiillerin hangi tür eklerle kullanıldığı bazı kısaltmalarla gösterilmelidir. Kelimelerin köken bilgisine yer verilmelidir.

Sözlükte yazım ve söyleyişle ilgili temel kurallara uyulmalıdır. Sözcüğün birleşik veya ayrı olarak mı yazılacağı, kelimenin ek alması hâlinde herhangi bir ses olayı meydana gelip gelmemesi gibi yazımla ilgili durumlar da sözlükte gösterilmelidir. “Çağdaş, güvenilir sözlüklerin öncelikle dil bilim (ses bilgisi, söz dizimi, anlam bilim, biçim bilgisi, söylem çözümlemesi, edim bilim vb.) bulguları ve yöntemleriyle temellendirilmesi gerekir” (Kocaman, 1998: 113).

4.3. Geçmişten Günümüze Sözlük Çalışmaları

Bilinen en eski sözlük, Sâmîler tarafından M.Ö. 3000’li yılların başında Sumerce – Akkadca şeklinde kil tabletlerde görülmüş ve bunu Çince ve Yunanca sözlükler izlemiştir. Bizanslı Aristophanes’in hazırladığı “Lexicon” modern sözlüklere benzer ilk örnektir (Durmuş, 2009: 398).

Bizde ilk sözlük 13. yüzyılda, Mehmet b. Mustafa b. Zekeriya, b. Hoca Hasan Fahrettin Salguri’nin, Selçuklular devrinde Türk dilinin kurallarını kaside şeklinde bir araya getiren bir eseridir. Böyle bir eserin varlığı, İbnü Haceri Askalan’nin Enbâü’l-Gamr fi Ebnâi’l-Amr adlı eserinden anlaşılmaktadır. Fakat bu önemli eser kayıp durumdadır (Levend, 1971a: 5).

14. ve 16. yüzyıllar arasında Arapça – Türkçe, Farsça – Türkçe sözlüklerde sayıca bir artış görülür. İslâm ülkeleriyle ilişkilerin artması nedeniyle bu sözlüklere ihtiyaç duyulmuştur. Sadece Türkçe kelimeleri içeren bir sözlüğe ihtiyaç duyulmadığından bu yönde bir sözlük çalışması olmamış ve bu yüzden birçok Türkçe kelime ve deyim zamanla unutulmuştur. Bunlardan başka Türkçeden Fransızca, Arapça, Farsça, İngilizce ve Almanca gibi yabancı dillere de birçok sözlük hazırlanmıştır. Bizde hazırlanan sözlüklerin hepsi, dil yönünden yetersiz olup daha çok edebiyat kaygısıyla hazırlanmıştır (Levend, 1971a: 5).

Tanzimat’tan önceki sözlüklerimizde Arapça ve Farsça hükümlerliğini görmek mümkündür. Türkçe kelimelerin madde başına alınması uzun zaman garip karşılanmıştır. Kamus-i Türkî, Lehçe-i Osmanî, Resimli Kamus-i Osmanî gibi sözlüklerde Türkçe kelimelerin de karşılıkları gösterilmiştir fakat bunlar tamamen Türkçe kelimeleri içermemektedir (İlaydın, 1953: 129). Türkçe bir sözlüğün eksikliği ilk olarak Tanzimat devrinde hissedilmiştir. Aydınlar dilin tüm kelimelerinin ve kurallarının toplandığı bir dil bilgisi kitabının gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Bu ihtiyacın dile getirilmesine rağmen bu alanda bir girişim olmamıştır. Türklüğe çok önem veren Vefik Paşa’nın hazırladığı sözlüğün adı bile “Lehçe-i Osmanî” idi. Ahmet Vefik Paşa, sözlüğünü tanıtırken sözlükte Arabî ve Farisî kelimelerin dışında kalan kelimelere yer verildiğinden bahsetmiş, “Türkçe” sözcüğünü kullanmaktan kaçınmıştır. Şemsettin

Sami'nin de Türkçe kelimelere ağırlık verdiği “Kamus-ı Türkî” adlı bir sözlüğü bulunmaktadır (Levend, 1971a: 4).

Tanzimat sonrası “Lûgat-ı Osmaniye” adıyla Türkçe, Arapça ve Farsça kelimeleri kapsayan sözlükler artmıştır. Vefik Paşa'nın “Lehçe-i Osmanî” adlı eserinin bir cildi Türkçe, diğeri ise Osmanlıca kelimeleri içerir. Muallim Naci'nin Lûgat-ı Naci'si ve Mehmed Salahaddin'in Kamus-ı Osmanî'si önemli sözlükler arasında sayılabilir. Şeyhülislam Esat Efendi'nin Lehçetü'l-Lûgat'ında ise önce Türkçe kelimeler düzenlenmiş ve Arapça, Farsça anlamları açıklanmıştır. İçerdiği Türkçe kelime sayısı az olsa da eser bu yönüyle diğeri sözlüklerden ayrılır (Levend, 1971a: 5).

Arapça-Türkçe sözlüklerin en hacimli ve başarılı olanı Mütercim Âsım Efendi'nin, Fîrûzâbâdî'ye ait El-Kamûsü'l Muhît'i ve başka kaynaklardan yararlanılarak oluşturduğu El-Okyanûsü'l-Basît Fî Tercemeti'l-Kamûsi'l-Muhît'idir (Durmuş, 2009: 400).

Türklük sahasında ilk lûgatçilik faaliyetleri XI. yüzyıla kadar uzanır. Oğuzlar Anadolu'yu Türkleştirmeye çalışırken diğeri tarafta Kaşgarlı Mahmud “Dîvan-ü Lûgati't Türk” adlı eseriyle Türkistan'daki çeşitli ağızlara ait kelime hazinesini toplamaya çalışmıştır (Topbaş,1987: 3). İlk Türk leksikografinin (sözlükçülük) kurucusu sayılan Kaşgarlı Mahmut'un lûgati ile Türk dili, kültür ve devlet dili hâline gelmiştir. Dîvan-ü Lûgati't Türk, Türkçenin söz varlığını ve Türk kültürünü tanıtan önemli bir eserdir. Türk dili sözlükleri bu eserle en üst seviyeye ulaşmıştır. Milli dil şuuru ile yazılan ilk eser olarak değerlendirilen bu sözlüğün hazırlanış amacı Araplara Türk dilini öğretmek, Türk tarihi ve kültürünü tanıtmaktır.

Kaşgarlı'dan sonra gelenler, hazırladıkları sözlüklerde, Arap sözlükçülük kurallarını esas almışlardır. Çünkü bu sözlükler ya yabancılar ya da Türkçeyi az bilenler tarafından hazırlanmıştır (Çatıkkaş, 1986: 210). Eski Türk dili sözlükleri, genel olarak, Arapça kurallara göre yazılmıştır. Kaşgarlı'nın, Zemahşerî'nin sözlükleri bunun birer örneğidir. Bunda siyasal etkilerin de rolü olmuştur. Mesela, Araplarla Türklerin siyasal ilişkilerinin arttığı dönemde “Divanü Lûgat'it- Türk” adlı sözlüğün hazırlanmasına ihtiyaç duyulmuştur (Ülkütaşır, 1948: 45).

Bunlardan başka, Ahterî Mustafa'nın "Ahterî Kebir" adlı sözlüğü, Mütercim Asım'ın Kamus Çevirisi ve Burhan-ı Katı gibi eserler de günümüzde değerini koruyan sözlükler arasında sayılabilir.

Türk Lügatçilik faaliyetleri, 19. yüzyılın sonlarında Batı Türkçesi'nde ve Osmanlı sahasında yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. 1875 – 1905 yılları arasında hazırlanan sözlüklerden bazıları "Lehçe-i Osmanî, Lügat-i Remzî, Lügat-i Nâcî, Kâmûs-ı Türkî, Mükemmel Osmanlı Lügati ve Kâmûs-ı Osmanî"dir (Topbaş, 1987: 5). Ahmet Vefik Paşa, iki ciltten oluşan Lehçe-i Osmanî'nin ilk cildinde Arapça ve Farsça kökenli sözcükleri; ikinci cildinde de Türkçe ögeleri vermiştir. İkinci cilt sözlüğünde Türkçe için "Osmanî" adını kullanmıştır. Lehçe-i Osmanî, Türkçe sözlük hazırlama konusunda ilk girişimdir. Lehçe-i Osmanî'ye göre daha iyi işlenen Kamus-ı Türkî'nin ön sözünde, Şemseddin Sami Türkçe kökenli kelimelerin atılıp Türk dilinin başka dillere muhtaç duruma düşmesinden esefle bahsetmektedir (Levend, 1957: 366).

Şemsettin Sami'nin 1900 yılında yayımlanmaya başlayan "Kâmûs-ı Türkî" adlı sözlüğü "genel sözlük" olarak değerlendirilebilecek önemli bir eserdir. Bu sözlük, "Türkî" adını kullanarak dilimizin sözvarlığını ortaya koyması bakımından ayrı bir değer taşır. Şemsettin Sami, sözlüğünde Batı yöntemiyle yer yer kökenleri açıklayarak dil ögelerini başarıyla göstermiş ve kendisinden sonraki sözlük çalışmalarına da örnek olmuştur (Aksan, 1998: 116).

Osmanlı Türkçesi ile yazılan ilk sözlükler, yalnız çeşitli devletlerle ilişkiler sebebiyle oluşturulduğu için kıymetli bir arşiv niteliğinde olmalarına rağmen edebi bir değer taşımamaktadır. Avrupa menşeli Osmanlı sözlükleri genellikle pratik lügatçilik amacıyla hazırlanmıştır. Tanzimatla birlikte Osmanlı Türkçesi daha sağlam yerleşmiştir ve hazırlanan sözlüklerde Türkçe kelimelerin diğerlerinden ayrılması düşünülmemiştir. Lehçe-i Osmanî ve Kamus-ı Türkî gibi sözlükler Türkçe kelimelerin açıklamalarını da Osmanlıca gramer kurallarına göre vermişlerdir (Çatıkkaş, 1986: 212).

Tanzimat dönemi, batı kültürünün etkisinin arttığı ve birçok yeniliğin görülmeye başladığı bir dönemdir. Dilimiz de bu dönemde kullanılan yabancı kelime ve terkiplerle karmaşık bir hâl almıştır. Bazı aydınlar bu olumsuz durumdan dili kurtarmaya

çalışmışlardır. Türkçenin kapsamlı bir sözlüğünün bulunması için Ali Nazima ve Faik Reşad tarafından “Mükemmel Osmanlı Lügati” adlı bir sözlük hazırlanarak 1901’de basılmıştır. Sözlük, yazıldığı dönemin söz varlığını ortaya koyması bakımından önemlidir (Tezcan Aksu, 2002: 160). Ali Suavi, Ahmed Midhat Efendi eserlerinde duru Türkçe kullanmaya özen göstermişlerdir. Necip Asım, Veled Çelebi, Şemsettin Sami, Hamdullah Suphi, Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp gibi yazarların da arı Türkçeye yöneldikleri görülmektedir. Meşrutiyet’le beraber bu bireysel çabalar daha bilinçli faaliyetlere dönüşmüştür (Tezcan Aksu, 2002: 140). Namık Kemal, yazılarında Türk dilinin işlenmesi için birtakım öneriler sunmuş ve Türkçeye mahsus düzenli ve mükemmel bir lügat hazırlanmasının gerekliliğinden bahsetmiştir (Parlatır, 1995: 4).

Cumhuriyet dönemiyle birlikte Türkiye’de Dil Devrimi yaşanmış, Arap harfleri bırakılıp yerine Latin harfleri alınmıştır. Bu dönemde sözlükçülük açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. Asırlardan beri ihmal edilen Türkçeye ait kaynaklar derlenip Anadolu ağızlarının söz varlığının saptanması hedeflenmiştir. Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından bu amaçlı yapılan çalışmalara hız verilmiştir. Yabancı kelimelerin yerine Türkçe kelimelerinin kullanımının yaygınlaştırılması için Türkçe karşılıklar türetilmeye çalışılmıştır. Anadolu’da başlayan derleme çalışmaları sonucu on iki ciltlik “Derleme Sözlüğü” yayımlanmıştır (1963–1982). 13. yüzyıldan başlayarak yazma ve basma yapıtlardan derlenen ve sekiz ciltten oluşan “Tarama Sözlüğü” de (1963–1977) önemli bir kaynaktır.

Bu dönemde uygulanan dildeki bütün yabancı kelimeleri atıp yerine Türkçe kelimeler türetmeyi amaçlayan dilde tasfiyecilik hareketi başarılı olamamıştır. Birçok sözlüğün arka arkaya yayımlanması iyi bir çaba olarak görülse de bu sözlükler alanında uzman olmayan kişilerce hazırlandıkları için ihtiyacı karşılayamamıştır (Çatıkkaş, 1986: 213). Türkçenin sadeleştirilmesi yolunda Türkçe kelimelerin kullanım sahasını, atasözleri ve deyimlerimizi içeren Ali Seydi’nin “Resimli Kamus-ı Osmanî (1929)” ve M. Bahaeddin’in “Yeni Türkçe Lügat (1928)” adlı eserlerini, asıl Türkçe lügatlerin başlangıcı olarak ele almak mümkündür (Çatıkkaş, 1986: 213). Cumhuriyet döneminde Dil Encümeni tarafından yürütülen Türkçe sözlük çalışmalarından beklenen verim alınamamıştır. Türkçe sözlüğün ilk baskısı Türk Dil Kurumu tarafından 1945’te yayımlanmıştır. 1955’teki ikinci baskıda ise ilk baskıdaki eksiklikler giderilmeye

çalışılmıştır. Aksan, yapılan bütün bu çalışmalara rağmen günümüzde, geniş oylumlu tarihsel bir sözlüğün ve ayrıca bir köken bilgisi sözlüğünün hazırlanmasına ihtiyaç olduğunu belirterek bu konuda sürekli Radloff, Clauson gibi yabancı Türkologlardan yararlandığımızın altını çizmektedir (Aksan, 1998: 117).

Türkçenin genel sözlüğü, konuşma ve yazı dilinde yaşayan sözcük, deyim, kalıp söz ve atasözlerini ortaya koyması bakımından çok önemlidir. Genel sözlük hazırlanırken sözcüğün doğru yazımı, kökenin belirtilmesi, iyi bir tanım, temel, yan ve mecaz anlamların gösterilmesi, sözcüklerin içinde geçtiği deyim ve atasözlerine yer verilmesi, örneklerin özenle seçilmesi gibi birçok ölçüte dikkat edilmelidir. Söz varlığı çerçevesi çok iyi belirlenmelidir. Tanımlar genellikle felsefe eğitimi görmüş uzmanlarca yapılmalı ve temel, yan ve mecaz anlamlar, anlam biliminin verileri ışığında verilmelidir. Çünkü sözlük, aynı zamanda bir toplumun sosyokültürel yapısını da yansıtır (Aksan, 1998: 117).

Bütün bu nitelikler açısından değerlendirildiğinde Türk Dil Kurumu'nun 1988'de uzun emekler sonucu yayımladığı Türkçe Sözlük'ün, bir "genel sözlük"ten beklenen özellikleri ancak kısmen karşıladığı söylenebilir. Türkçe Sözlük'ün 1945'teki ilk baskısının ardından 1955 yılında genişletilmiş II. baskısı yayımlanmıştır. Bunu, 1959'da III. baskı ve 1966'da IV. baskı izlemiştir. 1969'da yayımlanan V. baskıda daha önceki baskıdan farklı olarak halk dilinde tutunamamış kelimeler çıkarılmış, buna karşılık çok kullanıldığı hâlde sözlüğe alınmamış bazı sözcüklere yer verilmiştir. Sözlüğün 1974'te VI. baskısı, 1983'te de VII. baskısı gerçekleşmiştir. 1988'deki "Yeni Baskı" adlı sözlükte biçim yönünden bazı değişikliklere gidilmiştir (Uzun, 1999: 55–56). Sözlüğün sekizinci baskısı 1988'de iki cilt hâlinde yayımlanmıştır. 1998'de dokuzuncu baskısı gerçekleşen sözlükte "madde başı gönderme düzeni" uygulamaya çalışılmıştır.

1945'ten bu yana yayımlanan Türkçe Sözlükleri inceleyen Uzun, bu süre zarfında her baskıda bir büyüme sağlandığını belirtmiştir. Sözlüğe alınan sözcük sayısı dikkate alınarak en fazla büyümenin 1983'teki VII. baskıda olduğu görülmüştür. İncelenen sekiz baskının tamamında yabancı kökenli sözcüklerin yüksek oranda tutunma gösterdiği ve yabancılaşıma oranının arttığı tespit edilmiştir (Uzun, 1999: 56).

4.4. Türkçe Sözlüklerin Tarihî Devirlere Göre Tasnifi

Tarihî devirlere göre Türk dilinde yazılan belli başlı sözlükler şunlardır:

Eski Türkçe: Türkçede bilinen ilk sözlük Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lügati't-Türk adlı eseridir. Madde başları Türkçe, açıklamaları Arapça olan bu sözlük, çeşitli Türk boylarından derlenmiş bir ağız sözlüğü niteliği taşır. Ayrıca yazıldığı devrin dil özelliklerini gösteren bir gramer kitabı ve Türk kültürünü yansıtan ansiklopedik bir eserdir.

Eski Türkçenin söz varlığıyla ilgili araştırmalar Orhon yazıtlarının söz varlığı ile Uygur harfli metinlere ait söz varlığı şeklinde ele alınmıştır. Orhon yazıtlarının ilk sözlüğünü F. W. Radloff, 1894'te yayımlamıştır. Hüseyin Namık Orkun, Talat Tekin gibi araştırmacılar da yazıtlar üzerinde incelemeler yapmışlardır (Kaçalın ve Topaloğlu, 2009: 404).

Hârezm Türkçesi: Hârezm Türkçesine ait ayrı bir sözlük bulunmasa da 13. yüzyıl öncesi metinlerini esas alan Sir Gerard Clauson, çalışmasında bu döneme ait eserleri taramıştır. Bu sebeple hazırladığı sözlük Harezm Türkçesine ait bazı kelimeler de içermektedir. Zemahşerî'nin Mukaddimetü'l-Edeb, Rabgüzî'nin Kısasü'l-Enbiyâ, Mahmud b.Ali'nin Nehcü'l-Ferâdis gibi eserlerin dizinleri de bu devrin dil özelliklerini ve söz varlığını yansıtmaları açısından önemli eserlerdir (Kaçalın ve Topaloğlu, 2009: 404).

Çağatay Türkçesi: Ali Şîr Nevâî'nin 15. yüzyılda yazdığı Muhakemetü'l-Lügateyn adlı eseri Çağatay Türkçesi özelliklerini ve devrin söz varlığını yansıtır. Eserin yazılış amacı Türkçenin Farsçadan üstün olduğunu ispatlamaktır. Eser, İshak Refet Işıtman tarafından Türkçeye çevrilmiş ve 1941'de yayımlanmıştır. Asıl adı “ El-Lügatü'n-Nevâiyye ve'l-İstîshâdâtü'l- Çağatâiyye” olan ve yazarı bilinmeyen “Abuşka Sözlüğü” de Çağatayca hazırlanmış bir sözlüktür (Kaçalın ve Topaloğlu, 2009: 404).

Kıpçak Türkçesi: Tek yazma nüshası Venedik'te bulunan Codex Cumanicus adlı sözlüğün İtalyanca bölümünde Latince, Farsça ve Kıpçakça sözcükler bulunmaktadır. Yine 1343'te hazırlanan “Kitâb-ı Mecnû-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî

ve Mugalî”; Ebû Hayân el- Endelüsî’nin “Kitabü’l-İdrak li-Lisâni’l-Etrâk” adlı Türkçeyi öğretmek üzere hazırlanmış sözlüğü; yazarı bilinmeyen “Kitâbü’t-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lügati’t-Türkiyye” ile Ebû Muhammed Cemaleddin Abdullah et-Türkî’nin “Kitâbü Bulgati’l-Müştak fi Lügati’t-Türk ve’l-Kıfçak” adlı eserleri de önemli eserler arasında sayılmaktadır (Kaçalın ve Topaloğlu, 2009: 405).

Türkiye Türkçesi: 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türkçe kelimelerin madde başı olduğu sözlükler görülmemektedir. Bu dönem sözlükleri Arapça-Türkçe veya Farsça-Türkçe şeklindedir. Çoğu eğitim amaçlı olan bu sözlüklerden en bilineni Muslihuddin Mustafa’nın “Ahterî-i Kebîr” adlı eseridir. Afyonkarahisarlı Hüseyin İmadüddin oğlu Hasan’ın “Şâmilü’l-Luga”; Sofyalı Nimetullah Efendi’nin “Lugat-ı Nimetullah”; Amasyalı Deşîşî Mehmed Efendi’nin “Et-Tuhfetü’s-Seniyye ilâ Hazreti’l-Haseniyye”; Mütercim Âsım Efendi’nin “Burhân-ı Kâtı’ Tercümesi” de önemli eserler arasındadır.

Lugat-ı Vankulu (Vankulu Mehmed Efendi, 1729) ise Osmanlılar döneminde matbaada basılan ilk kitap olması yönüyle de önemlidir. Muhyî-i Gülşenî’nin 1574’te yazdığı Latin harfleriyle neşredilen Bâleybelen adlı eser, Osmanlı devri sözlükleri içinde yapma dil çalışmalarının ilk örneği olması yönüyle önem taşır (Kaçalın ve Topaloğlu, 2009: 405).

Türkçeden Türkçeye Sözlükler: Bunların bir kısmı aynı zamanda Osmanlı Türkçesi sözlüğüdür.

Şeyhülislâm Ebûishakzâde Esad Efendi’nin “Lehçetü’l-Lugat” adlı eseri, madde başlarının Türkçe olması yönüyle önemlidir. Ayrıca Lehçe-i Osmanî (Ahmet Vefik Paşa); Lugat-ı Ebuzziyâ (Ebuzziyâ Tevfik); Kâmûs-ı Türkî (Şemseddin Sâmî); Türkçe Lûgat (Mehmed Bahâeddin) adlı eserler de sözlük çalışmaları bakımından değer taşır (Kaçalın ve Topaloğlu, 2009: 405-406).

Ali Seydi’nin hazırladığı “Resimli Yeni Türkçe Lügati” Harf İnkılâbı doğrultusunda yeni harflerle basılmış ilk sözlüktür. Yazarın, Kâmûs-ı Türkî ve Resimli Kâmûs-ı Osmânî’den aldığı Türkçe kelimelerle oluşturulmuştur (1929–1930). Mithat

Sadullah'ın hazırladığı Resimli Yeni Türkçe Lûgat (1930) ile İbrahim Alâeddin Gövsa vd. tarafından hazırlanan Yeni Türk Lugatı (1930) kapsamlı çalışmalar olmayıp Türkçenin söz varlığını ortaya koyması bakımından yetersizdir (Kaçalın ve Topaloğlu, 2009: 407).

1945 yılında Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Türkçe sözlük, Harf İnkılâbı'ndan sonra hazırlanan ilk sözlüktür. Dilde sadeleşme amacıyla Arapça ve Farsça kelimelere karşılık olarak bulun veya türetilen kelimelere yer verilmiştir. Sözlük, her baskıda biraz daha geliştirilmiş, eksikler tamamlanmaya çalışılmıştır. 1983 ve 1988 baskılarında örnekler genişletilmiştir. 2005 yılında birçok dil uzmanının katkılarıyla sözlüğün onuncu baskısı yapılmıştır. Ancak bu baskıda Türkçenin zenginliğini göstermek amacıyla sözlük kelimesi niteliği taşımayan birçok kelime yer almıştır. Özel anlam kazanmamış birçok tamlama da madde başına alınmıştır. Arapça ve Farsça kökenli kelimelerden uzatma işaretinin kaldırılması da bu baskıda gerçekleşmiştir (Kaçalın ve Topaloğlu, 2009: 407).

M. Şakir Ülkütaşır (1948), XI. yüzyıldan itibaren yazılmış sözlükler üzerine bir araştırma yapmıştır. XI. yüzyıldan itibaren yazılan sözlükler şu şekilde sınıflandırılmıştır:

- **Divanü Lûgati't-Türk:** Türk Dili'nin XI. asırdaki kıymetli eserlerinden olan Divanü Lûgati't-Türk'ün eldeki yazma eseri, Muhammed bin Ebubekir tarafından 1 Ağustos 1266 tarihinde kopya edilmiştir. Eser, Türkçeden Arapçaya bir sözlük olmasından daha öte bir değer taşır. Türk tarihini, coğrafyasını, halk edebiyatını, milli kültürümüze ait zengin bilgileri de kapsayan bu eser, bu yönleriyle ansiklopedik bir mahiyettedir. Eser, 25 Ocak 1072'de Bağdat'ta yazılmaya başlanmış ve 10 Şubat 1074 tarihinde tamamlanmıştır (Profesör Zeki Velidi Toğan tarafından eserin 1077'de tamamlandığı söylenir.) Kaşgarlı Mahmut, sözlük tamamlandıktan sonra dört defa üzerinde düzeltmeler yapmış, sözlüğü önemli araştırmalar sonucu oluşturmuştur. (Ülkütaşır, 1948: 46).

Eski Türk ve Arap bilginleri tarafından bilinmesine rağmen uzun bir müddet unutilan Divanü Lûgati't-Türk, sonradan Ali Emîrî Efendi'nin eline geçmiştir. Bu nüsha

Rıfat Bilge'nin gözetimi altında İstanbul'da Arap harfleriyle 1333–1335 tarihlerinde üç cilt olarak basılmıştır. Divanü Lûgati't-Türk üzerine ilim dünyasında birçok yayım gerçekleşmiştir. Divanü Lûgati't-Türk'ün yazımında Arapça kurallar esas alınmıştır. Her bölümde kelimeler, alfabe sırasıyla yazılmış, anlamın iyice kavranması için cümleler oluşturulmuştur. Gerekğinde atasözleri ve halk şiirlerinden de yararlanılmıştır. Eser, Türk kültürüne ait çok değerli bilgiler içerir. (Ülkütaşır, 1948: 47). Divanü Lûgati't-Türk, Besim Atalay tarafından Türkçeye çevrilmiş ve Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır.

- **Mukaddimet ül-Edep:** Zemahşerî tarafından XII. yüzyılın ilk yarısında yazılan Arapça- Farsça bir sözlüktür. Türk şive özelliklerini de kapsayan eser, Türk kültürü için büyük önem arz eder. Bu bakımdan eserin, Türkiye Türkçesi'ne ve diğer Türk lehçelerine çevirileri yapılmıştır (Ülkütaşır, 1948: 48).

- **Kitab-ı Mecmuu Tercümanı Türkî ve Arabî ve Moğolî ve Farisî:** Yazarı bilinmeyen bu eser, Kıpçak Türkçesi'ni Araplara öğretmek amacıyla yazılmıştır. Tek nüshası Layden Akademi Kitaplığı'nda bulunmaktadır. 1894'te Batılı bilgin Houtsma tarafından “Bir Türkçe- Arapça Lûgat” adıyla Almanca olarak yayımlanmıştır. İki bölümden oluşan eserin birinci bölümü Arapça-Türkçe sözlüktür; ikinci bölüm ise Moğol- Fars sözlüğüdür (Ülkütaşır, 1948: 49).

- **Kitab ül- İdrak li-Lisan il- Etrâk:** 1312 yılında Kahire'de yazılmıştır. Endülüslü “Esirüddin Ebû Hayyan Muhammed bin Yusuf” adlı Arap bilgin tarafından yazılmış Türkçeden Arapçaya bir sözlüktür. 13. ve 14. yüzyılda konuşulan Kıpçak ve Türkmen Lehçelerini kapsar. 1931'de Caferoğlu tarafından düzenlenip Türkiyat Enstitüsü yayınları arasında basılmıştır (Ülkütaşır, 1948: 49).

- **Ferişteoğlu Lûgati:** 14. yüzyılın son yarısında Tire'de ölen Ferišteoğlu Abdüllatif tarafından meydana getirilmiş bir sözlüktür. 2300 kelime içeren bu sözlüğün asıl adı “Kanunu Lûgati İlâhî”dir (Ülkütaşır, 1948: 49).

- **İbnü Mühenna Lûgati:** 13. yüzyıl sonları ile 14. yüzyılın başlarında yazıldığı tahmin edilen bu eserin asıl adı “Kitabü Hilyet'ül- İnsan ve Halebet'ül-

Lisan”dır. Esseyid Cemalüddin İbnü Mühenna” tarafından yazılmıştır. Farsça, Türkçe ile Moğolcadan Arapçaya şeklindeki bu sözlük, üç bölümden oluşmaktadır. Rus bilgin Melioranskiy tarafından bu eserin bir kısmı 1899–1900 yıllarında yayımlanmıştır. Daha çok “İbnü Mühenna Lûgati” olarak bilinen bu eser, 1921’de Kilisli Rifat Bilge’nin eseri tanıtan bir ön sözüyle beraber basılmıştır. Abdullah Battal tarafından da 1934’te Türk Dil Kurumu yayınları arasında eserin endeksi yayımlanmıştır. (Ülkütaşır, 1948: 49).

- **Et-Tuhfetü’z- Zekiyye Fi’l – Lûgati’t –Türkiye:** Mısır’da yazılan bu eserin ne zaman ve kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir. 1425 öncesi yazıldığı tahmin edilmektedir. Kıpçakçayı öğretmek amacıyla yazılmıştır. Besim Atalay’ın Türkçeye çevirdiği ve bir ön söz eklediği bu eser, 1945’te Türk Dil Kurumu tarafından bastırılmıştır (Ülkütaşır, 1948: 50). Sözlük şeklindeki ilk bölümden sonra Türkçenin dil bilgisine ait bilgiler de yer almaktadır.

- **El Kavanin ül- Külliye Lizabt il-Lûgati’t-Türkiye:** Mısırlı bir Arap bilgini tarafından 14. ve 15. yüzyıllar arasında yazılmış olan bu sözlüğün tek yazma nüshası İstanbul Şehit Ali Paşa kitaplığındadır. Eser, Türkiyat Enstitüsü tarafından 1928’de bastırılmıştır (Ülkütaşır, 1948: 50).

- **Bahr ül-Garaip:** “Halimî” takma adıyla bilinen Lütfullah bin Yusuf tarafından yazılan eser Farsçadan Türkçeye çevrilmiştir. İstanbul ve Anadolu’da birçok nüshası bulunmaktadır. (Ülkütaşır, 1948: 50).

- **Ahterî Lûgati:** “Ahterî” takma adlı Afyonkarahisarlı Şemseddin oğlu Mustafa tarafından 1545’te yazılmıştır. Sözlüğün yazılma amacı Arapça eserleri okuyup anlamak isteyenlere bir kolaylık sağlamaktır. (Ülkütaşır, 1948: 50).

- **Deşişe Lûgati:** Deşişî Mehmet Efendi tarafından 1581’de Mısır’da yazılmış Farsçadan Türkçeye bir sözlüktür. Asıl adı “Ettuhfet üs-Seniyye ilâ Hazret il-Hüseyniyye” olan eserin birçok yazma nüshası bulunmaktadır (Ülkütaşır, 1948: 51).

- **Abuşka:** Çağataycadan Osmanlıcaya bir sözlüktür. Sözlüğün ilk maddesi olan “Abuşka” kelimesi, sözlüğe ad olarak verilmiştir. Kim tarafından ve ne zaman

yazıldığı tam olarak bilinmemektedir. Amacı Ali Şir Nevaî'nin kitaplarındaki Çağatayca kelimeleri açıklamaktır. Rus araştırmacı Velyaminov–Zernov ve Macar âlim Vambéry tarafından sözlüğün birer nüshaları yayımlanmıştır (Ülkütaşır, 1948: 51). Besim Atalay'ın da üzerinde çalıştığı bu sözlük 1970'te, ölümünden sonra, yayımlanmıştır.

- **Mirkat-ı Kestelî:** 16. yüzyılın ilk yarısında ilk yarısında Kestelli Yusuf oğlu, Abdullah tarafından yazılmış bir sözlüktür. Bu sözlük , “Sıhah-ı Cevherî” ve “Kamus”tan seçilmiş Arapça kelimelerin Türkçeye çevrilmesiyle oluşturulmuştur (Ülkütaşır, 1948: 51).

- **Çulluk Kapan Lûgati:** 16. yüzyıl ortalarında Konyalı Ahmet oğlu Eyüp tarafından yazılmış Arapçadan Türkçeye bir sözlüktür (Ülkütaşır, 1948: 51).

- **Bâbus:** 16. yüzyılda Merkez Efendizâde Musa Ahmet tarafından yazılmış Arapçadan Türkçeye bir sözlüktür (Ülkütaşır, 1948: 51).

- **Lûgat-i Türkî:** Fazlullah Han tarafından Farsça yazılmış bir Çağatay sözlüğüdür. (Ülkütaşır, 1948: 51).

- **Çağatayca–Farisî Lûgat:** Eserin kim tarafından ve ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. Sözlükte Türkçe kelimelerin altında Farsça şekilleri gösterilmiştir (Ülkütaşır, 1948: 52).

- **Ferhengi Şuurî:** Şuurî Hasan Efendi'nin hazırladığı Türkçeden Farsçaya bir sözlüktür (Ülkütaşır, 1948: 52).

- **Lehçet ül –Lûgat:** Şeyhülislam Ahmet Esat Efendi tarafından yazılmış Türkçeden Arapça ve Farsçaya bir sözlüktür (Ülkütaşır, 1948: 52). 1732 yılında yazılan eser, 1796'da basılmıştır. Sözlükte bazı Türkçe kelimelere halk dilinde kullanılan şekilleriyle (fâide yerine fayda gibi) yer verilmiştir (Parlatır, 1995: 8).Şeyhülislâm Esat Efendi'nin Lehçetü'l-Lûgat adlı sözlüğü de Türkçe söz varlıkları eski ve yöresel biçimleriyle de olsa yer aldığından önem taşımaktadır.

- **Burhan-ı Katı Çevirmesi:** 17. yüzyılda Hindistan’da Farsça gelişmeye başlamış ve sözlüğe ihtiyaç duyulmuştur. Bu amaçla Muhammed Hüseyin bin Halef et-Tebrizî tarafından bir sözlük hazırlanmıştır. Mütercim Ahmet Asım Efendi’nin çevirdiği bu sözlük 1799’da basılmıştır.

- **Kamus Çevirmesi:** Asım Efendi’nin en önemli sözlük çalışması olan eserin aslı Arapçadır. Sözlük, çeviride kullanılan öz Türkçe kelimeler yönünden değer taşır (Ülkütaşır, 1948: 52). Eser, “Okyanus” adıyla bilinir. İranlı Muhammed Yakup Firuzâbâdî’nin Arapçadan–Arapçaya hazırladığı bu sözlüğü Mütercim Asım Efendi “El Okyanusu’l basît fî tercümeti’l Kamusu’l Muhît” adıyla dilimize çevirmiştir (Parlatır, 1995: 8).

- **Lehçe-i Osmanî:** Ahmet Vefik Paşa (1823–1891) tarafından 1876’da yazılmış olan bu sözlük iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Türkçe kelimeler, ikinci bölümde ise Arapça ve Farsça kelimeler açıklanmıştır (Ülkütaşır, 1948: 53). Kendisinden sonra hazırlanan sözlüklere öncülük eden Lehçe-i Osmanî’de deyim ve atasözlerine de yer verilmiştir. Lügatte Osmanlı alfabesinde tek bir “ج” işaretiyle gösterilen, Türkçedeki “o, ö, u, ü” seslerinin her biri için ayrı işaretler kullanılmıştır. Ahmet Vefik Paşa, sözlüğündeki “Mukaddime” başlıklı yazısında mükemmel bir sözlük yapabilmenin elbirliği ile mümkün olabileceğini belirtmektedir (Topbaş, 1987: 10).

- **Lûgati Çağataî ve Türkî-i Osmanî:** Orta Asyalı şairlerden, atasözlerinden örnekler de içeren bu sözlük, Buharalı Şeyh Süleyman Efendi tarafından yazılmıştır (Ülkütaşır, 1948: 53).

- **Lehçe-i Tâtârî:** Abdülkayyum Nasîrî tarafından Kazan Türkçesi’yle yazılmış bir sözlüktür. 1895–96 yıllarında iki cilt hâlinde basımı yapılmıştır (Ülkütaşır, 1948: 53).

- **Kamusu Türkî:** Şemseddin Sami’nin yazdığı bu kıymetli sözlüğün 1899’da İkdâm Matbaası’nda basımı yapılmıştır. Eser, Türkçe, Arapça, Farsça ile yabancı dillerden dilimize girmiş olan kelimeleri kapsamaktadır. Sözlükte öz Türkçe kelimeler de geniş bir yer tutmaktadır (Ülkütaşır, 1948: 53).

- Sözlüğün “İfade-i Meram” başlıklı ön sözü önemli ifadeler içermektedir. Şemseddin Sami, eserini “Kâffe-i Lûgat-i Türkiye ile lisan-i Türkîde müsta’mel kelimat ve ıstılahat-ı Arabiyye ve Farisiyye ve ecnebiyyeyi câmi olarak lisanımızın mükemmel lûgat kitabıdır.” sözleriyle tanıtmaktadır (Parlatır, 1995: 6). Şemseddin Sami, dilimizin Türk dili olduğunu bu nedenle de lûgate başka bir isim vermenin doğru olmayacağını belirterek Türkler arasındaki dil birliğinin önemine de dikkat çekmiştir.

- **Büyük Türk Lûgati:** Cumhuriyet sonrası yayımlanan en önemli Türkçe sözlük çalışması ise şüphesiz, Hüseyin Kâzım Kadri’nin Büyük Türk Lûgati adlı eseridir. Hüseyin Kâzım Kadri, 1898’de başladığı sözlüğünü 1926’da tamamlamıştır. Dönemin Maarif Vekilliği bu eserin basılma işini üstlenmiş, 1927 yılında Arap harfleriyle birinci cildini, 1928’de de ikinci cildini yayımlamıştır. Birinci cildin başında Hüseyin Kâzım’ın Türk lehçeleri ve gramerleri üzerine açıklamaları bulunmaktadır. 1928’de Harf Devrimi’nin ardından kızı Rikkat Kunt ile edebiyat öğretmeni Behçet Yazar’a vererek eserinin bir kısmını çevirtmiş ancak çalışmanın sonunu göremeden vefat etmiştir. Türk Dil Kurumu bu eserin tamamlanması için Rikkat Kunt ile görüşmüş daha sonra bu çalışmaya İsmet Ulukat da katılmıştır.

Eserin üçüncü cildi 1943’te, dördüncü cildi de 1945’te Türk alfabesiyle Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Sözlüğün bu ciltlerinde alfabe sırası ilk iki cilde uymak üzere eski Arap alfabesinin sırası biçiminde kalmış, madde başı olan kelimeler bir kere Arap alfabesiyle, bir kere Hüseyin Kâzım Kadri’nin Latin harfleriyle okunuşunu göstermek üzere kullandığı harflerle, bir kere de yeni Türk harfleriyle yazılmıştır. Kelimelerin anlamları ve örnekleri Türk alfabesiyle verilmiş yalnız örneklerden Arapça ve Farsça olanlar Arap alfabesiyle dizilmiştir (Tezcan Aksu, 2002: 159).

Hüseyin Kâzım Kadri’nin üzerinde çalışarak yıllarını harcadığı dört ciltten oluşan bu kıymetli eser, VI. bölümde daha geniş bir şekilde ele alınacaktır.

- **Türkçe Sözlük:** Türk Dil Kurumu tarafından basılan, Türkçe kelimelerin ve terimlerin yer aldığı ve halk ağzında yaşayan kelimelerin toplandığı bir sözlüktür. 1945’ten bu yana birçok baskısı yapılmıştır.

V. BÖLÜM

HÜSEYİN KÂZİM KADRI’NİN TÜRK DİLİYLE İLGİLİ FİKİRLERİ VE YAPTIĞI ÇALIŞMALAR

5.1. Türk Dilinin Tarihî Gelişimi ve Millî Dil Oluşturma Çalışmaları

Dil, oluşma ve gelişme şartları bakımından da toplumun eseridir. Dildeki kelimeler, cümleler ve kurallar ile o toplumun tüm fertleri arasında çok eski devirlerden başlayarak bir ortaklık oluşmuştur. Bu yönüyle dil, sosyal bir varlıktır (Özbay, 2002: 115). Millî birliği sağlamanın yolu dil birliğini sağlamaktan geçer. Dil aynı zamanda toplum kültürünün gelecek nesillere aktarılması, yani kültürün devamlılığını sağlama görevi üstlenir.

Türk dünyasında yaşayan Türklerin, konuşma şekilleri, kendi içinde bir anlaşma birliği oluşturan ve diğerlerinden ayrılan “dil alanları”nı, yani “lehçe”leri oluşturur. Türk lehçelerinin kelime hazineleri, belli bir oranda temel lehçe düzeyinde; bundan daha az bir oranda da genel Türkçe düzeyinde birbiriyle örtüşürler. Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinin; Kazak ve Karakalpak Türkçelerinin kendi içlerinde örtüşme oranları yüksektir. Fakat bu dört lehçenin ortak kelimeleri incelendiğinde örtüşme oranının düştüğü görülür (Uğurlu, 2007: 1863). Türk topluluklarının tarih boyunca birbirleriyle kurdukları sosyal, siyasal ve kültürel ilişkiler, konuşulan lehçelerin birbirine yaklaşmasına veya birbirinden uzaklaşmasına etki etmiştir.

Divanü Lügati’t-Türk’te çeşitli Türk boylarının farklı lehçelerde konuştukları bildirilir. 8.yüzyılda Göktürk Yazıtları’nda da farklı Türk boylarından bahsedilmektedir. Tarih boyunca Türklerin konuşma ve yazı dillerinde bazı farklılıklar görülmüştür ve görülmeye de devam etmektedir. 13. yüzyıldan önce Türk boylarında tek bir “yazı dili” geleneği varken Göktürk Yazıtları’nda bunun daha da geliştiği görülmektedir. Türk yazı dilinin “Eski Uygur, Karahanlı, Kıpçak, Harezmi, Çağatay” dönemleri aslında ayrı yazı dillerinin oluşmadığı, sadece gramer bakımından değişikliklerin yaşandığı dönemlerdir

(Kocaoğlu, 2007: 1075). 11. yüzyılda Farsçanın kullanılması ve 13. yüzyıldaki Moğol istilâsı gibi meydana gelen olumsuzluklar Oğuz Türkleri içinde ayrı bir yazı dilinin oluşmasına neden olmuştur. 14. ve 18. yüzyıllar arasında “Anadolu Türkçesi” denilen Batı Türkçesi ile Kazak, Kırgız, Uygur gibi Türk boylarının kullandığı “Çağatayca” denilen Doğu Türkçesi olmak üzere iki çeşit yazı dili oluşmuştur. 18. yüzyılda Azerîler ve Tatarlar arasında da Anadolu Türkçesi’nden ayrı yazı dilleri oluşmuştur. Diğer taraftan Rus idaresinde yaşayan Türkler arasında da farklı yazı dilleri ortaya çıkmıştır. Özellikle Kiril alfabesinin benimsenmesi, Türk toplulukları arasında yazı dillerinin farklılaşmasına neden olmuştur (Kocaoğlu, 2007: 1076).

Osmanlı Devleti birçok milletten oluşan bir toplum düzenine sahip olduğu için ana dili ön planda tutan bir dil politikası gerçekleştirilememiştir. Dilimiz uzun bir dönem Arapça ve Farsçanın etkisinde kalmıştır. Hatta bu dillerden birçok kelime gramer kurallarıyla birlikte dilimize girerek dilin yapısını bozmuştur. Tanzimat Dönemi’nde konuşma dili ile yazı dilinin giderek birbirinden uzaklaştığını fark eden bazı aydınlar bu konuda çalışmalar yapmışlarsa da yeterli olmamıştır. Tanzimat’ı takip eden dönemlerde ise dilimiz Fransızca kelimelerin istilasına uğramıştır (Korkmaz, 2004: 202).

Fransız İhtilâli ile ortaya çıkan milliyetçilik fikirleri kısa zamanda Osmanlı Devleti’ni de etkisi altına almıştır. Osmanlı aydınları arasında da bu fikirden etkilenen isimler olmuştur. Ziya Paşa ile Şinasi Efendi gibi bu akımın öncüleri ve onları takip eden kimi aydınlar, dil araştırmalarına eğilmişlerdir. Özellikle Tanzimat Dönemi’nde Gaspıralı İsmail’in görüşlerinden etkilenen bazı Türk aydınları Türkçenin millî dil olarak geliştirilmesi ve korunması gerektiği görüşünü savunmuşlardır.

Sultan Abdülaziz’in son dönemleri ile Sultan Abdülhamit’in ilk yıllarında, İstanbul’da bir Encümen-i Dâniş (Bilim Akademisi) oluşturma çalışmaları başlamış ayrıca bir Darülfünûn kurulmuştur. Darülfünûn’da müderris olan Ahmet Vefik Paşa, Şecere-i Türkî’yi İstanbul Türkçesi’ne çevirmiş ve Lehçe-i Osmanî adlı bir Türk sözlüğü yazmıştır. Meşhur devlet ve fikir adamlarından Ahmed Vefik Paşa bu eseriyle diğer Türk lehçelerini karşılaştırmalarla açıklamış ve Osmanlı lehçelerinin yanı sıra Türk lehçelerinin de öğrenilmesi görüşünü savunmuştur.

Ahmed Vefik Paşa Lehçe-i Osmanî'nin ön sözünde şunları söylemektedir (Saray, 2008: 51):

Türk dillerinden Türkiye’de ilk yayılan Oğuz şubesidir. Tataristan ve Türkistan’ı bir zaman Doğu Denizinden Macaristan’a kadar kavrayan dile hâlâ “Guz (Oğuz) dili” deniliyor. Onun yenisi (olan) Türkmen dili İran ve Suriye’yi kaplayıp Anadolu’ya inmiş, zaman içersinde Osmanlı lehçesini oluşturmuştur. Fergana’dan Hindistan’a kadar yayılıp Halacî Afganistan diline karışmıştır. Eski bölümlerden Kıpçak dili, Hîve’den başlayarak Sibiryâ ve Kırgız, Kuman, Bulgar, Kazan bölgelerini çepeçevre kuşatmıştır. Uygur dili, Çin yörelerinden Kaşgar’a kadar yayılıp, oradan 700 yıllarında (H.) Cengizogulları Türklük ve İslamiyet halkasına katıldıklarında Çağatayca dili olarak doğmuştur.

Bugün, Oğuz, Kıpçak ve Çağatay kitapları, “Mahbub-al-Kulûb” gibi güzel eserleri ve özellikle 600’den 800’e (H.) kadarki yıllarda Selçuklu Türkmen’i ve Osmanlı kitapları bolca basılmış ve bunların incelenmesi sonucu, Türk dili lehçeleri arasındaki farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Türk dili ve tarihi çalışmaları, Süleyman Paşa, Buharalı Özbek Süleyman Efendi, Ahmed Mithat Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa gibi kişilerce de devam ettirilmiştir. Şemseddin Sami Bey, Necip Asım Bey, Mehmet Emin Yurdakul gibi aydınlar da Türk dünyasının dil ve kültür birliği içinde olmaları gerektiği görüşünü savunmuşlardır. Cevdet Paşa, “Kavaid-i Osmaniye” adlı Türkçe bir dil bilgisi kitabı kaleme almıştır. Mustafa Celâlettin Paşa ise, Türklerin etnoloji ve tarihi üzerine çalışmalar yapmıştır. Sarf-ı Türkî (Türkçe dil bilgisi) adlı eseri kaleme alan Süleyman Paşa da Türkçeye önem veren, onu geliştirmeye çalışan isimlerdendir. Kendisi, “Osmanlı edebiyatı, Osmanlı dili, Osmanlı milleti” gibi kavramların yanlışlığına dikkat çekmiş milletimizin Türk milleti, dilimizin Türk dili, edebiyatımızın da Türk edebiyatı olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca, “Tarih-i Âlem” adlı eseriyle tarih kitaplarındaki Türklere ait gerçek dışı bilgilerin de önüne geçmeye çalışmıştır.

Sultan Abdülhamid’in istibdad döneminde Türkçülük akımı durdurulmak istenmiştir. Kırım’da Gaspıralı İsmail, “Dilde, fikirde ve işte birlik” ilkesiyle Türklük akımını tekrar uyandırmaya başlamış, Tercüman gazetesi vasıtasıyla da Türklüğe ve Türk diline dair fikirlerini geniş kitlelere ulaştırabilmiştir. Gazetede bütün Türklerin anlayabileceği, sade bir dil kullanması, çalışmalarının başarılı olmasını sağlamıştır.

Cumhuriyet Dönemi ise her yönden millî bir dil oluşturma politikasının izlendiği, dilde sadeleşmeye gidildiği, Türk milletinin kültürel zenginliklerinin ortaya çıkarılmaya çalışıldığı bir atılım dönemi olmuştur. Bu çalışmalara bizzat öncülük eden Atatürk'ün söylediği: “Millî his ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin milli ve zengin olması, millî hissin gelişmesinde başlıca etkindir. Türk dili, dillerin en zenginlerindendir. Yeter ki bu dil şuurla işlensin. Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk Milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır.” şeklindeki sözleri, o dönemde izlenen dil politikasını da açıkça ortaya koymaktadır.

Ziya Gökalp, dilde Türkçülüğün ilkelerini açıklarken Türkçede Arap ve Fars dillerinin kapitülasyonlarının kaldırılması gerektiğinden bahsetmekte ve “Türk halkının bildiği, kullandığı her kelime Türkçedir. Halk için sevimli olan ve yapma olmayan her kelime millîdir” (Gökalp, 2002: 139) sözleriyle Türkçe sözcüklerin tanımını yapmaktadır. Bu ilkeler çerçevesinde bir Türk sözlüğü meydana getirilmesinin de zarurî olduğunu belirtmektedir.

5.2. Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk Dili Konusundaki Görüşleri ve Türkler Arasında Ortak Yazı Dili Oluşturma Çabaları

Türkiyat alanında çalışmalar yapan, Türk dünyasının ve Türk dilinin birliği, konusunda görüş belirten ilim adamlarımızdan birisi de Hüseyin Kâzım Kadri'dir. 1911 yılında İctihad dergisinde “Türk Lisanlarının Tevhidi” adlı makaleleri yayımlanmıştır. Bu makalelerinden Hüseyin Kâzım'ın – açıkça belirtmese de – Gaspıralı İsmail'in fikirlerinden etkilendiği ve ona destek verdiği anlaşılmaktadır. Hüseyin Kâzım'ın şu sözleri, dil anlayışını göstermesi bakımından kayda değerdir (Uca, 2001: 281):

Çin Türkistan'ından Avusturya hudutlarına kadar uzanan büyük kıtada yaşamakta olan Turan kavimleri arasında siyasi ilişkileri geliştirmek üzere Türk Dili'nin muhtelif lehçelerini birleştirmek lüzumunu bugün olmasa bile yarın bütün şiddetiyle hissedeceğiz. Çünkü her kavim ve millet günün birinde kendi lisanı etrafında toplanmaya mecburdur.

Hüseyin Kâzım, bu sözleriyle, Türk dünyasının birlik ve beraberlik içinde olması gerektiğini vurgulamıştır. Türk lehçeleri arasındaki yakınlık ve benzerliği örneklerle açıklamaya çalışmıştır.

Osmanlı Türkçesi'nin diğer lehçelere göre daha çok gelişme gösterdiğini, bu nedenle duygu ve düşünceleri ifade etmede daha etkili olduğunu belirten Hüseyin Kâzım Kadri, bu durumu Osmanlı Türklerinin Batı medeniyeti ile kurduğu siyasî ilişkilere bağlar. Onun, İctihad dergisindeki şu sözleri Osmanlı Türkçesi hakkındaki görüşlerini açıklar (İlker, 2007: 804):

Şüphe yok ki Osmanlı Türkçesi diğer lehçelerden daha müterakki ve efkâr-ı ulviye ve hissiyat-ı necibe ve bediayı tasvir ve teheyyüc için daha müsaittir. Bu da Osmanlı Türklerinin garp ile ve garba mahsus hissiyat ve efkâr-ı medeniye ile daha ziyade temasta bulunmuş olmalarının neticesidir. Hususiyle Osmanlı Türkçesinin telâffuzu daha naziktir.

Hüseyin Kâzım Kadri, aralarında önemli benzerlik ve yakınlıklar bulunan Türk lehçelerini geliştirmek için ayrı ayrı uğraşmaktansa daha çok gelişmiş olan Osmanlı Türkçesi etrafında toplanılmasının daha doğru olacağını belirtmiştir. Osmanlı Türkçesindeki eksiklikler giderildiği takdirde genel bir dil olarak kullanılabileceği görüşünü savunmuştur (Uca, 2001: 282). Hüseyin Kâzım, Osmanlı Türklerinin, Turan kavimlerine kendi lisanını taklit ettirmek için hiçbir şey yapmadıklarını buna rağmen Turan kavimlerinin siyasî sebeplerden dolayı Osmanlı Türkçesine eğilim gösterdiklerini söylemektedir. Onun şu sözlerinden dil konusundaki görüşleri anlaşılabilir (İlker, 2007: 804):

İmdi, Şark Türkçelerinde Osmanlı lisanına doğru kendi kendine hâsıl olan bir cereyandan istifade etmek ve bu sayede lisanımızı Turanın ve Tataristan'ın pek çok yerlerinde umumî bir lisan-ı milli olmak üzere kabul ettirebilmek için daha evvel kendi dilimizi düzeltmek lüzumunu da itiraftan geri durmamalıyız. Altı yüz seneden ziyade bir mevcudiyet-i siyasiye ve milliyeleri olan Osmanlı Türklerinin lisanlarının iştikakatını ve filolociyasını gösterecek bir lügat kitabından bile mahrum kaldıklarını düşünmeye mecburuz.

Hüseyin Kâzım'a göre Arapça ile Türkçe arasında sarf ve nahiv kuralları bakımından büyük farklar bulunduğundan kelimelerin huruf-ı imlâ kullanılmadan yazılması mümkün değildir (İlker, 2007: 805).

Hüseyin Kâzım, Türk lehçelerinde kullanılan bazı ortak kelimelerin yazım şekillerinin birbirinden farklı olduğunu örneklerle gösterir. Hüseyin Kâzım, Türk lehçelerinin gramer yapısını gösteren bir lügatin yazılmadığından hatta Osmanlı Türkçesi için bile bir lügatin hazırlanamadığından bahsetmekte ve Osmanlı Türkçesi'nin dil bilgisi ve gramer kurallarının belirlenerek köklü değişikliklere gidilmesi gerektiği görüşünü savunmaktadır. Bunun da ancak ilim adamlarınca oluşturulan bir heyet (encümen-i dâniş) tarafından gerçekleştirilebileğini savunmuştur. Hüseyin Kâzım, dil konusundaki görüşlerini şu sözlerle ifade etmiştir :“...Şimdi her kim olursa olsun bir lisana ve onun tasarrufatına katiyen hâkim olamaz ve hiçbir kimse bir lisanı düzeltmek iddiasında bulunamaz. Bu çıkmaz yolda sarf edilen mesai daima akim (neticesiz) kalır” (Uca, 2001: 282).

Hüseyin Kâzım Kadri'ye göre Türk lisanları günün birinde mutlaka birleşme ihtiyacı duyacaklardır. Siyasi ve sosyal ilişkiler bunu kaçınılmaz kılacaktır. Osmanlı Türkçesi daha gelişmiş olması yönüyle bu birleşmeyi sağlayacaktır. Osmanlı Türkçesindeki imla ıslah edilirse (huruf-ı imla kullanılarak) bu birleşme daha da kolaylaşacaktır. Yazılışında farklılık olan kelimelerin okunduğu şekilleriyle de yazılabileceğini belirtmiştir. Başka bir lisana ait harflerle okumak uzun yıllar güçlük meydana getirdiği görüşünde olan Hüseyin Kâzım, dili sadeleştirme amacıyla Arap ve Acem kelimelerini dilden tamamen çıkarmanın doğru bir yol olmadığını belirtmiştir. Edebî Türk dilinin geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur.

Hüseyin Kâzım Kadri, 1911 (Rumi 1327)'de on beş günde bir yayımlanan İctihad Dergisi'nde 1 Eylül'den 15 Aralık'a kadar yayımlanan “Türk Lisânlarının Tevhidi” başlıklı makaleler kaleme almıştır. Türk lisanlarının tevhidinden ne kastettiğini örneklerle açıklamıştır (İlker, 2007: 803). Hüseyin Kâzım, bu makalelerinin birinde Abdullah Cevdet Bey'e yazdığı mektubunda dilin sadeleşmesi konusunda şunları söyler (İlker, 2007: 806):

Fakat lisanımızı sadeleştirmek emeliyle Arapçadan ve Acemceden aldığımız sözlerin yerinde bunların Türkçelerini kullanmak tarzında bir maksat takip etmediğimiz gibi birçok tekâmül devirlerinden geçen ve bugün âli efkâr ve hissiyatın ifade ve tasvirine daha ziyade kabiliyet kazanan tarz-ı hazaride bütün bütün iğlaka düşmek istemedik.

Hüseyin Kâzım, Türk lehçelerinin imlalarında ifrata ve tefrite düşülmemesini, bu konuda orta yolun bulunmasını önermiştir. İmla birliğinin gerçekleşmesi hâlinde Türk lehçelerinin birbirine giderek yakınlaşacağını ve her birinin Osmanlı Türkçesi etrafında birleşeceğini belirtmiştir. Kafkasya’da yayımlanan gazete ve kitaplarda, Azeri, Kazan ve Kırım Türkçelerinin Osmanlı Türkçesi’ne yakınlaştığını belirtmiştir. Çağatay ve Uygur lehçelerinin ise farklı olduğunu, Mir Ali Şir Nevailerin, Ebul Gazi Bahadır Hanların tesiri ile bu lehçelerin eski sadeliğini asırlarca koruyacağını, bu alanda lisanî bir inkılâbın görülmeyeceğini vurgulamıştır (Uca, 2001: 282 – 283).

Hüseyin Kâzım’ın Kazan Türkçesi hakkındaki görüşleri şöyledir (İlker, 2007: 806):

Kazan’da basılan manzum ve mensur asarın birçoklarını kemal-i dikkat ve itina ile gözden geçiriyorum ve birkaç zamandan beri lisanın tahvilatını pek yakından tetkik ediyorum. Ben kailim ki Kazan Türkçesinde yazı yazan şair ve müellifler bizden daha metin ve daha şümüllü bir tarz-ı ifadeye maliktirler. Kazanlılar biraz daha çalışsalar belki biraz daha mesaide bir mevki-i içtimaileri ve siyasileri olsa hiç şüphesiz garp Türkçesine mercuh bir lisan vücuda getirirler ve bugün bizim temenni ettiğimiz vahdet-i ittihad-ı lisanı onlar daha vazih ve sarih bir hak ile düşünür ve isterlerdi.

Çin Seddi’nden, Mançurya’dan, Kore’den Avusturya’ya kadar uzanan topraklarda yaşayan Turan Kavimleri arasında dil ve soy bakımından binlerce bağ olduğunu dile getiren Hüseyin Kâzım, bu konuda Oğuz Han, Cengiz, Yavuz Sultan Selim gibi Türklüğün en büyük simalarını örnek göstermiştir. Turan kavimleri arasında zaten güçlü bağlar olduğunu söyleyerek, yapılması gereken tek şeyin bu bağları kendi milliyetimiz ve dilimiz etrafında toplamak olacağını belirtmiştir (Uca, 2001: 283).

Hüseyin Kâzım, makalelerinin genelinde Türk lehçeleri ve şiveleri arasındaki yakınlığa dikkat çekmiş ve Kazan, Çağatay, Azeri, Uygur Türkçelerinden bazı manzume örnekleri üzerinden karşılaştırmalar yaparak bu konuyu açıklamaya çalışmıştır.

Ortak Türk yazı dili oluşturma çabaları Hüseyin Kâzım Kadri’den önce Gaspıralı İsmail ile başlar. Rusya’da yaşayan Türk topluluklarını Osmanlı Türkçesi etrafında toplamayı amaçlayan İsmail Gaspıralı, Türk dilinin sorunlarıyla ilgili birçok makale yazmış, dilin sadeleştirilmesi konusuna büyük önem vermiştir. “İstanbul’daki hamal ve

kayıkçı ile Şarkî Türkistan'daki deve sürücüsü ve koyun çobanı'nın anlayabileceği ortak bir dil oluşturma emelinde olan Gaspıralı, yazılar kaleme aldığı gazete ve dergiler aracılığıyla bu düşüncelerini geniş kitlelere duyurmuş ve o devirdeki birçok aydını etkilemiştir. İlkesi “Dilde, fikirde ve işte birlik” olan Gaspıralı, bütün Türkleri aynı dil etrafında toplama gayesiyle çalışmıştır. Onun Tercüman gazetesinde ortaya koyduğu fikirleri ve cedid mektepleri başta olmak üzere tüm çabaları bu gayeye hizmet eder. İsmail Gaspıralı Türkiye'deki dilde sadeleşme hareketlerini de yakından takip etmiş, bu amaç için çabalayan aydınları desteklemiştir. Gaspıralı, Tercüman gazetesinde yayımlanan “Açık Mektub” adlı bir yazısında ortak dil ile ilgili şu görüşlerde bulunmuştur (Kocaoğlu, 2007: 1077):

İnsanları terfiq eden üç şey vardır: Biri mesafe uzaklığı, biri din başkalığı ve biri dilsizliktir. Bundan yigirmi beş sene muqaddemahvâl-i milliyemizi mulâxaza ederek zayıf başım ile derdlerimize derman izledikde kördüm ki dinimiz hep bir ise de mesafe ile dilsizlik bizleri tefriq ediyor...

Gaspıralı İsmail'in başlattığı dil ve kültür birliği çalışmaları ülkemizde de büyük yankılar uyandırmıştır. Hüseyin Kâzım Kadri de bu çalışmaları yakından takip etmiştir. Hüseyin Kâzım'ın İctihad dergisinde yayımlanan makaleleri incelendiğinde Gaspıralı İsmail Bey'in fikirlerini açıkça desteklediğini görmek mümkündür. Hüseyin Kâzım'ın Türk lehçeleri arasında güçlü bağlar olduğunu belirttiği şu sözleri bunu ispatlar (Saray, 2008: 67– 68):

Her hâlde Türk lisanının Tunguz, Karagas, Koybal, Altay, Kırgız, Çuvaş vb. gibi henüz yeterince işlenmeyen lehçeleri arasında samimi bir münasebat-i iştikâkiyye bulunduğunu herkes bilir. Diğer taraftan Türk dilinin Osmanlı, Azeri, Uygur, Çağatay gibi daha mütemeddin akvam arasında kullanılan lehçeleri tedkik olunacak olursa bu münasebat-ı lisanîye ve iştikakiyyenin daha ziyade olduğu görülür. Ali Şir Nevaî'den başka Lutfî, Babür Mirza, Abidhan, Sultan Hüseyin Baykara, Mir Haydar gibi Türk şair ve muharrirlerinin kıymetkâr eserleri bu son dört lehçe ile mütekellim olan (konuşan) akvam arasında pek sühûletle (kolaylıkla) anlaşılabilir. Nevaî'nin “Mahbub-ül Kulûb”ı Osmanlı Türkçesinde yazılan en güzel eserlerden pek az farklıdır. Bu hükmün ne dereceye kadar musib (isabetli) olduğunu anlamak için de Kazan'da ve Türkistan'ın diğer yerlerinde bu son zamanlarda yazılan âsâr-ı edebiyeyi okumak kâfidir. Türk lisanları arasındaki münasebat-ı sıhriyyeyi bunlar arasında görmek mümkündür.

Sovyet hâkimiyeti ile beraber, Türk dünyasında ortak yazı dili oluşturma çalışmaları gerçekleştirilememiştir. Her Türk boyu için ayrı ayrı yazı dili oluşturma siyaseti, yazı dillerinin birbirinden iyice uzaklaşmasına yol açmıştır. Sovyet rejimine karşı çıkan Azerbaycan ve Tatar aydınları yurt dışında çıkardıkları dergilerde kendi dillerini kullanmışlardır. İstanbul’da çıkarılan “Yeni Türkistan” dergisi ile Mustafa Çokayoğlu’nun Paris’te yayımladığı “Yaş Türkistan” dergileri, ortak Türk yazı dili çalışmalarına katkı sağlamıştır. İsmail Gaspıralı bütün Türkler arasında dil birliği sağlamayı hedeflerken Çokayoğlu sadece Türkistan’daki Türkler arasında ortak dil oluşturmaya hedeflemiştir (Kocaoğlu, 2007: 1079-1080).

Hüseyin Kâzım Kadri, Osmanlıcılık ve İslamcılık fikirlerinin toplumda beklenen sonuçları vermediğini belirterek Pantürkizm fikrine dikkat çekmiştir. Türk dünyasında birlik ve beraberliğin kendi dilimizi iyi bilmekle sağlanabileceğini vurgulamıştır. Dilimizdeki eksiklikleri giderdikten sonra diğer Türk lehçeleri ile olan ilişkilerin de tespit edilmesi gerektiğini söylemiştir. Türk Lügati adlı eserini de bu amaçla hazırlamıştır (Uca, 2001: 284). Hüseyin Kâzım’ın Türkler arasında dil birliği oluşturma gayesiyle hazırladığı Türk Lügati’nin dibacesinde belirttiği sözler, İctihad’da yayımlanan “Türk Lisanlarının Tevhidi” makalelerindeki görüşlerini yansıtır mahiyettedir.

VI. BÖLÜM

TÜRK LÜGATİ

6.1. Dibace Bölümü

Lügatin birinci cildinin başında Hüseyin Kâzım Kadri'nin uzun bir dibacesi (ön sözü) yer almaktadır. 99 sayfadan oluşan “Dibace” bölümü (XCIX s.), Sadi'nin altı mısralık Farsça bir manzumesiyle başlar. Bu kısımda, sözlüğün hazırlanma amacı, Türk lehçelerinin gramer özellikleri, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin kaynak eserleri, bu lehçelerin söz varlıkları, imla ve ses özellikleri, Garp Türkçesinin sarf (yapı bilgisi) ve nahiv (söz dizimi) özellikleri hakkında detaylı bilgilere yer verilmiştir.

Hüseyin Kâzım, ön sözde sözlüğün kullanımına yönelik bazı açıklamalar yapmıştır. Çuvaş lehçesi hakkında Journal Asiatique'in 6. sayısından (1820) naklen coğrafi bilgiler aktardıktan sonra ses bilgisi ve yapı bilgisine temas etmiştir (Kaçalın, 2012: 545).

Hüseyin Kâzım Kadri, “Dibace” bölümünde Türk Lügati'nin yazılma amacını şu sözlerle belirtmektedir (Dibace, 1927: I):

“Türk Lügati” Garb lehçesinden başka Uygur, Çağatay, Azerî ve Kazan dillerinin ve Uygurcadan ayrılan ve bu nokta-i nazardan bütün Türk dilleri ile uzak yakın bir münasebet arz eden Koybal, Yakut, Çuvaş, Kırgız gibi lehçelerin iştikakı, mukayesevî ve edebî bir lüğatnâmesidir. Otuz beş senelik mütemadi bir sa'yin hâsılası olan bu kitabı Türk dillerinin bir asıldan türediğini göstermek ve âtiyen bir “vahdet-i lisâniye”ye (dil birliğine) doğru gidilebilmek imkânını hazırlamak için yazdım.

Dibace bölümünde yer alan bu cümlelerden yazarın lügati yazma amacı açıkça anlaşılmaktadır. Türk Lügati, çeşitli Türk lehçelerindeki dil bilgisi özellikleriyle Batı Türkçesi'nin söz dizimi kurallarını ortaya koymak, Türk dillerinin bir asıldan türediğini göstermek ve bu yolla Türk toplulukları arasında dil birliğine gitme imkânını sağlamak

için yazılmış bir eserdir. Hüseyin Kâzım Kadri, sözlüğün dibacesinde Türk kavimlerinin durumu hakkında şu bilgileri vermektedir (Dibace, 1927: I):

Türk milletlerinin, zaman zaman maruz oldukları siyasi, içtimai ve idari... inkılâplardan lisanlarının da az çok müteessir olduğunu ve bunun neticesi olmak üzere Türk lehçeleri arasında telâffuz ve şive itibariyle mühim mühim tehalüfler vücuda geldiğini herkes bilir. Bütün bu dillerin menşei olan Uygurca asırlardan beri ölü bir dil hâline gelmiş ve bu lisanı yazılan “Kutatgu Bilig” birçok müsteşrikler nezdinde Moğolca bir kitap sayılmış idi. Fakat günün birinde “Orhun Kitabeleri”nin bir Türk dilinde yazılmış olduğu anlaşılınca bu lisanın Şark’ta, mühim bir mevkii içtimaiye ve medeniyyeye haiz olduğu görüldü ve “tarih-i lisan” nokta-i nazarından calib-i dikkat ve itibar olan bu hakikatin birçok siyasi ve içtimai sebeplerden dolayı, muhtelif Türk kavimleri ve bilhassa Garp Türkleri arasındaki tesiri daha medid ve şedid oldu.

Yirminci asır, dünyanın birçok yerlerinde milliyet emellerini ve hislerini uyandırmıştı. Türkler de başka milletler gibi milliyetleri ve bunun en mühim camiası olan dilleri etrafında toplanmak lüzumunu daha iyi anladılar.

Hüseyin Kâzım Kadri, bu bölümde Osmanlının takip ettiği siyasetler hakkında görüşlerini de ortaya koymuştur (Dibace, 1927: 1–2):

İlk safha inkılab olan meşrutiyetin sonrasında Osmanlı Hükümeti “kozmopolit” bir siyaset takip ediyor ve o zaman asırlardan beri istibdadın ve tahakkümün zulmü altında ümitsiz inleyen anâsırın, Meşrutiyet’in temin edeceği haklardan müteakabilen istifade etmek isteyeceklerine inanılıyordu. Bu hâl, ati için ümid bahş olmak tabii idi. Osmanlı Hükümeti’nin “kozmopolit” bir siyaset idareye taraftar olması da bundan dolayı idi. Fakat aradan pek çok zaman geçmemiş idi ki gayr-i İslâmî anasırın emellerinden ve ihtiraslarından vazgeçmeyecekleri anlaşıldı ve o zaman siyaset-i hükümete başka bir istikamet verilmek mecburiyeti hâsıl oldu: “Panislamizm” siyaseti... Filhakika, İslam dini bir “uhuvvet-i diniyye” esasını koymuş ve muhtelif milletleri bu camia etrafında toplamıştı.

... Daha sonraları “uhuvvet-i İslamiyye” nin bir nazariye, bir hakikat-ı tarihiyye hâlinde kaldığını bildiren hadisat sayılmayacak kadar çoktur. Dinin tesis ettiği “uhuvvet” camiasının azalması “milliyet” hislerinin revaç bulmasından dolayı idi. Mezhep ve akide ihtilaflarının, lisan ve itiyad farklarının, içtimai ve fikri inkılâpların ve siyasi hadiselerin bu cereyanı şiddetlendireceği tabii idi; Öyle de oldu... “Panislamizm” siyasetinin beklenen uygunluğu temin edemeyeceği, memleketin birçok yerlerinde görülen ve

defaatle müdahalat icabını davet eden kıyamlar ve ihtilallerle anlaşıldıktan sonra da “Pantürkizm” siyasetine doğru gidildi ki, en son Türk inkılâbı da bu cereyanın tabii bir hedefi olmaktan başka bir şey değildi... Garb Türkleri, Balkan Harbi’nden sonra sürüklendikleri umumi harpte müthiş ve telafisi gayr-i kabil zaiyata uğradılar ve vatan aslıleri olan yerlerde ve zamanın ilcaat ve mukteziyyatına muvafık bir şekilde tesis-i hükümetten başka, teşkilât-ı içtimaiyyelerini de bu yeni vaziyetlere göre değiştirmeye mecbur oldular... Bütün bu hadisat ve inkılabat Garb Türkleri için son bir melce’ olduğunu iyiden iyi anlattı. Bizim için bu camia etrafında yaşamak veya olmaktan başka imkân-ı halas yoktur.

Hüseyin Kâzım’ın şu sözleri, millî dile verdiği önemi ortaya koymaktadır (Dibace, 1927: 2):

...Bu hakikate göre “millî dil” pek ziyade ehemmiyet kesbediyor ve bunu yeni hayat-ı içtimaiyyemizle mütenasip bir hâlde bulundurmak lâzım geliyor. Lisanın muhtaç olduğu inkılâbın nasıl ve ne zaman yapılabileceği meselesini burada münakaşa etmek istemiyoruz. Yalnız, bu inkılâptan evvel kendi dilimizi bilmek ve bunun başka Türk lehçeleriyle münasebet ve revabıt-ı istikakiyye ve lûgaviyyesini tespit etmek lazım idi. “Türk Lûgati” Türklük harsına müteallik olan böyle mühim bir “gaye”ye doğru atılmış ilk adımdır. Bazı müfrit dostlarımızın düşündükleri gibi, Garb Türkçesi’ni Altay Dağları’na doğru sürüklemek hatırımdan bile geçmedi; bilâkis, Türk dilleri arasındaki münasebetleri ve rabıtalrı göstermek suretiyle, bütün Türk ilinde en mütekâmil, edebiyatça en zengin ve mütemeddin bir milletin fikirlerini ve hislerini ifadeye en müsait olan Garb Türkçesinin tabiaten ve ilmen haiz-i rûçhan olduğunu bildirmek için çalıştım.

Hüseyin Kâzım, Garp Türkçesini ıslah etmek için Arap ve Acem sözlerin dilden atılması görüşüne katılmamaktadır. Dil birliğinin istikbalde daha iyi anlaşılacağını belirten Hüseyin Kâzım, milliyet hislerinin tebarüz edebildiği yerlerde Garp Türkçesine doğru bir eğilimin görülmeye başlandığını belirtmektedir. Bunun sebebini şu sözlerle açıklamaktadır (Dibace, 1927: 3):

...Buna saik olan şey de, bu lehçenin diğerlerinden daha ziyade tekâmül edebilmiş ve asr-ı hazırın (içinde yaşanan asır) ihsas ettiği fikirleri ifadeye daha kabiliyetli bir şekil alabilmiş olmasıdır. Biz, asırlardan beri edebiyattan, mebahis-i fenniyeden başka lisan-ı avamda hâkim ve daha doğrusu lisanın malı olan Arap ve Acem sözlerini dilimizden bütün bütün çıkarıp atmak suretiyle Garp Türkçesinin “ıslah” edilebileceğine kani’ ve taraftar değiliz.

Arap ve Acem sözlerinden tecrid edilen Türk dili, iptidai bir lisan haline gelir ki müfritâne emellerle dilimize bu şekli vermekte hiçbir menfaat olamaz. Bhusus, Arapçadan Türkçeye geçen sözlerin manalarıyla o lisandaki istimleri (kullanılışları) ve medlulleri (manaları) arasında pek büyük farklar olduğunu kimse inkâr edemez. Yine bu maksatla ve sarf-ı telaffuza müstenid (dayanan) iştikaklarla elfaz-ı müvellideye vücut vermek ve bu yüzden kavaid-i lisaniyyeyi (dil kurallarını) alt üst etmek tecviz edilir garabetlerden değildir.

En doğrusu yabancı dillerden alınan sözleri kendi dilimizin kavaid-i sarfiyyesine ve selika-i lisaniyyemize göre kullanmak, ihtiyaç olmayan sözleri bir tarafa atmak, kavaid-i muayyeneye ittibaen (uyarak), asırlardan beri mahcur (men edilmiş) bir hâlde kalan imla harflerini ihmal etmemek gibi makul tedbirler vardır. Bütün Türk dillerinde kullanılan ve isimlerden sıfatlar ve bunlardan isimler vücuda getiren edatları mümkün olduğu derecede tevsi’ (genişletme) ve teşmil ve semailikten çıkarıp kıyasî bir tarza irca’ etmek (döndürmek) suretiyle lisanı genişletmek daima mümkündür.

Hüseyin Kâzım Türkler kavimleri arasındaki dil birliğinden ne beklediğini şöyle açıklar (Dibace, 1927: 3-4):

Red ve inkârı kabil olmayan hakikat şudur ki lisanların teşekküllerinde ve geçirdikleri inkılâplarda ifade-i efkâr (düşünceleri sunma) ve hissiyatta ve şive ve selika-i lisaniyede hâkim ve müesser olan kuvvetler ve bunlardan ileri gelen cereyanlar eşhasın (şahıslar) iradelerinden ziyade zamanın ilcaatında görülebilir. İttifaki bir tarzda bir lisanın teessüs edebildiğine bütün dünya yüzünde tek bir misal gösterilebilir mi?

...Bir aralık, Kazan’da intişar eden (yayımlanan) “Vakit” gazetesi, Kazan ediplerini ve muharrirlerini sırf bu lisanda makaleler yazmaya davet etti ve birçok kimseler tarafından yazılan şeyleri de “til (dil) yarışı” unvanı verilen bir mecmua bastırdı. Bu makaleler dikkatle okunduğu zaman, mevzularının pek basit fikirlerin ve hislerin ifadesine inhisar ettiği göze çarpar. Çünkü Garp lehçesi de dâhil olduğu halde, Türk Dilleri henüz “mütekâmil” bir lisan halini almamıştır. Bunun Arap ve Acem sözlerinden tecridi de bu dili daha iptidai bir hale irca edecek. Hülâsa, lisanımızın istikbalini Altay Dağları’nda aramak taraftarı olmadığımız kadar, muhtelif Türk illerinde kullanılan ve birbirleriyle iştikakî münasebetler arz eden lehçelerin, bunların arasında en ziyade mütekâmil bir şekil alan Garp Türkçesine doğru günden güne yaklaşmalarını arzu ederiz ve böyle bir “camia” etrafında toplanan Türk kavimlerinin istikbalde daha mühim zeminler üzerinde tezahür eden münasebetlere ulaşmalarını mümkün görürüz. “Vahdet-i lisan”dan şimdilik anladığımız ve beklediğimiz budur.

Dibace bölümünde Türk Lügati hakkında tanıtıcı bilgiler de veren Hüseyin Kâzım, bu eserin Türkler arasındaki dil birliğini açıkça gösterdiğinden şu sözlerle bahsetmektedir (Dibace, 1927: 4):

Türkçe tarihinin arz ettiği bir hususiyet vardır ki calib-i itibardır: Türk milletleri kendi adlarıyla değil hanlarının ve hakanlarının adlarıyla anılırlar. Çağatay, Özbek, Selçuk ve en sonra da Osmanlı tabirlerinde buna şahit oluyoruz. Türk kavimleri arasındaki ırk ve lisan birliği görüldükten sonra milliyetleri gibi dillerinin de kendilerine nisbet edileceği ve ortada Çağatayca, Özbekçe, Tatarca ve Osmanlıca... değil, yalnız bir dil, “Türkçe” ve “Türk dili” olduğu anlaşıldı. Bu dilin mevzu sebeplerden, âdet-i içtimainin tebdilinden ve ırki münasebetlerden dolayı müteaddid lehçeleri arasında görülen ihtilafların bazı şive, selika ve telaffuz farklarından daha ileriye geçmediği meydandadır. Türk Lügati, iştikakat-ı lisaniyye esaslarına göre bu hakikati açık bir surette meydana çıkarıyor ve her lisandan getirilen manzum ve mensur yüz binlerce şevahidle de edebiyat-ı lisaniyenin uzak ve yakın zamanlarda ve muhtelif kavimler nezdinde aldığı şekilleri de gösteriyor.

Hüseyin Kâzım, Türk varlığını devam ettirecek olan güçleri şöyle açıklamıştır: “Bizim itikadımızca Türk’ü yaşatacak iki mühim kuvvet; daima Türk kalmak ve başka milletlerin tekâmülâtından istifade etmek olacaktır” (Dibace, 1927: 5).

Dibacenin devamında başta Babürnâme olmak üzere Çağatay lehçesi edebiyatı hakkında bilgiler verilmiştir. Hüseyin Kâzım, Babürnâme’yi Çağatay edebiyatının sade ve selis bir numunesi olarak değerlendirmektedir. Ali Şir Nevai ve eserlerinden bahseden Hüseyin Kâzım, Türkçenin Farsçadan daha üstün bir dil olduğunu göstermek amacıyla yazılan Muhakemetü’l-Lugateyn adlı eserin mühim olduğunun altını çizerek Çağatay imlasının dikkat çekecek şekilde ihmal edilmiş olduğunu belirtir ve Kazan, Çağatay gibi lehçelerde görülen bu tahrifatın Türk dilini telafisi mümkün olmayacak bir duruma getireceği görüşünü öne sürer. Yine bazı Turan dillerinde imla harflerinin ihmal edildiğinden bahseden Hüseyin Kâzım, bu düşüncesini bahsettiği lehçelere ait edebiyat eserlerinden alıntılar yaparak desteklemiştir (Dibace, 1927: 8–9).

Hüseyin Kâzım, Babürnâme’yi, Muhakemetü’l-Lugateyn ve 17. yüzyıl Türk hükümdarı Ebu’l-gazi Bahadır Han tarafından kaleme alınan “Şecere-i Türk” adlı eserle

dil ve üslup bakımından kıyaslar ve Babürnâme'nin üslubunun Muhakemetü'l-Lugateyn'e göre daha açık ve sade olduğunu söyler. Şecere-i Türk'ün ifadesinin de Babürnâme kadar düzgün ve selis olmadığını belirtir (Dibace, 1927: 10). Uygurların da Türkmenler, Özbekler ve Kıpçaklar gibi Türklerden başka bir şey olmadıklarını, Uygur ve Türk dilleri arasındaki karabet ve münasebet-i ıstikakiyenin de bunu açıkça teyit ettiğini söyler (Dibace, 1927: 12).

Yusuf Has Hâcip tarafından yazılan Kutadgu Bilig hakkında bilgiler veren Hüseyin Kâzım, eserdeki ilme verilen değerin dikkat çekici olduğunu söyler. Çünkü bu eserde ilmin yeri padişahlıktan, beylikten çok daha yüksektir. Bu eser sayesinde Çağatay, Kazan, Azeri ve Garp Türkçelerini bir asla irca etmek mümkün olabilmiştir. Hüseyin Kâzım, eseri şu sözlerle değerlendirir: “Eserin yazıldığı lisan yani Uygur Türkçesi bir zamanlar Çin içlerinden Tuna kıyılarına kadar uzanan vasıl bir ülkede kullanılan edebi ve siyasi bir dil idi. Bugün de büyük Türk dillerinden başka birçok küçük lehçelerin ıstikaki asıllarını asıllarını bulmak için de faidelidir” (Dibace, 1927: 17).

Bir asıldan türeyen lehçelerin zamanla birbirlerinden ayrılmasının sebeplerini Hüseyin Kâzım şöyle açıklamaktadır: “Mesafenin uzaklığı, münasebet-i kavmiyenin azlığı gibi esbabı bu lehçelerin birbirinden ayrılmasındaki saikalarından sayabiliriz. Daha doğrusu bir asıldan türeyen dilleri birbirinden uzaklaştırıp değiştiren sebepler, dünyanın her yerinde olduğu gibi, bu şark medeniyetlerinde de aynı tarz ve şekilde tesirini göstermiştir” (Dibace, 1927: 17).

Dibace'de Çuvaş Lehçesi hakkında da detaylı bilgiler verilmiştir. Yine Kırgız edebiyatına değinilmiş ve Kırgızca sözcüklerden örnekler verilmiştir. Kazan lehçesi ve bu lehçede yazılan eserler hakkında bazı bilgiler verilmiştir. Kazan alfabesi ayrıntılı bir şekilde tanıtılmış, bu lehçede kullanılan ekler, mastarlar, edat, zamir ve fiiller hakkında örnekli açıklamalar yapılmıştır. Kazan lehçesinin tekâmül etmiş bir lisandan geldiği fakat Kazan Türkçesi'nin imlasındaki garabetlerin Garp lehçesinden ziyade olduğu belirtilmiştir. Harflerin tebadülünün imlayı bozduğu görüşünde olan Hüseyin Kâzım, imla tahrifatı konusunda “hesab – isab; ar – er...” gibi örnekler göstermiştir (Dibace, 1927: 28).

Hüseyin Kâzım'a göre, Türk lehçeleri arasında Garp Türkçesi'ne en ziyade yaklaşan Azeri dilidir ve daha doğrusu Garp lehçesi Azeri dilinin bir istihalesidir. Bunun da mevcut eserlerden ve her iki lehçenin şive ve ifade tarzı arasındaki yakınlıktan ve darbımesellerden anlaşıldığını belirtir. Bu dil, Kafkasya ve İran Azerbaycan'ından başka İran ve Anadolu içlerine kadar yayılmıştır. Azeri lehçesi müstakil ve zengin bir edebiyata sahiptir (Dibace, 1927: 35).

Dibacede Çağatay lehçesinin özellikleri hakkında da bilgiler verilmiştir. Eklerin Azeri, Çağatay ve Garp Türkçelerinde aldığı şekilleri karşılaştırmış ve aralarındaki benzerlikler ortaya konulmuştur. Geniş zaman ekleri arasındaki yakınlığı “– im (Garp Türkçesi); – em (Azeri Türkçesi); –min (Çağatayca)” örneklerini tüm şahıs çekimleriyle vererek açıklamıştır (Dibace, 1927: 38–40).

Garp Türkçesi'ne ait dil bilgisi kuralları (ekler, mastarlar, edat, zamir, fiil, sıfat vb.) hakkında dibacede detaylı ve bol örnekli açıklamalar yer almaktadır. Hüseyin Kâzım Bey, Garp lehçesinin muttarid bir imlaya malik olan Çağatayca'dan uzaklaştıktan sonra imla itibarıyla birçok tahrifata uğradığı görüşündedir. Dibacede Garp Türkçesi ile ilgili fikirlerini şu şekilde ifade etmektedir (Dibace, 1927: 46):

Garp Türkçesine gelince;
Türk Lügati” lisanımızın edebi iştikakı ve mukayesevi bir lügatnâmesidir. Diğer mühim Türk lehçeleriyle beraber “Türk” dilinin umumî bir lügati olmasında elimden geldiği kadar çalıştım. Takip ettiğim gayenin “lisanda vahdet” husulüne hizmet olduğunu daha yukarıda söylemişim. Türk dilleri arasında en mütekâmil ve asrımızın esas ettiği fikirleri ifadeye en müsait olan şüphesiz Garp Türkçesi'dir. Bundan dolayı bu dilin en esaslı, imla ve sarf kaidelerini burada icmalen yazmak istedik.

Hüseyin Kâzım'ın fikirleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde, kendisinin dilimizin zenginliklerinin farkına varılmasını ve geliştirilmesini arzuladığı anlaşılır. O, “Buraya kadar yazdığımız sözlerden anlaşılır ki Arap'ın Acemin kelimelerini aldıktan başka bunların o lisanları da terkiplerine müteallik kaideleri de lisanımıza mal etmişiz.” sözleriyle yabancı dillerden alınan kelimelerin kendi dil kurallarımıza göre kullanılması görüşünü savunur (Dibace, 1927: 95). “Arapçanın türlü türlü manalara gelen

mastarlarını Türkçemizde bulup buluşturmaya çalışalım.” şeklindeki sözleri de öz dilimize vermiş olduğu kıymet ve ehemmiyetin bir delilidir.

6.2. Türk Lügati’nin Genel Özellikleri

Türk Lügati, Hüseyin Kâzım Kadri’nin en önemli ve en muhteşem eseridir. Bu eseri hazırlamaya 1311/1895 yılında Tefvîk Fikret, Beyrut Valisi Nureddin Bey ve Şevki Bey’le birlikte karar vermelerine rağmen arkadaşları sonradan çeşitli sebeplerle bu çalışmadan vazgeçmişlerdir. Hüseyin Kâzım’ın hayatı Meşrutiyet’in ilânına kadar ilmî araştırmalarla geçmiştir. Yazar, neredeyse tüm ömrünü Türk Lügati’ni hazırlamaya vakfetmiş ve dört ciltten meydana gelen bu eseri tek başına büyük bir azimle tamamlamıştır.

Hüseyin Kâzım Kadri’ye göre Tanzimat’tan beri devleti ayakta tutmak için öne sürülen Osmanlıcılık ve İslâmcılık fikirleri başarılı bir sonuç vermemiştir. Bu nedenle Türk birliği fikrinin ortaya çıkması bir zaruret olmuştur. Hüseyin Kâzım, Türkler arasında birliğin sağlanabilmesi için önce kendi dilimizi iyi bilmemiz gerektiği görüşündedir. Ayrıca dilimizin, diğer Türk lehçeleriyle olan ilişkilerinin de tespit edilmesinin doğru bir yöntem olacağını düşünmektedir. Hüseyin Kâzım’ın hazırladığı Türk Lügati de Türk topluluklarını ortak bir dil etrafında toplama gayesiyle atılmış önemli bir adımdır (Kaçalın, 2012: 544). Hüseyin Kâzım Garp Türkçesi’ni diğer lehçelere göre en gelişmiş dil olarak değerlendirmiş ve bütün Türkleri de bu dil etrafında toplamak arzusuyla çalışmıştır.

Türk Lügati’nin I. cildi 1927 yılında, II. cildi ise 1928’de İstanbul Devlet Matbaası’nda Arap harfleriyle basılmıştır. Eserin bu iki cildinin basımı, Hüseyin Kâzım Kadri hayatta iken gerçekleşmiştir. III. cildi 1943 yılında İstanbul Maarif Matbaası’nda, IV. cildi ise 1945’te İstanbul Cumhuriyet Matbaası tarafından basılmıştır. Yeni Türk Harflerinin Kabulü’nden sonra basılmış olan lüğatin son iki cildi, doğal olarak Lâtin harfleriyledir.

Yazar, sözlüğün son iki cildinin de Arap alfabesiyle basılmasını çok arzulamış fakat o zamanki hükümet buna yanaşmamıştır. Hüseyin Kâzım'ın son zamanlarında en çok üzüldüğü konu bu olmuştur. Ergin (1949), bu konuda hükümetin bu tutumunun yanlış olduğunu ve başarıyla yürüyen bir inkılâp için bunun bir tehdit oluşturmayacağını belirtmektedir. Bu nedenle Hüseyin Kâzım gibi kudretli âlimlerin eserleri aslına uygun olarak yayımlanmalıdır. “Bundan çekinmek inkılâbın çürüklüğü fikrini doğurur ki bu da hiçbir zaman ve hiçbir kimse tarafından istenilmez” (Ergin, 1949: 34).

Türkçenin “Büyük Türk Lügati”ni yazmış ve ömrünün otuz senesini bu işe vermiş olan bir dil âliminin, yıllardır araştırıp emek verdiği eserinin akıbetini düşünmesi, bu konuda tereddüt etmesi, tabii karşılanması gereken bir durumdur.

Türk Ocakları Hars Heyeti'nin, 1926'da yaptığı toplantılara Hüseyin Kâzım da davet edilmiş ve bir forması basılmış olan Büyük Türk Lügati'nin “muhteviyatı itibariyle ehemmiyeti ve kıymeti haiz görüldüğünden” basımının bir an evvel tamamlanması için Maarif Vekâleti'ne bir “temenni mektubu” gönderilmesi kararlaştırılmıştır (Öbek, 2009: 848).

Hüseyin Kâzım ile Başvekil İsmet Paşa arasında Büyük Türk Lügati'nin kalan iki cildinin basımıyla ilgili birçok yazışma gerçekleşmiştir. Türk Dil Kurumu ile olan yazışmasının bir örneği, Ergin'in, “İnsan Hakları Beyannamesi” adlı eserinde mevcuttur. 13.3.1933 tarihli bu yazıda Türk Dil Kurumu, Hüseyin Kâzım'ın Büyük Türk Lügati'nden övgüyle bahsederek ondan bu sözlükten halkın da faydalanması için yeniden basılmasını istemiştir. Bu yazışmalar, aynı zamanda devletin Harf İnkılâbı'nı uygulama çabalarının da bir göstergesidir. Hüseyin Kâzım'ın, bu isteğe verdiği olumsuz yanıt şu şekildedir (Ergin, 1949: 33):

Türk Dili Tetkik Cemiyeti Umumî Kâtibi Celâl Sahir Beyefendi'ye

Muhterem Beyefendi, 13.3.1933 tarihli mektubunuzu aldım. Hakkımda ızhâr buyurulan teveccüh ve iltifata arzı şükran ederim. Milletimizin lisanına hizmetim pek naçizdir. Telif etmiş olduğum Lügat kitabı, Osmanlıcanın tettebbuu için belki az çok faydalı olabilirse de dilimizin bugünkü tuttuğu yolda bu eserin bir mevcudiyeti olamaz ve bundan dolayı diğer ciltlerin tab'ına da lüzum kalmaz. Lisan hakkında Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin

mesaliğiyle kanaatim tevafuk edemediğinden, bu hususta en küçük bir hizmet ve muavenet ifasına, maalesef imkân olamayacağını arz ve bilvesile hürmetlerimi teyid ederim efendim.

18 Mart 1933, Hüseyin Kâzım

Bu yazışma örnekleri, Hüseyin Kâzım'ın “Türk Dili ve Yazısı” adlı eserinde de yer almaktadır. Vefatından sonra vârislerinden lüğatin kalan ciltlerinin müsveddeleri alınarak iki cilt hâlinde bastırılmıştır. Böylece lüğatin dört cildinin basımı da tamamlanmıştır. Yazar, ilk iki cilt için kendisine Milli Eğitim Bakanlığı tarafından verilen 2000 lira telif hakkını, eserin daha ucuz fiyata satılması ve böylelikle daha fazla kişiye ulaşması düşüncesiyle almamıştır. Ergin, son iki ciltler için de varislerin herhangi bir maddi karşılık almadıkları görüşündedir (Ergin, 1949: 33).

Türk Lügati'nin Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan üçüncü baskısının ön sözü şu şekildedir (Türk Lügati, 1943: III–IV):

Türk Lûgati” memleketimizde Türk lehçelerinin bir sözlüğünü yazmak yolunda ilk bir teşebbüsün verimidir.

Merhum Hüseyin Kâzım Kadri, daha 1894 yılında, bazı arkadaşlarıyla birlikte, bu yolda bir eser yazmayı düşünmüş, 1898'de babası Trabzon valisi iken Kafkasya'yı dolaşarak oralaradaki Türk lehçeleri üzerine araştırmalar yapmış, 1912'de Selânik valiliğinden ayrıldığı zaman Beyrut'a çekilerek önce orada ve 1918'den sonra İstanbul'da eserini tamamlamaya çalışmıştır.

Bütün Türk lehçelerinin kelimelerini toplamak gayretiyle üzerine yıllarca emek verilen “Türk Lûgati” nihayet 1926'da son ve kesin şeklini almıştır. Böyle bir esrin şahsî teşebbüsle bastırılmasındaki imkânsızlığı takdir eden Türkiye Cumhuriyet Hükümeti Maarif Vekilliği, bunu bastırmak işini üzerine almış, bunun üzerine Devlet Basımevi'nde, o zaman dilimizin yazısı olarak kullanılan Arap harfleriyle, kitabın iki büyük cildi basılmıştır. Bu iki ciltten birincisi 859 sahife olarak 1927'de ve ikincisi de 982 sahife olarak 1928'de ortaya konulmuş, 1928'de yeni Türk harflerinin kabulü üzerine bu basımın alt tarafına devam edilememiştir.

İlk iki ciltte, Arap alfabesine göre “elif, be, pe, te, se, cim, çim, ha, hı, dal, zel, rı, ze, je” harfleriyle başlayan kelimeler toplanmıştır; “sin” harfîyle başlayan üçüncü ciltten yalnız bir forma bastırılmış iken baskıyı kesmek zorunda kalınmıştır. Birinci cildin

başında Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk lehçeleri ve bunlardan bir kısmının gramerleri üzerine değerli bilgiler veren önemli bir ön sözü de vardır.

1928'de Türk harflerinin kabulünden sonra bu eserin alt tarafının yeni Türk harfleriyle bastırılması çok arzu edilmiş, Merhum da üçüncü ve dördüncü ciltlerin müsveddelerini kızı Bayan Rikkat Kunt ile – ilk iki cildin basımında ve düzeltiminde emeği geçmiş olan – değerli Edebiyat öğretmenlerinden Bay Behçet Yazar'a vererek bir kısmını yeni harflere çevirtmiş idi.

Türk Dil Kurumu, 1932'de ilk Kurultayını yaparak işe başladığı zaman, Türk Lûgati üzerinde de durmuş, sırası ilk iki cilt gibi eski harflerle olmak, tarifler, izahlar, örnekler yeni harflerle dizilmek üzere bu değerli eserin basımını üstüne almak istemiş idi. Araya giren bazı anlaşmazlıklar yüzünden o zaman bu iş gerçekleşemedi. Hüseyin Kâzım Kadri de 17 sonkânun 1934'te hayata gözlerini yumdu.

Merhumun çocuklarına en önemli vasiyeti bu eserin tamamlanamsına çalışmaları olmuştu. Türk Dil Kurumu da bu istekte bulunduğu merhumun mirasçıları adına hareket eden kızı Bayan Rikkat Kunt ile Kurum arasında kolaylıkla bir anlaşmaya varıldı. Eserin el yazısı müsveddelerinin yeni yazıya çevrilemsini Bayan Rikkat Kunt üstüne aldı. Bunların kontrolü ve provaların düzeltilmesi işlerini de Bay Behçet Yazar kabul etti. Böylece işe başlandı.

Yapılan plana göre, alfabe sırası ilk iki cilde uymak üzere eski Arap alfabesinin sırası olarak kalıyor, madde başı olan kelimeler bir kere Arap alfabesiyle, bir kere merhumun -o zaman yeni Türk harfleri olmadığı için- Latin harfleriyle okunuşu göstermek üzere kullandığı harflerle, bir kere de yeni Türk harfleriyle yazılıyordu. Kelimelerin tarifleri, izahları, kullanılış örnekleri tamamıyla yeni Türk yazısı ile, yalnız örneklerden Arapça veya Farsça olanlar, o dillerin ortak yazısı olan Arap alfabesiyle diziliyor, eski Türk metinlerinden olup da okunuşunda tereddüt edilenlerin de Arap yazısıyla olan eski şekilleri aynen konuluyordu.

Merhum, zaten kitabının üçüncü ve dördüncü ciltlerinin nerede başlayıp nerede biteceğini kendisi belli etmişti. Hatırasına ve mirasçıların isteklerine saygı olarak bu ayırış olduğu gibi muhafaza edildi ve – bir sözlük için fazla görülebilecek – birçok örnekler ve bilgiler de olduğu gibi dizdirildi.

Bir yandan Devlet Basımevi'nin işleri pek çok olması, bir yandan da yeni yazıya çevirme ve düzeltme işlerinin ağır gitmesi yüzünden bu önemli eserin ortaya konulması pek yavaş olmuştur. Kırkinci formadan sonra Sayın Öğretmen Bay Behçet Yazar'ın işlerinin fazlalığı yüzünden düzeltmelere bakma işi eski ve değerli

Türkçe ve Edebiyat Öğretmenlerimizden ve dil işinin gönüllü çalışanlarından, Maarif Matbaası Düzeltme Şefi Bay İsmet Ulukut'a verilmiş, dördüncü cildin de gerek yeni yazıya çevirme ve gerek düzeltme işleri bu arkadaşın eliyle yürütülmekte bulunmuştur. Cumhuriyet Basımevi'nde dizilip basılmakta olan dördüncü cildin de elden geldiği kadar çabuklukla orta konulacağını umarız.

Türk Lûgati'nin yarısı eski Arap harfleriyle, öteki yarısı da Arap alfabesi sırasıyla ve yeni Türk harfleriyle basılmış olması, yazı devrimimizin bir hatırası olmuştur. Bununla beraber yarının gençlerinin de bu değerli kaynaktan faydalanabilmeleri için bütün bu dört cildin kelimeleri ve manaları, yeni Türk alfabesi sırasıyla ve bulundukları cilt ve sahife numarası da gösterilerek genişçe bir endeksini hazırlamak ve beşinci cilt olarak bu takıma eklemek düşüncesindeyiz.

Bu beşinci cilt, hem dört cildin bir endeksi olacak hem de tek başına Türk Lûgati'ndeki bütün kelimelerle bunların tariflerini – fazla bilgilerden ve örneklerden ayrılmış olarak– içine alacağı için bir sözlük gibi de kullanılabilir.

Bu üçüncü cildi ortaya koyarken, Merhum Hüseyin Kâzım Kadri'nin adını saygı ile anar, kızı Bayan Rikkat Kunt ile sayın ailelerine ve düzeltme işlerine bakan Bay Behçet Yazar ve Bay İsmet Ulukut'a, dizgi ve baskı işlerini büyük bir önemle yürüten Maarif Matbaası Müdürü Bay Nail Tur ile Matbaanın bütün işyar ve dizmenlerine teşekkürlerimizi sunarız.

TDK

Türk Lûgati'nde, Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerle Uygur, Çağatay, Azerî, Kazan, Yakut, Koybal, Çuvaş, Altay, Kırgız lehçelerinde kullanılan kelimeler şahitleri ve örnekleriyle verilmektedir.

Ergin'e göre, yazar, lûgati üç defa yeniden yazmıştır. Eşref Edib ve Muallim Vahyi gibi eserin dört kere gözden geçirildiğini söyleyenler de vardır. Hüseyin Kâzım, lûgat basılmadan önce birçok âlime bunu okutmuş ve onların da görüşlerini almıştır (Ergin, 1949: 32).

Türk Lûgati, yayımlanmadan önce Mehmet Akif, Hüseyin Siret, Süleyman Nazif, Halil Nihat, Abdülaziz Mecdî, Mehmet Ali Tevfik, Abdullah Cevdet gibi şahsiyetlerin kontrolünden geçmiştir. Kazan lehçesi için Ayaz İshak Bey; Arapça ve Farsça kelimelerde Çerkeşli Hoca Bekir Efendi ile de gözden geçirilmiştir (Öbek, 2009:

850). Hüseyin Kâzım, hatıratında bu büyük eseri yazmasında emeği olan Bedros Keresteciyan Efendi'den de minnettarlıkla bahseder (Kara, 1991: 8):

...Tahrirât-ı Ecnebiye müdürü olan Bedros Keresteciyan Efendi ile beraber Uygur, Çağatay ve Kazan dillerine müteallik tedkkikat-ı lisanîye ve iştikakîye ile meşgul idim. Şark ve garp lisanlarında pek derin bir vukuf ve ihtisas sahibi olan bu fazıl ve halûk zatın üzerimde büyük bir hakk-ı talimi vardır. Otuz beş senelik mütemadi bir sa'yin mahsulü olan Türk Lügati'ni vücuda getirebilmek için kazandığım ihtisası bu zata medyûnum. Onun Londra'da bastırıldığı ve “Türk Dilinin İştikakî Lügati” namını verdiği eser, şimdiye kadar Türklerden bir kimseye nasip olmayan âsâr-ı muhallededendir.

Hüseyin Kâzım, lüğatindeki Arapça kelimeleri araştırırken en çok Beyrut'taki Cizvit papazlarından yararlanmıştır. Hatta bununla ilgili olarak dostlarına “Din lisanımızı Hristiyan papazlardan öğreniyoruz, ne ayıp, ne zillet!” sözleriyle de yakınmıştır (Şevki, 1935: 106).

Öbek (1996), Büyük Türk Lûgati'nin tam olarak Türkçenin etimolojik sözlüklerinden sayılmasa da kısmen iştikakî bir sözlük olduğu görüşündedir. Diğer lüğat kitaplarında yer almayan birçok kelime, terkip ve ıstılah Büyük Türk Lûgati'nde bulunmaktadır. Örneğin Süleyman Nazif, “arz-ı simsime” terkinin sadece bu lügatte yer aldığını belirtmiş ve Türk Lügati'nin Osmanlı Türkçesi bakımından çok kapsamlı, hatta birçok lügatten de üstün olduğunu ifade etmiştir (Öbek, 1996: 455).

Hüseyin Kâzım Kadri'nin “Türk Lügati” adlı eserinde yer alan çok sayıdaki örnek, deyimler ve atasözleri sözlüğe bir antoloji niteliği kazandırmıştır. Lehçelere ait kelimelerin ayrı ayrı madde başı alındığı sözlük üzerinde detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Misalli Büyük Türkçe Sözlük'ün yazımı sırasında Türk Lügati'nin Batı Türkçesiyle ilgili madde başları taranmış, kısmen anlamlardan ve daha çok örneklerden yararlanılmıştır (Kaçalın ve Topaloğlu, 2009: 407). Sözlükte verilen örneklerin büyük bir kısmı, koşuklardan oluşmuş ve tanınmış şairlerimizden alınmıştır (Önder, 1992: 58). Başka sözlüklerde bulunmayan birçok kelime, terkip ve terimi içermesi eserin zenginliğini ve farklılığını ortaya koymaktadır (Kaçalın, 2012: 545).

6.3. Türk Lügati'nin Şekil Özellikleri

Türk Lügati, büyük boyda çift sütunlu ve 3659 sayfalık (7318 sütunluk) bir eserdir (Ertem, 1981: 302).

Sözlükte yer alan sayfa sayısı, ciltlere göre şöyledir:

I. C. XCIX + 4 + 855 s.

II. C. II + 982 s.

III. C. IV + 928 s.

IV. C. 894 s.

Eserin iç kapak kısmında, “Türk dillerinin ıstıkakî ve edebî lûgatlerini; Türkçede kullanılan bütün kelimeler ile Uygur, Çağatay, Kazan, Azerî ve Garb Türkçeleriyle Koybal, Yakut, Altay, Çuvaş ve Kırgız lehçelerinin lûgatlerini ve Garb Türkçesinde kullanılan Arab ve Acem kelimelerini şevâhidi ve emsâliyle hâvî” olduğu belirtilmiştir.

Türk Lügati'nin Türkiye Türkçesine ait kelimeleri içeren kısımları oldukça faydalı ve başarılıdır. Eserin alt başlığı olan “Türk Dilleri'nin İstikakî ve Edebî Lûgatleri” tamlamasından anlaşıldığı gibi, sözlük, ıstıkakî şekilde (köklere göre) sıralanmıştır. Yani madde başı kelimeyi kök oluşturmaktadır. Kökten türeyen kelimeler de burada yer almaktadır. Bu bakımdan günümüz sözlüklerinden farklıdır. Sözlük, ayrıca birçok eser taranarak çeşitli örnekler vermesi yönünden de edebî bir özellik taşır.

Türk Lügati, “elif (İ)” harfinden başlayıp “ye (ع)” harfine kadar düzenlenmiştir. Eserin Arap harfleriyle basılan ilk iki cildinde Osmanlıca – Türkçe bütün kelimelerin Latin harfleriyle okunuş şekilleri gösterilmiştir. Son iki ciltte ise kelimeler yine Arap alfabesine göre sıralanmış, bunların yanına yeni Türk harfleriyle okunuşları da yazılmıştır. Dört büyük cilt içinde örnek olarak verilen deyim, atasözü, beyit ve cümleler müstakil birer çalışma teşkil edecek mahiyettedir (Kaçalın, 2012: 545). Ebadi dolayısıyla çoğu ilmî yayında eserin adı “Büyük Türk Lügati” şeklinde geçmektedir.

Arap alfabesiyle basılmış olan birinci ve ikinci ciltlerde, madde başı kelimeden sonra, transkripsiyonu verilmiştir. Hüseyin Kâzım, dibacesinde Ebuzziya Tefvik ve Ahmet Vefik Paşa'nın vav'ın karşıladığı ünlüleri göstermek için bu harf üzerinde bazı işaretler geliştirdiklerini fakat bu sistemin yaygınlaşmamış ve akademik bir kurulca incelenmemiş olmasından dolayı böyle bir uygulamadan sakındığını belirtmektedir (Öbek, 2009: 850).

Birinci cildin sonunda yazarın eseri hazırlarken yararlandığı kaynakların bir listesi mevcuttur. Abuşka Lügati (el-Lügatü'n-Neva'iyye ve'l-İstişhâdâtü'l-Çağataiyye: Petersburg 1285/1868), Vel'aminov-Zernov, Pavet de Courteille, Vambéry ve Şeyh Süleyman Efendi'nin eserleri Çağatayca için kullanılan kaynaklardır. Castrén ve Radloff'un çalışmaları esas alınmıştır. Tatarca için Budagov'un, Balint'in, Ostrumov'un ve Nasîrî'nin sözlüklerinden; Yakutça için Böhtlingk'in çalışmasından faydalanılmıştır. Uygur harfli eski Türkçe için Vambéry, yeni Uygurca için Scaw'ın sözlüğü ve Pantusoff'un çalışmalarından yararlanılmıştır. Gagauzca için Moschkoff kaynak olarak alınmıştır. Osmanlı Türkçesi için Alexandre Handjéri, Thomas- Xavier Bianchi, Ahmed Vefik Paşa, Hüseyin Remzi Bey, S. J. W. Redhouse, Mallouf, Barbier de Meynard, Şemseddin Sâmî, Mehmed Salâhî, Muallim Nâci, Nazîmâ, Fâik Reşad, Ali Seydi Bey, Bahâeddin Bey, Muallim Cûdî sözlükleri kaynak olarak kullanılmıştır (Kaçalın, 2012: 545).

Ali Ekrem, Türk Lügati'nin dibace kısmı için görüşlerini şu sözlerle ifade etmiştir (Özgül, 1991: 492):

Her tebcîlin fevkinde kalan ve en büyük urefanın bile hayretine şayan olan bu muazzam telifin başlıca bir şaheser diyebileceğimiz mukaddemesinde müellif muhtelif Türk lehçelerinin mukayeseli sarfını (gramerini) yazdıktan sonra garp lehçesinin ve Osmanlı Türkçesinin kaidelerini tespit eder, lisanımıza giren Arapça, Acemce kaideleri de gösterir. Şöyle ki Türk dilinin bütün esasları bütün tekâmülleri bu dibacede hülâsaten fakat tam olarak mezkûrdur (zikredilmiştir). Bu kadar mükemmel hiçbir kaide kitabımız yoktur.

Birinci Cilt

Eserin ilk cildi, Hüseyin Kâzım Kadri'nin yazmış olduğu “dibace” bölümüyle başlamıştır (I – XCIX s.).

Bu ciltte yalnızca ا [e] ve ب [b] seslerine ait sözlük maddeleri sıralanmıştır. ا [e] maddesi, 1 – 559 sayfalar arasındadır. ب [b] maddesi ise 560. sayfadan başlayıp 855. sayfada bitmiştir. Cildin en sonunda “bibliyografya” yer almaktadır.

İkinci Cilt

İkinci cildin en başında Osmanlı Türkçesi alfabesi ile eserin künye bilgileri yer almaktadır. Sözlüklerin her cildi, bir öncekinin devamı şeklinde olmasına rağmen sayfa numaraları her defasında 1’den başlatılmıştır.

982 sayfadan oluşan ikinci cilt sırasıyla, [پ : p], [ت : t], [ث : th], [ج : dj], [چ : tch], [ح : ha], [خ : kh], [د : d], [ذ : dh], [ر : r], [ز : z] ve [ژ : j] seslerine ait sözcükleri içermektedir. Aşağıda her bir maddeye kaç sayfa tutarında yer verildiği gösterilmiştir:

- [پ : p]: (1 – 75 s.)
- [ت : t]: (76 – 250 s.)
- [ث : th]: (251 – 260 s.)
- [ج : dj]: (261 – 366 s.)
- [چ : tch]: (367– 482 s.)
- [ح : ha]: (483 – 577s.)
- [خ : kh]: (578 – 675 s.)
- [د : d]: (676 – 836 s.)
- [ذ : dh]: (837 – 852 s.)
- [ر : r]: (853 – 939 s.)
- [ز : z]: (940 – 980s.)
- [ژ : j]: (981– 982 s.)

Üçüncü Cilt

Hüseyin Kâzım Kadri'nin vefatından sonra TDK tarafından yayımlanan üçüncü ve dördüncü ciltlerin kapak kısmındaki künye bilgileri yeni Türk harfleriyle yazılmıştır. Sözlüğün en başında TDK'nin hazırladığı bir “ön söz” yer almıştır.

Sözlükte, madde başları önce Osmanlı Türkçesi alfabesiyle, ardından da Latin alfabesiyle parantez içinde yazılmıştır. Kelimelerin kökenleri (Arapça, Farsça, Garp, Uygur, Çağatay...) ve türleri (isim, sıfat, zamir, edat...) gösterilmiştir. Zıt anlamı bulunan kelimeler, özel isimler, tamlamalar, birleşik kelimeler ayrıca belirtilmiştir. Kelimenin diğer lehçelerde karşılığı varsa bunlar da tek tek maddeler hâlinde gösterilmiş ve sözlük, böylelikle “karşılaştırmalı lehçeler sözlüğü” özelliği kazanmıştır.

Lügatte örneklere çok geniş yer verilmiştir. Hatta bazı örnekler verilirken sadece açıklanan kelimenin geçtiği kısma değil, kelimenin geçtiği metnin tamamına yer verilmiştir. Kelimenin anlamıyla ilgili akla gelebilecek tüm anlamlar sıralandıktan sonra verilebildiği kadar örnek verilmiştir. Bu nedenle çok sık kullanılan kelimelerle ilgili verilen örnekler üç – beş sayfayı kapsamıştır. Örneklerin bu denli bol olması sözlüğe bir “antoloji” niteliği de vermiştir. Verilen örneklerde, halk şiirlerinden, Tevfik Fikret, Namık Kemal, Abdülhak Hamit, Mevlana, Fuzulî, Sâbir gibi tanınmış isimlerin eserlerinden, Kelâm Hak'tan (Kur'an'dan) yararlanılmıştır. Söyleyeni bilinmeyen alıntılarda “soru işareti (?)” kullanılmıştır. Kelimelerin anlamları ve kullanımları arasında “bk. (bakınız)” kısaltmasıyla bağlantı kurulmuştur.

Toplam 928 sayfadan oluşan üçüncü cilt sırasıyla, [س : S], [ش : ch – ş], [ص : Ş– S], [ض : d], [ط : t], [ظ : Z], [ع : '], [غ : g], [ف : f] ve [ق : K] harflerine ait sözcükleri içermektedir. Aşağıda her bir maddeye kaç sayfa tutarında yer verildiği gösterilmiştir:

[س : S]: (1 – 184 s.)

[ش : ch – ş]: (185 – 273 s.)

[ص : Ş– S]: (274 – 358 s.)

[ض : d]: (359 – 373 s.)

[ط : t]: (374 – 459 s.)

[ظ : Z]: (460 – 467 s.)

[ع : ‘]: (468 – 562 s.)

[غ : g]: (563 – 601s.)

[ف : f]: (602 – 671 s.)

[ق : K]: (672 – 928 s.)

Dördüncü Cilt

Eserin son cildi, [ك : k], [ل : l], [م : m], [ن : n], [و : v], [ه : ha] ve [ي : y] harflerine ait sözcükleri içermektedir. 894 sayfadan oluşan bu ciltte, her bir maddeye kaç sayfa tutarında yer verildiği aşağıda gösterilmiştir:

[ك : k]: (1 – 260 s.)

[ل : l]: (261 – 320 s.)

[م : m]: (321 – 445 s.)

[ن : n]: (446 – 578 s.)

[و : v]: (579 –655 s.)

[ه : ha]: (656 – 705s.)

[ي : y]: (706 – 894 s.)

Genel olarak bakıldığında, dört büyük ciltten oluşan “Türk Lügati” adlı eser, (dibace ve bibliyografya kısımları hariç) $855 + 982 + 928 + 894 = 3659$ sayfadan oluşmaktadır.

6.4. Türk Lügati’nin İçeriği ve Metodu

Sözlüğün içeriği ve metodu, Osmanlı Türkçesi alfabe sırasına göre, aşağıya alınmış farklı örneklerle açıklanmıştır:

Birinci Cilt

(İ) – [â] – Garb – Hemze ile eliften mürekkeptir; “Medli elif” derler.

[â] – Garb – Nida – Ā bu ne! Ā şuna bak! A kuzum! A canım! A dostum! A dostlar! A gözüm! A gülüm! (Cilt 1, s. 1).

“O nihâl-i bağ-ı işve sana da eder temayül
A gönül ne ah edersin buna rûzgâr derler.” (Cilt 1, s. 1).

[âferin!] – Farisî – Nida – Takdir ve tahsin ifade eder: âferin demek; âferin vermek; âferin işitmek; âferin almak... (Cilt 1, s. 105).

âferin-hân – Mürekkeb Sıfat – Âferin diyen, takdir ve tahsin eden.

“Âferîn ey rûzgârın şehsüvâr-ı safderi
Arşa as şimden gerû tîğ-ı süreyyâ-cevheri.” (Nefî)

“Erzan meta’- i fazl ü hüner tâ o rûtbe kim
Bin marifet zamanede bir âferinedir.
Ebnâ-yı dehr her hünere âferin verir,
Yâ Rab, bu âferin ne tükenmez hazinedir!” (Nâbî)

“Şimdi, oğlum, sana bir vak’a da ben söylersem?
–Dinlerim, söyle hocam.
– Âferin evlâd sana da!
–Hele bir âferin olsun diyebildin bana da!” (Mehmed Âkif Bey)

[aktarmak] – Garp – Müteaddî – Bir şeyi bir yerden başka bir yere götürmek ve taşımak; eşyanın arasını arayıp taramak; araştırmak; alt üst etmek; karıştırmak; aramak; tarlayı sürüp toprağın altını üstüne getirmek; damın kiremitlerini düzeltmek (Cilt 1, s. 110).

[aksag] – Çağatay – Sıfat – Bir tarafa agup yürüyen, aksak, topal.
bakınız – agmak, agsamak (Cilt 1, s. 111).

Aksak Timur – İsmi Has – Timur’un unvanı, Timurlenk.

aksaklık – Topallık; felc, nüzul, inme.

aksamak – Topallamak.

[aktör] – Garp – Fransızca: acteur – İsim – Erkek tiyatro oyuncusu (Cilt 1, s. 111).

[arbatmak] – Çağatay – Müteaddî – Nasihat vermek, öğütlemek (Cilt 1, s. 51).

(ب) – **[b]** – Elifbanın ikinci harfi; ebcet hesabında iki adedine muadildir. Türkçe sözlerin sonlarında ve sakın olduğu zaman [پ] gibi telaffuz edilir (Cilt 1, s. 560).

[balta] – Garp – İsim – Ağaç kesmeye, odun yarmaya yarayan âlet (Cilt 1, s. 632).

Darbımseller:

balta değmedik ağaç olmaz.

baltayı astı.

baltayı taşa vurdu.

gönderli balta – Eskiden padişahın atının etrafında giden peyklerin taşıdıkları teber.

balta sapı; eyer baltası...

baltabaş – Düz başlı gemi.

balta asmak – Mecazen – Musallat ve bela olmak.

baltaya sap olmak – Mecazen – iş ve meslek sahibi olmak.

balta görmemiş – Mecazen – Hâliyle bırakılmış ve kesilmemiş orman.

balta girmemiş – Bakınız – Balta görmemiş.

baltayı taşa vurmak – Mecazen – Bilmeksizin ve farkında olmaksızın, birinin yüzüne karşı dokunacak söz söylemek, pot kırmak.

baltacı – Eskiden sıra ile haremde muhafızlarına verilen isim, teberdâr.

baltaluk – Bir köye tahsis olunan orman.

baltalamak – Balta ile vurup kesmek; ormandan ağaç kesmek; Mecazen – Yıkma, harap etmek; Bir işi vurup kırar gibi, saygısızca yapıp bitirmek; fasl ve mezemmet etmek.

işe balta ile girişmek; baltalamadan gitmek –Mecazen– İşin önünü ardını hesap etmeden yürümek.

[balçık – baltchyk] – Garp – İsim – Ayağa yapışan çamur, özlü ve yaş toprak, killi toprak (Cilt 1, s. 632).

balçıklı – Kıyasî – Çamurlu.

balçıklanmak – Lâzım – Balçık hâlini almak, balçık ve çamur dolmak.

[balkan] – Garp – İsim – Sarp ve ormanlık dağ.

balkanlık – ormanlık ve sarp yer (Cilt 1, s. 634).

[balkon] – Garp – Fransızca: balcon – İsim – Evin yüzünde etrafı parmaklıkla çevrilmiş çıkıntı, şehnişin (Cilt 1, s. 634).

İkinci Cilt

(پ) – **[p]** – Garp alfabesinin üçüncü harfi, ebced hesabında [be: پ] gibi ikiye muadildir. (Cilt 2, s.1).

papirus (Arap alfabesi ile) – Garp – Fransızca (Arap alfabesi ile): papyrus [Latin alfabesi ile] – İsim – Eski (Arap alfabesi ile) – Mısırlıların kâğıt yerinde kullandıkları ot (Cilt 2, s.5).

pat [pat] – Garp – esvatdan (seslerden) – İştialden, ağır bir şeyin düşmesinden, bir yere şiddetle vurulmaktan çıkan ses.

pat pat vurmak

patadak; patadan, pat diye – Birdenbire, ansızın, gafleten, vehleten.

pat küt, pata küt – El ile vurulmaktan çıkan ses.

patak – İsim – Vurma, darb, dayak, kötek, darbe.

pataklamak – Müteaddî – Vurmak, döğmek, kötek atmak; bir şeyle vurup pat pat ses çıkarmak.

patak – coup, horion.

“D’ou le verbe (pataklamak) reproduction exacte de l’italien –batacchiare = bâtonner, administrer la bastonnade. Ce dernier vient de batacchia (= coup de bâton), tiré lui-même de batacchio = trique.

Comparez aussi le grec m^{ne} παταγή = claque, choc, d’ou παταγέω et πατασσω = battre; le russe batog = supplice de la bastonnade.”

(Bedros Efendi Keresteciyen)

bakınız – patırdamak

patırdatmak – Müteaddî – Ayağı yere vurup pat küt ses çıkartmak.

patır patır – Sürat ve şiddetle, kütürtü ve gürültü ile.

patır patır dökülmek; patır patır düşmek...

bakınız –patır patır

patırtı – İsim – Pat pat çıkan ses, gürültü; velvele, şematet; arbede, aşûb, münazaa, niza’, cidal; ihtilal; icbar, tazyik.

patır kütür –Terkip – Ziyade patırtı ve gürültü ile; saygısızca; def’aten, vehleten.

ayak patırtısı –kargaşalık – Hengâme, velvele, avaze; kuru söz, laf ü güzaf; korkutmak için kasten yapılan gürültü, kuru gürültü.

ayak patırtısına pabuş bırakmak – Mecazen – Kuru gürültüden ürküp kaçmak.

patırtı vermek – Gürültü yapmakve çıkarmak, ortalığı velveleye vermek.

patırtıyı basmak – İhafe etmek, korkutmak.

patırtılı – Gürültülü, velvele ve şematet, engiz.

patırtı çıkmak – Mecazen– ihtilal ve isyan olmak.

patırtı çıkarmak – Ortalığı gürültüye boğmak.

patlamak – Pat diye ses vermek; çatlamak, yarılmak, ayrılmak; inşial ile ses vermek; gürlemek; top, tüfek ve emsali ateş alıp gürültü ve ses yapmak; öfkelenmek, hiddet etmek; bir şeyin içi dışarı uğramak; girmek, ölmek; tahm rutubetten şişip filizlenmek, intaş etmek; sabr u tahammülü kalmamak; ağacın tomurcuklarının açması; bora ve fırtına kopmak...

patlamadın a! – Sabırsızlanmaktan kinaye.

ödü patlamak – bakınız – Öd.

taban patlatmak – Mecazen – Çok yürümek; yorulmak, bîtap düşmek.

[pat pat] – Çağatay – Esvatten – çabuk çabuk.

[pat] – Çağatay – bakınız – Bat.

[pat] – Garp – Sıfat – Düz ve yassı şey.

patburun – Yassı burunlu.

[pat] – Garp – İsim – İlkbaharda açar bir nevi ve yabanî çiçek (Cilt 2, s. 5 – 6).

pul – (Arap alfabesiyle) – [poul] – Garp – Rumca: İsim – Ufak par. – Obole.

bir pula değmez – kıymetsiz, ehemmiyetsiz.

“Yâver olursa eğer lûtf-ı Hudâ bir kula

Bir pula muhtaç iken dehre olur padişah.” (Şahin Giray)

pul – (Arap alfabesiyle) – [poul] – Azerî – İsim – Mutlaka para.

Darbimesel: Pulu az olanın gussası da az olur.

“Nur-ı çeşmanım mısan, ey pul, ya canım mısan?

İsmetim, namusum, ırzım, gayretim gamım mısan?

Hürmetim, fehrim, celalim, şevketim, şanım mısan?

Müşafım, Mekkem, Medinem, kiblem, erkânım mısan?

Mezhebim, dinim mi, ayinim mi, imanım mısan?

Geçti ömrüm şüğl-i tahsilinle mevkuf-i melal

Derde düştüm, bester-i hasrette kaldım hastahal

Sendedir gönlüm yine etsem cihandan irtihal

Sen menin ömrüm, hayatım, cevherim, canım mısan?

Mezhebim, dinim mi, ayinim mi imanım mısan?

...

Restoranlarda, kulüplerde olarsan herc ü merc

Her yeten çiğner seni, bilmem etim, kanım mısan?

Mezhebim, dinim mi, ayinim mi imanım mısan?

Sevdiğim, bundan bile hîn-i zevalindir senin

İş bu vech ile könül cay-i melalindir senin,

Hatırım, kalbim, serim vakf-ı hayalindir senin
 Sen meni meftun eden nazende cananım mısan?
 Mezhebim, dinim mi, ayinim mi imanım mısan?
 Senden el çekmezdim, olsaydı, elimde iktidar,
 Lakin icbaren ecel eyler meni senden kenar
 Canım ağzımdan çıkınca söylerem bîihtiyar
 Nur-ı çeşmanım mısan, ey pul, ya canım mısan?
 Mezhebim, dinim mi, ayinim mi imanım mısan?” (Şaik Talibzâde)

“Derini men senin temiz soyaram
 Satub pullarını cebe koyaram.” (Mecid Ganizâde)

“Gönlüm sene maildir ezelden beri ey pul!
 Olsam da nolur tâetine il günü meşgul
 Senle görürüm kendimi her bezinde makbul (meqbûl)
 Sensiz bu cihan ehlin inandırmak olur mu?
 Nâehl olana matlabı kandırmak olur mu?” (Sabir)

kara pul – mangır.

pullu – Mecazen – Zengin.

pulsuz – Mecazen – Fakir.

“Nevruz yetişti fukara oldu perişan
 Efsürde ve nalân
 Her memleketin pulluları hürrem ve handan
 Pulsuzları giryan.”

pul – [poul] – Kazan – İsim – Para, akçe.

pul – [poul] – Çağatay – Para, akçe.

pul kakmak – Sikke darb etmek.

pulluk – Kıyasî – Pulu olan, zengin.

pul – [poul] – Garp – Rumca – İsim – Balıkların ve yılanların vücutlarını örten ince ve şeffaf safhalar; ince ve müderrev şeyler; sikke darb olunmak için hazırlanmış safha; altından ve gümüşten yapılan ince ve yuvarlak safhalar; mektup yapıştırmaya mahsus yuvarlak hamur (Cilt 2, s. 56 – 57).

(ت) – **[t]** – Elifbanın dördüncü harfi, İsmi [t]; ebcet hesabında [400] sayılır (Cilt 2, s.76).

[tabure] – Garp – Fransızca: tabouret – İsim – Kolsuz ve arkasız dört ayaklı küçük iskemle (Cilt 2, s. 80).

[taprak] – Uygur – İsim – Acele, sürat, telaş (Cilt 2, s. 82).

[tokh] – Azerî – Sıfat – Tok, doymuş.

tohluk – İsim – Tokluk, şib’a; ziyade tok olmaktan ileri gelen rahatsızlık (Cilt 2, s. 180).

Darbimeseller:

- Aç gezip toh sallanur.
- Tohun acdan haberi olmaz.
- İtin karnı toh gerek.

“Millet nece târâc olur olsun, ne işim var?

Düşmenlere muhtâc olur olsun, ne işim var?

Koy men toh olum, özgeler ile nedi kârım,

Dünya vü cihan ac olur olsun, ne işim var!” (Sâbir)

[tur] – Kazan – İsim – Üst, yukarı; Meclisin en yükdek yeri (Cilt 2, s. 181).

[tur] – Çağatay – İsim – Ön, piş-geh, karşı, mukabil, ön taraf, yüz; yukarı, üst; meclisin en yukarısı.

turi – Karşısı, önü, mukabil tarafı.

turida – turinda – Karşısında, mukabilinde. (Cilt 2, s.181).

(ث) – [th-s] – Elifbanın beşinci harfi; ismi [ثٓٓٓ] – ebcet hesabında [500] adedine müsavidir.

[sebt] – Arapça – Müteaddî – Fiil-i aslî lâzım olduğu halde lisanımızda “isbat” manasında kullanılmıştır: yazmak – kaydetmek; deftere geçirmek (Cilt 2, s.251).

[sebat] –[se] – İsim – Olduğu yerde durma, payidar ve berkarar olma; değişmeyip bir hâl ve şekilde kalma; dayanma, mukavemet.

–sebatkâr [kâr – Farisi] – Sıfat – Sebat eden.

bîsebat – bakınız– bî (Cilt 2, s. 251).

[sabıt] – [sabite] – [bî] – Müştak – Sebatli, berkarar, payidar, değişmeyip bir hâlde kalan; mukavemetli, dayanıklı (Cilt 2, s.251).

“Mânend şecernâbit olur sâbit olanlar

Her kangı işin ehli isen anda devam et.” (Ziya Paşa)

[sabite] –[bî] – İsim – Ce’mi: sevabit – Yerlerinde sabit gibi muhtelif kadirlerle mensup yıldızlar. **Zıddı:** Seyyare; seyyarat (Cilt 2, s. 251).

“Kürsîye basınca pâ-yı refât

Şevk eyledi sâbitât u seyyar.” (Galip Dede)

[selc] – Arapça – İsim – Kar (Cilt 2, s. 256).

[semer] – Arapça – İsim – Meyve, yemiş (Cilt 2, s. 257).

[senâ] – İsim – Medh, övüş, sitayiş.

Vasf-ı terkibiler yapılır: senâ–hân; sena–kâr; senagû; senâ–ver (Cilt 2, s. 258).

“ Mukaddes hulk–ı rabbanisine ins–ü melek meftun

Mübarek zat-ı nur anîsine mevlâ senâhandır.” (Namık Kemal)

[sevap] – Arapça – İsim – Ecir, ceza-i hayr; ecir ve mükâfatı olan fiil, günah ve ism mukabili.

Darbimeseller:

- Sevaptan kaç ki günaha girmeyesin!
- Sevap işleme sana mı kaldı? (Cilt 2, s. 260).

[sûm] – Arapça – İsim – Sarımsak (Cilt 2, s. 260).

(ج) – **[dj]** – Elifbanın altıncı harfi, İsmi [Cim]; ebcet hesabında üç adedine müsavidir.

Darbimesel: Cim karnında bir nokta.

[cadde] – Arapça – İsim – Büyük ve işlek yol, şahrah. Bazen nazımda tahfifen kullanılır (Cilt 2, s. 262).

[câhil] – Garp – Arapça – Sıfat – Genç, delikanlı; tecrübesiz, görgüsüz.
câhillik – Gençlik, hadaset-î sin; tecrübesizlik.

[câhil] – Türkmence – Arapça – Sıfat – Genç ve tecrübesiz adam (Cilt 2, s. 279).

[cerîde] – Arapça – İsim – Muâmelâtın hulasalarını kayda mahsus defter (Cilt 2, s. 298).

[cimri] – Garp – Arapça – Sıfat – Hasis, eli sıkı; pinti, miskin.
cimrilik – Hisset (Cilt 2, s. 319).

[civan] – Garp – Farisî – Sıfat – Delikanlı, genç, taze; Nida: Civanım!
civanperçemi – Fasîle-i mürekkebeden kıvrık yapraklı bir ot, Arabî –
civankaşı – Bir nevi nakış ve işleme (Cilt 2, s. 338).

[چ] – [tch] – Elifbanın yedinci harfi; İsmi [Çim] – Ebced hesabında [چ] harfi gibi sayılır (Cilt 2, s. 367).

[çift] – Garp – Farisî: çift muharrefe – Sıfat – Tek zıddı, iki, zevce; iki ile kabil taksim olunan adet; Mecazen – Eş, nazîr; zevc ve zevce, karı koca; toprağı sürmek için bir araya koşulan iki öküz veya at.

“.../ Bu âlem kiştzârında ne çiftim ne orağım var.” (Latif)

bir çift, beş çift ...

çift koşmak – Tarlayı çift ile sürmek, öküzü sabana koşmak.

çift sürmek – Bakınız – Çift koşmak.

çift çubuk – İtba’-i elfâzdan – Tarla, bağ –bahçe, çiftçi ve ziraat âletleri.

çiftçi – Çift koşup ziraat eden.

çiftçilik – Ziraat ilmi; çift koşup ziraatle temin-i maişet sanatı.

“O ziraatle çok uğraştı, bilir çiftçiliği

Gördüm asarı da var köylü için, hem pek iyi.” (Mehmed Âkif Bey)

çiftçilik etmek; çiftçilik öğrenmek...

Bu sözlük maddesiyle ilgili olarak “çiftlik, çiftleşmek, çiftleştirmek, çifte, çifte cam, çifte hâne, çifte [tüfek], çifte kapı, çifte atmak” gibi sözcük ve sözcük gruplarına da yer verilmiştir (Cilt 2, s. 418 – 419).

[çıkacı] – Çağatay – Esvatdan – Okun hedefe isabet ettiği zaman çıkardığı ses (Cilt 2, s. 419).

[çeket] – Garp – İngilizce: jacket – İsim – Dizlere kadar inen erkek elbisesi; kadınların korse üzerinden giydikleri dar elbise; çocuk elbisesi (Cilt 2, s. 420).

(ح) – [ha] – Elifbanın sekizinci harfi, İsmi [Ha]; ebced hesabında sekiz adedine müsavidir (Cilt 2, s. 483).

[hâsıb] – Arapça – İsim – Tozu toprağı havaya savuran şiddetli yel, bora, fırtına.
(Cilt 2, s. 486).

[hürmet] – İsim – Irz ve namus gibi hekti helâl ve caiz olmayan şey; şeref; ihsâs-ı hürmet (Cilt 2, s. 516).

hürmetkâr, hürmetkâr olmak.

“Âşıkanın belası hürmetine
Dilberanın cefası hürmetine.”

“Meclis-i erbab-ı dil bir lahza sensiz olmasın
Hürmetin inkâr eden âlemde hürmet bulmasın.” (Nef’i)

(ح) – **[kh]** – Elifbanın dokuzuncu harfî, İsmi [Hı]; ebced hesabında [600] adedine müsavidir (Cilt 2, s. 578).

[hâibet – haybet] – Lâzım – İsim – Ümidi boşa çıkmak, mahrum ve meyûs olmak; yeis, hırman (Cilt 2, s. 578).

Dûcâr ve pâ-mâl haybet olmak.

“İdrâkın eder gâye-i ümidini haybet
Yâ Rab o ne dehşettir, İlâhî, o ne heybet!” (Mehmed Âkif Bey)

[hatır] – Garp – Arapça – İsim – Hafıza; – Mecazen – Hürmet, riayet; gönül.

hatır almak – Taltif etmek; saymak, hürmet ve riayet etmek; keyfini ve hâlini sormak, rızasını tahsil etmek.

Darbimesel: Yarım elma; hatır alma.

hatır yıkmak – Tahkir etmek; red etmek.

hatır kırmak – İncitmek, darıltmak, kırmak.

hatır sormak – Birinin hâl ve sıhhatinden malûmat istemek, istifsar hatır etmek.

hatır saymak – Hürmet etmek.

hatrı sayılır – İtibâra şâyân, nazar-ı dikkate almaya layık.

hatrı kalmak – Kırılmak, münfail olmak, incinmek, münkesir elhatır olmak.

hatıra gönüle bakmamak – Hürmetsizce muamelede bulunmak.

hatırda tutmak – Zihninde hıfz etmek; unutmamak.

bakınız – hatırlamak.

hatırda kalmak ve durmak – Unutulmamak, zihinde kalmak.

hatra gelmek – Zihne gelmek, hatırlamak, tahattur etmek.

hatra getirmek – Hatırlatmak, ihtar etmek.

hatırdan çıkmak ve çıkarmak – Unutmak, nisyan ve zühul etmek.

hatırlamak – Zihne gelmek, yâd ve tahattur etmek.

hatırlatmak – Hatırına getirmek, ihtar etmek.

hatır için; berây hatır – Hürmet ve riayet olmak üzere. Hatrım için! Hatrın için!...

Darbimesel: Hatır için çiğ tavuk yenir.

hatır etmek – Saymak, nazar-ı dikkate ve itibara almak (Cilt 2, s. 584 – 585).

(ﺀ) – [d] – Elifbanın onuncu harfî, İsmi [Dal]dır; ebced hesabında dört adedine muadildir.

– dal – Mecazen [ﺀ] harfinin şekline göre – Bükülmüş, çarpık, kanbur (Cilt 2, s. 676).

[dad, dat] – Azerî – İsim – Tat, lezzet (Cilt 2, s. 678).

datlu – Tatlı, leziz.

datlu dil – Tatlı dil.

Darbimesel: Datlu dil ilanı (yılanı) öz yuvasından çıkarır.

[dede] – Garp – İsim – Babanın babasının babası, ced; Ananın veya babanın babası.

Darbimesel: Dedesi koruk yemiş, torununun dişi kamaşmış!

– Bir tarikatta kıdemli olan derviş; Mevleviler nezdinde şeyh ve postnişin olan zat.

[dede] – Çağatay – İsim – Babanın babası, ced; Ananın erkek kardeşi, dayı; ihtiyar, yaşlı.

[dede] – Azerî – İsim – Baba, peder (Cilt 2, s. 713 – 714).

[deşmek] – Garp – Müteaddî – Çıban ve yarayı açmak; delmek.

deşilmek – Lâzım – Yarılmak; çıban patlayıp açılmak;

– delinmek, delik olmak.

deşik – Yarık, çatlak, açıklık; delik.

delikdeşik – bakınız – delik.

delikdeşik etmek. (Cilt 2, s. 821).

(ذ) – **[dh]** – Elifbanın on birinci harfi; İsmi [Zel]; ebced hesabında yedi yüz adedine muadildir. Tarihte Zilhicce'ye işaret eder (Cilt 2, s. 837).

[zirve] – Arapça – İsim – Tepe, şahika.

Maddiyat ve maneviyatta kullanılır: Zirve-i cebel; zirve-i kemal, zirve-i irfan...

(ر) – **[r]** – Elifbanın on ikinci harfi; İsmi [Ra]; ebced hesabında [200] adedine muadildir; Tarihte Rebiülâhîr'e işarete eder (Cilt 2, s. 853).

[radyatör] – Garp – Fransızca: radiateur – İsim – Hararete maruz olan sathı tezyid eden cihaz (Cilt 2, s. 855).

[raf] – Garp – Arapça: – bakınız – ref (Cilt 2, s. 858).

“Duvarda eski ocaklar kadar geniş bir oyuk

İçinde camlı dolap var ya, raflarında ne yok!” (Mehmed Âkif Bey)

(ز) – **[z]** – Elifbanın on üçüncü harfi, İsmi [Ze]; ebced hesabında yedi adedine muadildir.

Şark lehçelerinde “ze” harfine pek az tesadüf edilir ve alel-ekser bunun yerine, bilhassa mechul sîgalarında [س] kullanılır: etmes, kılmas...(Cilt 2, s. 940).

[zâde] – Garp – Arapça – Müştak – Mürekkep olarak kullanılır: Asil, necîp, hasîb.

beyzâde, paşazâde, efendizâde...

mecazen: mirasyedi; hoppa.

– zâdelik: asalet, necabet; mecazen: mirasyedilik; hoppalık (Cilt 2, s. 943).

(ج) – **[j]** – Elifbanın on dördüncü harfi. Farisî ve ecnebi kelimelerde kullanılır: İsmi [Je]; ebced hesabında yedi adedine delalet eder (Cilt 2, s. 981).

[jülîde] – Farisî – Karışmak, birbirine girmek, girift olmak – Müştak – Birbirine girift olmuş, karışmış.

En ziyade saç vasf olunur: mûy-ı jülîde (Cilt 2, s. 982).

Üçüncü Cilt

(س) – **[s]** – Elifbanın on beşinci harfi; ismi [Sin]; ebced hesabında altmış adedine muadildir; riyaziyatta halli matlup olan kemiyeti mechuleyi bildirir; muhaveratta “sual”den tahfifen kullanılır (Cilt 3, s. 1).

[sapan] – Çağatay – İsim – Taş atılan ip torba, sapan (Cilt 3, s. 2).

[sapan] – Azerî – İsim – Sapan (Cilt 3, s. 2).

“Âdetimiz daş idi dava günü

Tollarıdık elde sapan kîj ha kîj!” (Sabir)

[sadağ, sadak] – Çağatay – İsim – Sadak, tirkeş (Cilt 3, s. 6).

– Şevval ayında kılıç sadağını boynıga asıp kilip mülâzemet kılıp kurgannı tapşurdu... (Babürnâme)

[sarp] – Çağatay – Sıfat – Sarp, meni’ ; zor, çetin, müşkül (Cilt 3, s. 9).

[sarp, serp] – Uygur – Sıfat – Sarp, meni’; müşkül, zor (Cilt 3, s. 9).

ataş tutmak asan kötezme ki sarp! (Kutadgu Bilig)

saramak – Zorlanmak; sây ve gayret etmek (Cilt 3, s. 9).

sarınmak – Bakınız – Sararmak.

sarırmak – Zorluk vermek, müşkülât çıkarmak.

sarım – Sây, gayret.

sarımlık – Gâyur, faal.

Garp – Sarp, sert.

Çağatay – Serkmek, serkek.

Yakut – Sarak – Dikkatli, müteyakkız.

saran – Kendini gözetmek, nefesine dikkat ve itina etmek (Cilt 3, s. 9).

[sansür] – Garp – Fransızca: Censure – İsim – Tiyatro piyeslerinin ve gazetelerin kablettabı tetkikına hükümet tarafından memur edilen adam.

sansür etmek – Matbuatı kablettabı tetkik etmek (Cilt 3, s. 30).

(ش) – **[Ş]** – **[ch- ş]** – Elifbanın on altıncı harfi, ismi [Şın]; ebcet hesabında 300 adedine müsavidir; va’zı tarihte Şaban’a işarettir (Cilt 3, s. 185).

[şatırdamak] – Çağatay – Esvattan – Lâzım – Çatırdamak.

şatırdamak – Müteaddî – Çatırdatmak (Cilt 3, s. 187).

[şaka] – Garp – İtalyanca: giuco – İsim – Lâtife, mizah (Cilt 3, s. 193).

şaka etmek, şakalaşmak.

şaka götürmez, şaka kaldırmaz – İşin ciddiyet ve ehemmiyetinden kinaye.

“Eğer hayatına kast eyliyorsanız... Başka!

Fakat bu mes’ele, bilmem ki, kaldırır mı şaka?” (Mehmet Âkif Bey)

el şakası – Lâtife kasdiyle boğuşup itişme.

şakacı – Sıfat – Şakadan ve latifeden hoşlanan.

şakaşuka – Eğlence, latife, hezlü istihza.

bakınız – Çağatay – çeke çüke.

“Nous croyons que l’arabe ou = “scélératesse”, d’ou L’on fait dériver ce mot turc, n’a aucun rapport avec celui – ci, a moins que ce ne soit au sens de mauvaise plaisanterie” ou de “jeu de main (Jeu de vilain)”.

Notons, pour mémoire, que le mot est employé couramment en Algérie au sens de “blague” de “plaisanterie” , ou, selon Dozy d’ “agacerie amoureuse” . Seraitce une imitation du vocable turc qui nous occupe?” (Bedros Efendi Keresteciyan).

(ص) – [sad] – [ş-s] – Elifbanın on yedinci harfi: İsmi [Sad] ; ebcet hesabında 90 adedine müsavidir; tarihte Safer ayına işaretler; Kur’an’ın otuz sekizinci sûresinin adı (Cilt 3, s. 274).

[şav – sav] – Kazan – Sıfat – Sağ, diri, zinde; sağ, sağlam (Cilt 3, s. 295).

bakınız – sağ; esen.

“Arslan ayga seçire almı allarında tav bulsa

Yiğit kişi nik kaygırsun aziz başı sav bulsa.” (Halk şiirlerinden)

sav bul! – sağ ol!

“Tunçılup kal! Zalim dünya sav bul!

Mengilikge min kittim hazır...” (Mehmet Ali Şerifi)

“Sav bul dünya – indi bittik

Biterge söz – ni berkittik

Vaktinde cir – ni silkittik

İndi bittik – İndi bittik!” (Tokay)

sav selâmet – sağ selâmet.

“Matlup cirge sav selâmet cetişgençe
Cil, dulkınnı tuktatıp dur, yarap, yarap!” (Tokay)

savlık – İsim – Sağlık, sıhhatü afiyet.

–Savlıknın ni ikenin tüşüngen kişiler için şuşındı yok bar nerselerni gönülge
urunlaştırudun nek saklanurga tiyüş...” (Til Yarışı)

savlık çağı – sağlık vakti, hâli sıhhat.

“Tırış balam okurga
Minin savlık çağında
Vakit yitti okurga
Küp yattın kuçağında.” (Yakup Mamişef)

savukmak – Lâzım – Sağ olmak; Sıhhatü afiyet kazanmak.
bakınız – tirilmek.

savlıklaşmak; sav bullaşmak –Mecazen – Veda etmek – Hîni vedada temenni
sıhhat-ü selâmet edilmesi dolayısıyla. (Cilt 3, s. 295).

(ض) – [ḍ]– Elifbanın on yedinci harfi, ismi [dat]; epçet hesabında 800 adedine
işarettir. Garp Türkçesinde kullanılan ve (ض) ile yazılan ekser kelimelerde bu harf (Z)
telaffuz edilir (Cilt 3, s. 359).

[ducret] – Arapça – İsim – İç sıkıntısı, yürek dadrılığı, tengii dil (Cilt 3, s. 361).

“Bir görür oldugözüm şimdi bu bedbaht âlemin
Leyli ducretrizini, esharı ruharamını;
Hilkatim tahmil kıldı dûşu hissiyatıma
Payimali zulmolan bie âlemin âlâmını.” (Dr. Aptullah Cevdet)

Mütedaccir – fail, tefa’ul – Duçarı ducret olan.

–Askeri İslam bu zahmetler ile mütehayyir ve sel ve balçık belasiyle mütedaccir olup.

– Kulûbu halk kendüden müteneffir ve sıgarü kibar mer’ubü mütedaccir idiler...

(Naima – Tarih)

(ط) – [t] – Elifbanın on dokuzuncu harfi, ismi [Tä]; ebcet hesabında dokuz adedine muadildir.

Türk dilinde [ط] harfi olmadığı ve Uygur ve Çağatay lehçelerinde bu harfle yazılan sözler [ت – te] ve [د – de] ile yazıldığı hâlde Garp ve Kazan dillerinde kalın okunan [ت] lerin [ط] ile yazılması mutad olmuştur. Her hâlde sakil bir met ile başlayan (ت) harfinin de bu tarzda okunacağına göre, bunun (ط) ile yazılmasına lüzum yoktur (Cilt 3, s. 374).

[taçka] – Kazan – Sıfat – Özlü, yapışkan.

taçka balçık – Özlü ve yapışkan çamur.

taçka ikmek – Özlü ekmek.

taçkalanmak – Özlenmek.

taçkalandırmak – Özlendirmek (Cilt 3, s. 378).

[tıkma] – Kazan – Müteaddî – Zorla sokmak, tıkmak; acele yemek, tıkıp tıkıştırmak.

“Bir kanatının astına tığa başın

Uyanmı ol bütün kişi tavışlasın.” (Tokay)

burnını tıkmak – Burnunu sokmak.

kulakga mamık tıkmak – Kulağa pamuk tıkmak.

koyunga yavluk tıkmak – Koyna mendil sokmak.

tıktırmak – sokturmak.

tığışmak – Hep birden tıklılmak, sokuşmak.

tıgulmak – Tıkılmak, sokulmak.

tıgunmak – Üst üste ve kat kat giyinmek; tıkınmak, tıkıp tıkıştırmak (Cilt 3, s. 415).

[dokouz– dokuz] – Garp – Adedî – Sekizden sonra gelen adet.

Darbimeseller:

- dokuz aptal bir kaşıkla geçinir.
- dokuz at bir kazığa bağlanmaz.
- dokuz öksüz ile bir mağaraya mı kapandı?
- dokuz ay anasının karnında nasıl sabretti?
- dokuz ayın çarşambası bir yere geldi.
- dokuz keçili kürt gibi kurulur.
- dokuzu vermeyince onu kurtaramazsın.
- dokuzda çalar bu zurna.
- dokuz doğurdu.
- dokuz körün bir değneği.
- dokuz aptal bir kilimle uyur, iki padişah bir iklime sığmaz.

dokuz dokuz; dokuzar dokuzar.

dokuzuncu; dokuzuncusu; dokuzda bir...

dokuz taş – Ufak taşlarla oynanan oyun.

dokuzlu – Dokuz kısımdan veya dokuz adetten mürekkep olan.

dokuzluk – Dokuz kuruş kıymetinde olan.

doksan – Dokuz defa on.

doksanı aşmak – Yaş doksanı geçmek.

doksanlık — Doksan yaşında olan, pîri fânî.

doksanlı – Doksan kısımdan mürekkep olan.

doksanınıcı – Sırada doksana muadil gelen.

Hüseyin Kâzım Bey, bu sözlük maddesinin sonunda “Tevfik Fikret’in “Doksan Beşe Doğru” adlı şiirinin tamamını örnek olarak almıştır (Cilt 3, s. 415 - 416).

(ظ) – [Z] – Elifbanın yirminci harfî, adı [zâ]; ebcet hesabında 900 adedine müsavidir (Cilt 3, s. 460).

[**zâfêr – zafer**] – Arapça – İsim – Maksada vusul; düşmanı yenme, galebe; dünyanın mesaibü beliyatından hâlâs olma;

Bakınız – fevz.

zaferîyâ; zaferâra; zaferbahş...

“Şehriyarı zaferârayı Alikevkebe kim

Kasem eyler demi şemşirine hallâkı nezîr.” (Üsküdarlı Hakkı Bey)

tâkı zafer – bakınız – tâk.

“O zaman ey kadidi nahnahakâr

Şimdi “cenk, ihtilâl, uhut, ezfar”

Diye saydıkların kalır meçhul

Birer ucube, ya hikâyesi gul.” (Tevfik Fikret – Tarihî Kadîm)

muzaffer – mef’ul, tef’il – Maksadına erişen, naili meram olan; muharebede düşmana galebe eden, galip, üstün.

“ Muzaffer vakti fırsatta adudan intikam almaz

Mürüvvetment olan nakâmii düşmanla kâm almaz.” (Raşit)

“Mutlaka bir muzaffer on mağlûp

Çiğniyen haklı, çiğnemen mayup.” (Tevfik Fikret – Tarihî Kadîm)

muzafferen –Hâl – Muzaffer olarak, galiben.

muzafferiyet – İsim – Muzaffer olmak hâl ve sıfatı, galebe, yenme, muzafferiyet kazanmak; naili muzafferiyet olmak (Cilt 3, s. 463).

[**zârf –zârf**] – Arapça – İsim – Kap; içine kahve fincanı geçirilen kap; mektup konulan kâğıt sargı.

zarflamak; zarf geçirmek; zarfa komak...

Cem'i : zuruf.

Mazruf – Müştak – Zarflanmış, zarf içine konulmuş.

Mazrufen – Hâl – Zarflı ve zarflanmış olarak.

Mazrufülbüzur – Nebatat – Tohumları bir gilâfla mestur olan nebatat. [futura]

Izraf – Müteaddî, if'âl –Zarfı komak ve geçirmek, zarflamak.

[zarf] – Arapça – İsim – Sarf – Fiillerin veya sıfatların veya gene kendi cinslerinden birtakım kelimelerin manalarını tevsi ve itmam eden kelimeler ki zaman, miktar ve hâl gibi keyfiyetlerini bildirir.

Zarfı mekân – aşağı, yukarı, dışarı, ileri, geri, öte, beri, uzak, yakın...

Zarfı zaman – Basit: şimdi, henüz, demin, yarın, dün, akşamlıyın, geceliyin, evvelce, bazen, ekseriya, daima, kariben...

Müreккеpleri: bugün, o gün, bu sabah, bu gece, ertesi gün, dün akşam, ara sıra, bundan sonra, minbat, fimabat, hiçbir zaman...

Miktar zarfları – Basitleri: çok, az, ziyade, daha, fazla, pek, hep, gayet...

Müreккеpleri: o kadar, oldukça, begayet, bir miktar, biraz daha...

Tasdika veya şüpheye delâlet eden zarflar: evet, hakikaten, hakikat!, ihtimal, belki, elbette, ya!, zâhir!, hay hay!

Nefyü selbe müteallik zarflar: hayır, yok, hiç, asla, kat'an, kat'iyen, değil...

Fiilin veya sıfatın istifhamına delâlet eden zarflar: mı, ha, nasıl, hele hele, acaba, ne kadar, ne için...

Hâl ve tarz bildiren zarflar: böyle, öyle, şöyle, kezalik, dahi, hâkeza, hatta çabuk, yavaş, birdenbire, derhal, hemen... (Cilt 3, s. 462 – 463).

(ع)– [‘] – Elifbanın yirmi birinci harf; ismi [ayın]dır; ebcet hesabında [70] adedine muadildir (Cilt 3, s. 468).

[özür] – İsim – Bir töhmetten tebriye için gösterilen sebep ve behane;
 özü şer’î; özü makul; özü vâhi...
 – Bir özür dermeyan ile af dilemek, istifayı kusur etmek; özür dilemek...

Darbimesel: Özü kabahatinden büyük.

“Ne dedim tövbeler olsun bu da fi’li şerdir
 Benim özüüm günehimden iki kat bed-terdir.” (Şinasî)

“Fikredüp yoklama gam defterini
 Samiin hatırı nâzik-terini
 Giryeye vü zarı ko hemçü bülbül
 Dayanur mu bu kadar suzişe gül
 İtizar etmiş iken sıkletten
 Özü bed-ter zigünah ettin sen.” (Hamii Amedî)

özü lenk – mecazen – vâhi özü behane.
 – Onlar dahi bazı özü lenk ile cevabı nasavaba tasaddi edüp (Naima – Tarih)

“Hayra geldikçe bulur şeytan kadar bin özü lenk
 Şerre gittikçe eder çün tiri perran itical.” (Yenişehirli Avni)

– kusur, nakîsa, noksan.
 özürlü – kıyasî – Kusurlu, nakîsadar.
 özürsüz – kıyasî – Kusursuz, nakîsadan ari.
 Cem’i: âzar.
 âzarı vâhiye; âzarı meşrua; âzarı makbule; âzarı maraziye...

itizar – lâzım, iftial – Özür dilemek, mazur görülmesini istemek, özür dermeyaniyle istifayı kusur ve talebi affetmek.

“Belki nadim ola etvarından
İtizar eyliye güftarından.” (Nâbi)

“Yalvardım itizarü tazarrular eyledim
Asla tagayyur etmedi kinü husumeti.” (Ziya Paşa)

“Bakmaz mı dilberanı kühensalin ol peri
Uşşaka rişhand olarak itizarına.” (Seyyit Vehbi)

Bu sözlük maddesinin devamında yukarıda gösterilen örneklerden başka “mazeret, muazere, teazzür, tazir, müteazzir, mutezir” gibi sözcüklerin kullanımları da ayrıntılı bir biçimde açıklanmıştır (Cilt 3, s. 489 – 490).

(Ğ) – [g] – Elifbanın yirmi ikinci harfi, ismi [gayın]; ebcet hesabında bin adedine müsavidir (Cilt 3, s. 563).

[gaile] – Arapça – İsim – İnsanı dûçarı elem ve ızdırap eden hâl, belibe, musibet; müşkül ve hadise.

gailei aile; def’i gaile; gaile çıkarmak; gaileden kurtulmak...

Lisanı hâli olup tercemanı vicdanı

Diyor ki: “Validelik en safalı gailedir!” (Tevfik Fikret)

Darbimeseller:

–Gailesiz baş yerin altında.

–Gailesi başından aşmış.

Cem’i: gavail (Cilt 3, s. 563).

[garnitür] – Garp – Fransızca: garniture – İsim – Bazı yemeklere süs kabîlinden ilave edilen şeyler (Cilt 3, s. 564).

(ف) – **[f]** – Elifbanın yirmi üçüncü harfi, ismi [fa]; ebcet hesabında [80] adedine müsavidir (Cilt 3, s. 602).

[fabrika] – Garp – İtalyanca: fabbrica – İsim – Muhtelif sanatların yapıldığı yer, mâmel, kârgâh.

fabrikacı – İsim – fabrika sahibi, fabrika işleyen.

fabrikatör – fabricatore – İsim – fabrikacı (Cilt 3, s. 603).

[farfara] – Garp – Sıfat – Hoppa, hafîmeşrep; şakacı, lâtifeci.

Arapça: ferfar, ferfare, ferfere.

Darbimesel: Farfaralıkla takke [takye] kapılmaz! (Cilt 3, s. 604).

[farımak] – Garp – Lâzım – Fariğ olmak, vazgeçmek; bezmek, bıkmak, usanmak (Cilt 3, s. 604).

(ق) – **[K]** – Elifbanın yirmi dördüncü harfi, ismi [kaf]; ebcet hesabında yüz adedine müsavidir (Cilt 3, s. 672).

[kabak] – Garp – İsim – Fasîlei kisaiyeden muhtelif nevileri maruf sebze.

[Lehçe-i Osmanî] müellifi [kabak] ile [kap] arasında kabaktan kap yapılmak dolayısıyla bir münasebeti iştikakiye bulunduğuna kaildir (Cilt 3, s. 681).

armut, asma, barut, bal, helvacı, kestane, çerkes, sakız, su, taç, Bektaşî, öküz...

– sıfat manasına göre: çiy, ham; tatsız, lezzetsiz;

kabak karpuz; kabak kavun...

– kel gibi tüysüz ve çıplak, dazlak; başı kabak.

yalın ayak başı kabak – Çırılçıplak.

kabak başında patlamak – mecazen – Belâya düşmek, dertte kalmak.

nişan kabağı – Hedef yerine konulan kabak.

kabak meydanı – Ok atılan meydan.

kabak tadı vermek – mecazen – Bıktırmak, usandırmak, kelâl vermek.

“Ne kabak tatları vermiş ki o cennet yemeği

Hep unutulmuş gibidirler onu yâd eylemeği?” (Abdülhak Hâmit Bey)

“Dimağı dehre kabak tadı vermiş idi şita

Başında patladı ahir gelüp keduyu bahar.” (Kırımlı Rifat)

– barut kabağı – barut konulan boğumlu ve ufak kabak.

– kol geçirilmiş su kabağından yapılan âdi saz: kabak çalmak.

– kabakçı – kabak çalgıcısı, kabak çalan zenci.

Darbimeseller:

– Kabağın sahibi razı olmadı.

– Kabak olmuş da kol uzatıyor.

– Kabak gibi su üzerinde yüzer.

– Kabak başında patladı.

“Daima bîhuzur olup canan

Anı eylerdi sengi cevre nişan

Her çanak başına atardı tabak

Ufanurdu anın başına tabak.” (Ataî – Hamse)

“Sert imiş ateşi gör verdi tüfekten falya

Testinin patladı başına ara yerde kabak.” (Vâsıf)

[koygun] – Kazan – İsim – Yüksekten dökülen su, şelâle (Cilt 3, s. 898).

Dördüncü Cilt

(ك) – [k] – Elifbanın yirmi beşinci harfi; ismi: kâf ebcet hesabında yirmi adedine müsavidir.

kâfi arabî – kân, kel, kâr...

kâfi farisî – gelen, gel, gez...

kâfi nunî, sağır kâf– [nğ] – denğiz = niz, iring = irin, sanğa =sana...

kâfi yaî ve vavî – eğer = eyer, güğercin = güvercin, güğermek = güvermek (Cilt 4, s. 1).

[kebek] – Uygur – Boş, kof, kovuk.

kevek, köbek – bakın – kebek.

kebez, kevez, kövez, mütekebbir.

kebinmek – Tasvir etmek.

kebinç, kevinç –Tasavvur, tahayyül.

Çağatay – Kevek.

kevek; kevermek; kevesmek; kiyuşemek; kevşek; kiyüşek; kevenmek; küvenmek...

Kırgız – Köyşek – Yumuşak, gevşek.

küyşeklemek – Yumuşatmak.

Yakut – Kabyarak– Gevşek; zayıf, kuvvetsiz.

küp, küppük – Gevşek, yumuşak; zayıf.

küyüo – Yumuşatmak.

Çağatay – Küp, küpü – Boş kap; boşluk.

küp; küplemek; kübimek;

köprümek; köprük; köpük, köbük.

köpüklemek, köpürmek; kobuk, koburmak.

Kırgız – Köpmek – Kabarmak, şişmek.

köptü – Eski ve geçmiş zaman.

Azerî – Küp, köpük; böbek.

Garp – Köpürmek; köpük; gübre.

Altay – Küp – çok.

küptü – çoğaltmak; yığmak, yığın yapmak.

küp – Kabarmak, şişmek.

Koybal – Küp, küfi – çok, ziyade; ekseriya.

küpük – köpük.

küberkâ – köprü.

Çuvaş – Küpça – Şişmek, kabarmak; mütekâsif olmak (Cilt 4, s. 2 – 3).

[kâş, kâşki] – Farisî – Temenni – Ne olaydı! Ne olurdu! Olsa idi! (Cilt 4, s. 9).

“Bin can olaydı kâş meni dilşikestede

Tâ her biriyle bir gez olaydım feda sana!” (Fuzulî)

“Daima bigânelerdir lûtfu ihsanın gören

Olmıyaydık kâşki yâr ile bari aşına.” (Şeyhülislâm Yahya Efendi)

[keklik] – Garp – İsim – Maruf kuş.

Kızıl ve çil keklik, keklik palazı...

Darbimesel: Çantada keklik.

– keklik gibi sekmek – Mecazen – Kısa adımlarla ve süratle yürümek (Cilt 4, s.

92).

[gelmek] – Azerî – Lâzım – Gelmek, varmak, erişmek.

“Halka verüp intizarı makdem

Ol dem geldi ki geldi Âdem.” (Fuzulî–Mecnunu Leyli)

“Genceye giden gelmez/ Bilmiyerem neden gelmez

Gencenin kızı çoktur/ Onları gören gelmez.” (Beyatî)

tenge gelmek – Dara gelmek, sıkışmak, bunalmak.

“Tenge geldim bu riyameslek olan zahitten
Ey hoş ol bezmi safameşrebi rindana gidem.” (?)

[gelmek] – Garp – Lâzım – Varmak, erişmek, vâsıl olmak; bir hadde erişmek:

“Güzel tasvir edersin hâlû hattı dilberi emma
Füsunu işveye geldikte ey Bihzat neylersin?” (Şeyhülislâm Behai)

–Zuhûr etmek, meydana çıkmak, görünmek; başka bir yerden sâdır ve müştak olmak; zihne ve hatıra tebadür tevarüt etmek; isabet ve tesadüf etmek; vakit ve mevsim hulûl etmek:

“Faslı gül geldi mi âya diye pürsan olarak
Bülbülü kûçede gördüm ki gülüstane gelür.” (Nedim)

–Müntec ve müncer olmak:
Bu işin sonu gelmez!

–Zan ve farz ve tasavvur etmek:
“Ey kabr gelir bana sükûtun
Takriri o Hayyî lâyemutun.” (Abdülhak Hamid–Makber)

–Uymak, muvafık ve uygun olmak; hissedilmek; tesir yapmak; tahammül etmek:
Zahmete gelmez! Şakaya hiç gelmez!

–Uğramak, maruz ve musab olmak: Âha ve bedduaya gelmek...

–Kabul ve muvafakat etmek: sözüne gelmek.

–Kudret ve istitaat ifade eder: elden gelmek; hakkından gelmek; uhdesinden gelmek...

–Menfî şekliyle imkânsızlık bildirir: hesaba, kaleme, tarife... gelmemek.

arkadan gelmek – Takip etmek; uymak, ıktifa etmek.
 aşığı gelmek – İnnek; çökmek, yıkılmak, münderis olmak.
 ağır gelmek – Mecazen– Dokunmak, tesir etmek.
 güce gelmek – Mecazen – Bakınız – ağır gelmek.
 ele gelmek – Ele geçmek, tutulmak.
 imlâya gelmek– Salâhpezir olmak, yola gelmek.
 uğurlu gelmek – İşte hayırlı netice görülmek.
 olagelmek – Mutad olmak.
 lâzım gelmek – İcap ve iktıza etmek, gerekmek.
 içe gelmek – Mecaz – Fikre lâiyh ve kalbe sanih olmak.
 işe gelmek – İşe yaramak, hesaba uymak, maksada uygun düşmek.
 imana gelmek – Dini hakkı kabul etmek, ihtida etmek; hakkı ve hakikati tasdike
 ve kabule mecbur olmak, mülzem olmak.

“Gelmedin, görmedin ahvalimi dâdeylemedin
 Görse kâfir benim ahvalimi imana gelür.” (Nedim)

“Gelmek” eyleminin açıklanmasıyla ilgili olarak verilen bu örneklerden başka
 “ileri gelmek, meydana gelmek, başa gelmek, bir araya gelmek, dünyaya gelmek, iyi
 gelmek, karşı gelmek...” gibi sözcüğün diğer kullanımları da yer almaktadır. Çok
 kullanılan bir eylem olmasından dolayı bu sözlük maddesinde yaklaşık üç sayfa
 tutarında örneğe ve bunların kullanım biçimlerine yer verilmiştir (Cilt 4, s. 107 – 108).

[kim] – Arapça– İsim – Bir otun üzerinde çıkan ve büyüdüğü zaman dal, çiçek
 veya yaprak veren gonca; çiçekleri haricen ihata eden zarf, keis.

cem’i: Ekmam, kimam.

–Sen ol mucitsin ki gülü ruhsarı ekmamı erhâmda takdirinle peyda eylersin...
 (Sinan Paşa – Tazarruat)

[kim] – Kazan – Zamair-i müphemeden – Kim? (Cilt 4, s. 115).

kimge? – Kime?

kimden, kimni, kimler, kimlerge, kimlerni...

kimler kildi kimler gitti, her kimden bir söz kaldı!

“Citin külmekni cil ala– İletüp deryaga sala

Aklın bolsa oylap kara– Bu dünyada kim kala?” (Halk şiirlerinden)

(ﻝ) – [L] – Elifbanın yirmi altıncı harfi; ismi [lâm]; ebced hesabında 30 adedine müsavidir; kamerî aylardan şevvale delâlet eder (Cilt 4, s. 261).

Harfin şekline teşbihen: Kaddi lâm – iğri büğrü.

[lâciverd] – Farisî – İsim; Sıfat – Yüzük yapılan koyu mavi renkli taş; koyu mavi renk.

[lâciverdî] – Kıyasî – Mavi ve lâcivert renkli.

kubbe-i lâciverdî; penhâ-yı lâciverdî – Mecazen – Sema, gök (Cilt 4, s. 265).

“Ufukla işte şu penhâ-yı lâciverdîde

Ağır ağır yürüyor bir hayâl-i hûn–âlûd;

Lebinde lerze-i şekvâ gözünde bir memdûd.

Nigâh-ı rencîde” (Tevfik Fikret)

(ﻡ) – [m] – Garp – Elifbanın yirmi yedinci harfi, ismi [Mim]; ebced hesabında kırk adedine müsavidir. [m] – Garp – Madde-i asliyelerin sonlarına gelir ve fiilleri menfî hâline getirir (Cilt 4, s. 321):

bilmek – bilmemek; bilme – bilmeme,

görmek – görmemek; görme – görmeme,

yazmak – yazmamak; yazma – yazmama,

okumak – okumamak; okuma – okumama.

[meydan] – Arapça – İsim – Geniş yer, açıklık, saha;

– Maddiyat ve maneviyatta kullanılır: meydan-ı muhabbet, meydan-ı rezm, meydan-ı harp, meydan-ı kâr ü zar, meydan-ı hüner ve marifet... (Cilt 4, s. 437).

“Gül gülşeni terkeyledi sohbet sana kaldı
Bülbül yine meydan-ı muhabbet sana kaldı.” (Nâbi)

“Çıksa eyvanı bezme mihrî münîr
Girse meydan-ı remze şiri dilir.” (İbni Kemal)

–Musratı mev’udei ilâhiyyeden istimdat ve şecaatı fitriyenize istinad ü itimat ile
sabit kademi meydanı kâr ü zar olmaktır...” (Ziya Paşa- Endülüs Tarihi)

- Mecazen – Müsaade, vakit, zaman, mühlet, fırsat.

Darbimeseller:

–Meydana yılan ölüsü attılar.

–Meydan okudu...

meydancık – İsim – Küçük meydan.

meydanda – Mecazen – Zâhir, vâzıh, âşikâr, ayan.

meydanlı – Kıyasî – Meydanı ve açıklığı olan yer, geniş, vâsi.

Alın meydan gibi – Çok açık alınlı.

meydan olmak – Mecazen – Vakit ve zaman müsait olmak; mühlet verilmiş
olmak. Sabaha kadar meydanı var.

meydan istemek – Mecazen – Mühlet ve müsaade istemek.

meydan okumak – Mecazen – Müsabaka ve mübarezeye davet etmek, er
dilemek.

“Hani milletlere meydan okuyan kavmi necip
Görmedim bir kişi, tek bir kişi meydanda...
Garip!” (Mehmet Âkif Bey)

“Dünya hadengi gamzene can atsın ey peri
Meydan oku bu âşıkı ser-baza ibtida.” (Nevresi Kadim)

“Meydan” maddesinde, bu örneklerden başka on sekiz adet örnek daha sıralanmıştır.

[mikrofon] – Garp – Fransızca: microphone – İsim – Sadânın şiddetini artıran ve en hafif seslerin bile işitilmesine hizmet eden âlet (Cilt 4, s. 440).

(ن) – [n] – Elifbanın yirmi sekizinci harfi; ismi [Nun]; ebcet hesabında elli adedine müsavidir.

– [n] – Garp – Bazı fiillere dâhil olur ve mutavaat bildirir: taramak–taranmak; bulamak, bulanmak; kapamak, kapanmak; toplamak, toplanmak; saklamak, saklanmak.

– [n] – Kazan – Dâhil olduğu fiillere mutavaat şekli verir: tapmak – tapılmak; etmek, edilmek, edilmek; basmak, basılmak, basılınmak...

– [n, in, ün] – Garp – Mehcur – Zamairi nisbiyeden.

[ن] [و] hareke alâmetidir (Cilt 4, s. 446).

“Görüp nazını bir servirevanın
Düşerün sâye veş pâyına ânun.” (Mesihî – Şevkengiz)

“Gamı fırakın ile ceybi sabrı çâk ederin
Bu derde ben doyamam kendimi helâk ederin.” (Şeyhülislâm Sadettin Efendi)

“Hep seninçündür benim dünya cefasın çektiğim
Yoksa örüm varı sensiz neylerim dünyayı ben.” (Bakî)

“Bed-dua etmezin amma ki Huda’dan dilerim
Bir senin gibi cefakâra havadâr olasın.” (Mihri Hatun)

[nâçiz] – Bir şey değil, değersiz, hiç hükmünde, lâşey; itibarsız, muhakkar (Cilt 4, s. 450).

“Aczile noksan ile bir zerrei nâçiz iken
Gül gibi vasfı kemalâtında buldum iştihar.” (Nazîm)

“Bu cilvegâhı ademden cihana ibret-hiz
Bunun huzuru celâlinde âsüman nâçiz.” (Kemalzâde Ekrem Bey)

(ج) – [v] – Elifbanın yirmi dokuzuncu harfî, İsmi [Vav]; ebcet hesabında altı adedine müsavidir (Cilt 4, s. 579).

[**vank -vang**] – Çince – İsmi has – Çin Türkistanı’nda valilere verilen unvan (Cilt 4, s. 586).

[**vapur**] – Garp – İtalyanca: vapore – Buhar – İsim – Buharla hareket eden gemi, bâhire.

“Aceba var mı imiş herkese sor
Hazreti Nuh zamanında vapur!” (Abdülhak Hâmit Bey)

vapurdumanı – Fasîlei mürekkebeden bir çiçek (Cilt 4, s. 580).

[**vesselâm**] – Garp – Arapça– Nida – Tamam! Mâşallah! Ne âlâ! (Cilt 4, s. 585).

[**vebâl**] – Arapça – İsim – Lûgat – Fesadı hava, zarar; ziyan, hasar, günah, suç, azap, sûi âkibet.

vebâl almak, vebâl kazanmak, vebâli boynuna! (Cilt 4, s. 588).

“Ey mah visal ile hoş et bir gece hâlim
Ey ahteri tâli’ – koma boynunda vebâlim.” (Fuzulî)

[**velev**] – Arapça– Vav – Harfî atıf; lev – Edat-ı ihtimal – İse, bile.

velevkâne – Olsa bile.

velev sellim – Teslim ve itiraf edilse bile (Cilt 4, s. 643).

(ه) – [ha] – Elifbanın otuzuncu harfi, İsmi “ha” ; ebcet hesabında beş adedine müsavidir (Cilt 4, s. 656).

[havuç] – Garp – Farisî: heviç – İsim – Fasîlei sayvâniyeden maruf kök sebze. Bakınız – çuğundur, kavza (Cilt 4, s. 664).

[hah] – Garp – Nida – Tasdik bildirir: Hah şöyle! Hah şimdi oldu! Bakınız – hay hay! (Cilt 4, s. 664).

[hâviye] – Arapça – İsim – Cehennem, tamu; ka’rı cehennem (Cilt 4, s. 664). (Bu sözlük maddesinde Kelâm-ı Hak’tan örnek verilmiştir.)

[hedik] – Garp – Ermenice – İsim: Ateşte kavrulmuş buğday. Bakınız – firik (Cilt 4, s. 672).

(ي) – [y] – Elifbanın otuz birinci ve son harfi, ismi [Ya]; ebcet hesabında on adedine müsavidir.

Azerî lehçesinde “elif” ile başlayan bazı kelimelerde bu harf “ي, y” ye tebeddül eder: ıl – yıl; ilan – yılan; ırgalanmak– yırgalanmak; ürek – yürek... Diğer bazı kelimelerde dahi asıllarında olan “ya” ların Garp Türkçesi’nde hazfedildiği görülür: “etmek, ermek, geçmek...” (Cilt 4, s. 706).

[yabık, yabuk] – Kazan – Sıfat – Zayıf, düşkün, hâlsiz. Bakınız – arık; süyekçen.

yabıklık, yabukluk – İsim – Zaaf, düşkünlük, halsizlik.

yabukmak – Lâzım – Zayıflamak, arıklamak, halden ve takatten düşmek.

yabukturmak – Müteaddî – Zayıflatmak, kuvvetten düşürmek.

Bakınız: arıklamak; naçarlanmak (Cilt 4, s. 712).

[yatuğ, yatuk] – Çağatay – Bir beste ve şarkının sonu; âhenk (Cilt 4, s. 719).

“Rast kıl âhengi neva vü hicaz
Tüz yatugı birleşidurgunı saz.” (Mahzenî Mîr Haydar)

[yara] – Azerî – İsim – Yara, cerha.
yaralamak; yaralanmak; yaralatmak; yaralu; yaralı.

“Gezirdim kent arası
Taptım bir nal parası
Burdan bir güzel hiçti
Üzünde diş yarası.” (Beyatî)

“Sözün meni yaralar
Üreğimi paralar
Sakalım ağardise
Hına koysam karalar.” (Molla Nasreddin’den)

“Yarsan başını feyz ü saadet kazanarsan
Hüşyar ol aman, yohsa cehennemde yanarsan
Aybetmez eğer ivde yarandan uzanarsan
Allah sana bu feyzidir ihsan ileyüp yar!
Yar ehrimenim yar koçagım yar igidim yar!” (Sâbir)

[yara] – Garp – İsim – Zîhayat bir üzerinde musademedi ve silâhdan hâsıl olan ceriha; çıban; eşyadan olan kırıklık ve kesik.

“aslı yarık” (Lehçeî Osmanî)

Darbimeseller:

Yarası olan kocunsun.

“Bahtını davet eyleyüp filhal
Sebebi handesinden etti sual
Tokunur zahmı olana gülü ter
Kocunur yağırı olan yerler.” (Atayî – Hamse)

–yara üstüne yara açar.
 –yarasız yere kurt üşürür.
 –gayırdaki yara, yarasıza duvar deliğidir.
 –yaraya tuz eker.
 –yaramdan ölmedim, sorandan öldüm...
 kurşun, kılıç, bıçak... yarası.
 dil yarası – ceriha-i dil.
 yara sargısı; azgın, onulmaz yara; yara otu...

yaralı – Kıyasî – Yarası olan, mecruh; sakat ve mâyup şey.

kalbi yaralı – Mecazen – Mükedder, mahzun, mecruhül-fuat, dilriş.

yaralamak, yaralatmak – Müteaddî – Cerhetmek; Mecazen – Kalp kırmak; incitmek. **yaralanmak** – Yaralı ve mecruh olmak (Cilt 4, s. 725).

6.5. Yayımlandığı Günden Bugüne Türk Lügati İçin Söylenilenler

Ali Ekrem’in: “Bir insanın yazdığına ihtimal verilemeyecek kadar âli, muazzam bir eser, bir abidedir” (Şevki,1935: 112) sözleriyle tanıttığı Türk Lügati üzerine birçok değerlendirme yapılmıştır.

Yakın arkadaşı Abdülaziz Mecdi Efendi, Hüseyin Kâzım’ın ölümünün ardından yazdığı “Hüvelbaki” adlı mersiyesinde Türk Lügati için “Muazzamdır kitabı tam otuz beş yılda bitmiştir/ Lûgatte yok naziri öyle telifi fûrüzandır” (Şevki, 1935: 18). ifadelerini kullanmıştır.

Türk Lügati için söylenen şu sözler de eserin dilimizdeki kıymetini ortaya koymaktadır (Özgül, 1991: 491):

Hüseyin Kâzım’ın “Büyük Türk Lûgati” lisanımızın bir abidesidir.
 Bir abide ki Türklük yaşadıkça yaşayacak ve zamanın çelik kolu

bile onu yerinden söküp atamayacaktır. Lisanımızın lügatlerini câmi olarak (toplayan) şimdiye kadar yazılmış eserlerin hepsi bu ser-bülend ve şâhika-peyker (yüce ve zive sûretli) eser-i muazzamın huzurunda birer cüce kalır.

Hüseyin Kâzım'ın lügatiyle ilgili olarak Ali Ekrem'in görüşleri şöyledir:

Bir lüğatin her lehçede nasıl kullanıldığını, Arabî, Farisî elfaazın o lisanlarda nasıl, kendi dilimizde ne yolda istimal edildiğini Büyük Türk Lûgati'nde bulursunuz. Bunların şevahidini de okursunuz. Müeelif o namütenahi ilmi irfanile Kur'an'dan, hadisten, şark felsefesinden, Arap ve Acem ve Türk eserlerinden, darbimesellerden, halk dilinden, garp edebiyatından velhasıl bütün menba ve me hazlerinden izah etmekte olduğu lüğatin tekâmülüne, ehemmiyetine göre birçok misal gösterir. Bütün Türk üdebasının, Türk şairlerinin; isimlerini bile tanımadığımız Türk muharrirlerinin eserleri, yazıları Hüseyin Kâzım'ın eleğinden geçmiş incilerini onun lüğatine dökmüştür (Şevki, 1935: 116).

Ali Ekrem, şu sözleriyle de Türk Lûgati'ni övmektedir:

Hüseyin Kâzım'ın Büyük Türk Lûgati'nde ne yoktur Yarabbi ne yoktur? O öyle koca bir kaya gibi varlıktır ki yokluk huzuruna gelmeye cesaret edemez ve bu varlık, tekrar ederiz, Türklük yaşadıkça payidar olacaktır (Özgül, 1991: 493).

Mithat Cemal, Hüseyin Kâzım'ı ve eserini şu sözlerle anlatmaktadır (Şevki, 1935: 42):

Sağken çiçeklerini kendi diktiği kabrinde geçen günden beri yatan Hüseyin Kâzım Bey, yaşıyorken de zayı idi. Onu biz arkadaşları icab ettiği kadar anlayamadık. Yirmiyi mütecaviz kitap yazdı. Dört büyük cilt lûgat yaptı ve dört ciltte de otuz sene var. İttihat ve Terakki'nin dalâletinden büyük muharebede Beyrut'a kaçtı. Lûgatini yazarken oradaki Cizvit papazlarının ve mekteplerinin malûmatından ve kütüphanelerinden istifade etti.

Dersim Mebusu Lütü Fikri Beyefendi, Hüseyin Kâzım'ın eserini şöyle tanıtır (Şevki, 1935: 52):

Malûmdur ki dimağ ve fikir itibariyel filolog doğmuş olan adam biraz karınca tıynetlidir. Daima toplar, iddihar eder, nevüma binayı ilme malezime hazırlar. Fakat binanın planını filolog değil, filozof

yapar. Kâzım Bey, ulûmî lisanîyede, alelhusus eski Türk lisanlarında mütebahhir idi. Yazdığı Büyük Lûgat bence kendisinde filologluk ruhunun en bariz ve bahir ârazındandır.

Yusuf Akçura, Hüseyin Kâzım'ı ve hazırladığı sözlük hakkında şu değerlendirmelerde bulunur:

Beş altı sene evvelsi, Hüseyin Kâzım Kadri Bey'in "Türk Lûgatı" çıkmaya başlayınca, Türkiyat'ta çalışkanlığının ve bilgisinin derecesine hayran oldum. Bu kitap hakikaten bir okyanustur. Türk devleti, kitabın kıymetini derhal takdir etti ve Devlet matbaasında hususî tertibat aldırarak bastırmaya başladı. "Türk Lûgatı" hakkında tenkid veya takriz yollu bir şey söylemeyi iktidarımın fevkinde görürüm (Şevki, 1935: 55).

Muallim Vahyi Bey, vefatının ardından Hüseyin Kâzım ve onun dilimiz için yaptığı çalışmalardan şöyle bahsetmiştir (Şevki, 1935: 67-68):

Merhum, Hüseyin Kâzım Kadri Bey, bence en büyük muvaffakiyeti Büyük Türk Lûgatı'nde gösterdi. Çünkü bir asır çeyreği geçecek kadar sürekli, tam dört defa yeni baştan tertip ve tebyiz gibi... Çünkü Cenap, Âkif, Hüseyin Siret, Süleyman Nazif, Halil Nihat, Abdülaziz Mecdi, Mehmet Ali Tevfik, Abdullah Cevdet ve emsali güzide edebiyat üstadlarımızın nazarlarına arz ile reileri muhassalasını alarak tashih, tezhîp ve ilave gibi yeni baştan yorgunluklara göğüs germiş, hatta Kazan lehçesi lûgatlerini Ayad İshak Bey'e, Arabî, Farisî kelimeleri de bu dillerin aliyyat ve edebiyatına derin vukufu ehline müsellem merhum Çerkeşli Hoca Bekir Efendi'ye bir defa gözden geçirtmek suretiyle bu kitapta bir yanlışın yer bulamamasına beşer gücü yettiği kadar ihtimam etmiştir. İşte bunun içindir ki Hüseyin Kâzım Kadri Bey, lûgati şimdiye kadar basılıp çıkan bütün Osmanlıca, Türkçe lûgatlerimizin en büyüğü, en yanlışsız, en bol şevahitlisidir. Yüce Maarif Vekâleti'nin bu lûgatten geriye kalan diğer üçünü, dördüncü ciltleri de yakında bastırması temenniye pek şayandır. Çünkü en eski, orta ve muasır Türkçemizin, edebiyatımızın, harsımızın en büyük ve çok kıymetli bir muhafazasıdır, meydana çıkarılmış hazır bir defnesidir. Bu eserde müellifinin gösterdiği ilmî namuskârlık bütün âlimlerimizce, hele dil bilginlerimizce örnek tutulmaya cidden layıktır: O ne bir kelime ne bir terkip ne de bir atalar sözü veya atalardan kalma iddiasıyla bir mani uydurmamıştır; dilimizin ancak kendinde, aslında olanı yazmıştır. Asrî ve metodik bir zihniyetten, tamamıyla ilmî ve fennî bir vakar ve ciddiyetten mahrum kafaların, öyle yeni Evliya Çelebîvârî "yalı"yı yalamaktan, "Üsküdar"ı eskidardan çıkarmaları, müştak bulmaları gibi maskaralıklar karşısında ne kadar titizlenir dururdu...

Yeni kelimeler çıkarma salâhiyetini ancak ehil ve mütehasşis oldukları hizmet ve eserleriyle teslim edilmiş bir dil akademisi âzasını rey ve kararlarına hasır ve kasrederdi. “Özlenti, seçki, eklenti” ve emsali yeni kelimeleri lügatçilik dininde çok günah bir bidat, pek kara bir dalâlet telâkki eder, bu hususata kat’i bir taassup gösterirdi. Ve işte bunun içindir ki o tam ve bütün manasıyla bir lügatçi idi; ancak sağlam bulduğunu derip topladı şahidini de karşısına dikti. İstikbal onu en çok bu sıfatı ile milletine bu hizmeti ile tanıyacaktı.

Sıtkı Karababa, “Günün en büyük, en mühim meselesi olan dil işimizi çok daha evvel takdir eden büyük üstadın yirmi beş, belki de otuz senelik bir çalışma mahsulü olan “Büyük Türk Lûgati” Türk Milleti’ne mukaddes ve ölmez bir armağanıdır. Bu ulu eser, bir fert için, kültür sahibi bir cemiyet için ne kıymetli bir abidedir” (Şevki, 1935: 72) sözleriyle Hüseyin Kâzım’ın hazırladığı sözlüğün değerini vurgulamıştır. Eşref Edib ise bu sözlüğü “inci gibi sıralanıp mahfazalara konulmuş, sandıklara yerleştirilmiş” sözleriyle ifade etmiştir (Öbek, 1996: 453).

Ali Ekrem’in, lüğatin içeriğiyle ilgili söylediği şu sözler, eserin kıymetini ortaya koyar (Özgül, 1991: 493):

...Ya lüğatin metni? Bunu lâıyk olduğu mertebeye yükseltmek için söz bulmaktan cidden âcizim. Hangi lüğati okursanız okuyunuz, hiçbir müşkülünüz kalmaz ki, halledilmiş olmasın. Bir lüğatin her lehçede nasıl kullanıldığını, Arabî, Farisî sözlerin o lisanlarda nasıl, kendi dilimizde ne yolda istimâl edildiğini (kullanıldığını) Büyük Türk Lûgati’nde bulursunuz. Bunların şevâhidini (şahitlerini) de okursunuz. Müellif o nâ-mütenâhî (sonsuz) ilm ü irfanıyla Kur’an’dan, hadisten, şark felsefesinden, Arap, Acem ve Türk eserlerinden, darb-ı mesellerden (atasözlerinden), halk dilinden, garp edebiyatından, velhâsıl bütün menba ve me hazlerinden (kaynaklarından) izah etmekte olduğu lüğatin tekâmülüne, ehemmiyetine göre birçok misal gösterir. Bütün Türk ediplerinin, Türk şairlerinin; isimlerini bile tanımadığımız Türk muharrirlerinin eserleri, yazıları Hüseyin Kâzım’ın eleğinden geçmiş incilerini onun lüğatine dökmüştür.

Hüseyin Kâzım Kadri’nin sözlükçülüğü bu büyük kitabıyla ortaya konmuştur. Türk Dil Kurumu, 12 Nisan 1969’da Hikmet Dizdaroğlu tarafından “Hüseyin Kâzım Kadri ve Sözlükçülüğü” adlı bir konuşma tertiplemiştir. Hüseyin Kâzım’ın dört kez bozduğu ve yeni baştan dördüncü kez yazdığı “Büyük Türk Lûgati” adlı eseri üzerinde

duran Dizdaroğlu, dil bilimi yönünden Hüseyin Kâzım Bey'in büyük bir sözlükçü olduğunu, dilde ve imlâda birlikçi olduğunu belirtmiştir. Türk Dili ve Türk Ulusu onun övündüğü ve güvendiği en büyük varlıklarıdır (Orhun vd. 1969: 145).

Lügatçilik, büyük sabır ve emek isteyen bir çalışmadır. Büyük bir titizlikle meydana getirilen lügatlerin birtakım eksik yönlerin bulunması doğaldır. Elbette, Türk Lügati'ni övenlerin yanında, bazı olumsuz yönlerini eleştirenler de olmuştur. Sözlük, Türk dili ve lehçeleriyle ilgili kısımlarında kelimelerin yazılış ve okunuşlarında yanlışlıklar bulunması, bazı tarihî bilgilerin ikinci el kaynaklardan alınmış olması, kimi maddelerde örneklere gereğinden fazla yer verilmesi gibi yönlerden bazı eleştirilere maruz kalmıştır.

Ülkütaşır (1952), sözlüğü eski şekilde düzenlenmesi; Osmanlıca yönünden mükemmel olmasına rağmen diğer Türk lehçelerine ait yanlışlıklar içermesi yönleriyle şu şekilde eleştirir (s. 25–26):

...Uzun bir çalışmanın mahsulü olduğu şüphesiz bulunan Türk Lügati, Osmanlıca bakımından oldukça iyi, zengin ise de Azerî ve Kazan ile Orta Asya Türk lehçelerine ait kısımlarında epeyce yanlıştır. Bu lehçelerdeki birtakım kelimeler ya yanlış okunmuş yahut verilen tanıklar o kelimenin anlamına pek uygun düşmemiştir. Bunun sebebi, Hüseyin Kâzım Kadri'nin bu vadide sadece bir kopyacılık yapmış olmasıdır (Ülkütaşır, Türk Dil Kurumu Doğu dilleri başuzmanı Abdülkadir İnan'ın bunları inceleyip tespit ettiğini belirtir.) Bununla beraber, Lügat'te Osmanlıca bazı başı davalı kelimeler ya şahitsiz kaydedilmiş yahut hiç kaydedilmemiştir. “Büyük”, “ağaç”, “at” gibi birtakım kelimeler de faydasız yere birçok atalarsözü ve başka misallerle doldurulmuştur. Lügat'e alınan Kıpçak, Kazak- Kırgız, Selçuk, Uygur, Oğuz vb. gibi boy; Cengiz vb. kişi adları hakkında verilen etnik ve tarihî bilgiler de hemen çok eski kitapların bu husustaki yazılarını tekrarlamaktan ibaret bulunmuştur.

Aksan, yerli ve yabancı sözcüklerle birlikte çeşitli Türk lehçelerindeki sözcükleri de içeren dört ciltlik Büyük Türk Lügati'ni günümüz yöntemlerinden yeterince yararlanmamış olmakla birlikte, maddeleri açıklarken sözcüklerle ilgili olarak değişik dönemlerin şair ve yazarlarından örnekler vermesi açısından dikkate değer bulmaktadır (Aksan, 1998: 116). “...Ancak eser Hüseyin Kâzım'ın bu kadar lehçeyi kapsayacak bir öğrenime ve birikime sahip olmadığı ve Türkiye'de Türkoloji çalışmalarının henüz

gelişmeye başladığı bir dönemde yazıldığından başarılı olamamıştır... Dört büyük cilt halinde olması, ayrıca tam alfabetik sıralanmaması sözlükten yararlanmayı güçleştirmektedir. Hüseyin Kâzım Kadri'nin bir ömürlük çalışması bazı eserlerde sözlükten yapılan alıntılarda kalmıştır” (Kaçalın, Topaloğlu, 2009: 406-407).

Levend, Türk Dili dergisindeki bir yazısında Türk Lügati için şu eleştirilerde bulunmaktadır (Levend, 1957: 366):

Hüseyin Kâzım Kadri'nin Büyük Türk Lügati uzun bir çalışmanın neticesi olmakla beraber bazı özellikleri yönünden özlenilen “Türk dili sözlüğü” olamamıştır. Özlenilen Türk dili sözlüğü gerçekten bir hamlede meydana getirilemezdi. Hele dil devriminin hızla geliştiği, her gün yeni yeni kelimelerin ortaya sürüldüğü, bunlardan hangilerinin tutunup hangilerinin tutunamayacağı bilinmediği bir sırada bu iş hiç kolay olmazdı.

Hüseyin Kâzım'ın hazırladığı sözlüğün eleştirildiği bir başka nokta da tartışmalı olan bazı eserlerin (mesela Vambéry, Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen; Leipzig 1878; Bedros Kerestedjian, Dictionnaire étymologique de la langue turque London 1912) köken bilgisi konusundaki kaynakları arasına alınmış olmasıdır. Eser, bibliyografyasının dağınıklığı, bazı tarihî bilgilerin ikinci el kaynaklardan alınmış olması, bir kısım maddelerin gereksiz yere uzatılması gibi konular sebebiyle de eleştirilmiştir. Fakat tüm görüşler eserin, Batı Türkçesi bakımından oldukça zengin ve kıymetli olduğu görüşü üzerinde birleşmektedir (Kaçalın, 2012: 545).

VII. BÖLÜM

YÖNTEM

Bu bölümde araştırmada izlenecek bilimsel yaklaşım, araştırmanın modeli, araştırmanın evren ve örnekleme, verilerin toplanması ile verilerin analizi gibi ayrıntılar açıklanacaktır.

7.1. Araştırmanın Modeli

Araştırma, “monografik” bir çalışma niteliğinde taşımaktadır. Çalışmada, Hüseyin Kâzım Kadri’nin Türkçe öğretimi konusunda yaptığı çalışmalar, süreli yayınlar, tezler, başvuru eserleri, resmî yayınlar ve özel belgeler incelenmiştir.

Bu araştırmada betimsel çalışma metodu olan “tarama modeli” kullanılmıştır. Tarama modelinde amaç var olan ancak görülemeyen bilgiyi ortaya çıkarmaktır. “Tarama modeli, geçmişte ve hâlen var olan durumu ve özellikleri olduğu gibi betimlemeyi, açıklamayı amaçlayan araştırma yaklaşımlarından biridir. Bu modelde araştırmaya konu olan birey, olay ya da nesne kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır” (Karasar, 2006: 77).

7.2. Evren ve Örneklem

Hüseyin Kâzım Kadri’nin Türkçe öğretimi konusunda yapmış olduğu çalışmalar ve “Türk Lügati” adlı dört ciltlik sözlüğü, araştırmanın örneklemini teşkil etmiştir. Bu örneklemelerden hareketle genel bir değerlendirmeye ulaşılmıştır.

7.3. Verilerin Toplanması

- Çalışma konusuyla ilgili tez, makale, kitap, dergilerden yararlanılarak,
- Hüseyin Kâzım Kadri'nin telif ve tercüme eserleri, makalelerine ulaşarak,
- Hüseyin Kâzım Kadri'nin “Türk Lügati” adlı eseri incelenerek,
- Hüseyin Kâzım Kadri'nin eski harfli Türkçe ile yazdığı eserlerin gerekli kısımları yeni Türk alfabesine aktararak,
- Akademik çalışmalara internet aracılığıyla T.C. Yükseköğretim Kurulu Dökümantasyon Merkezi'nden ulaşarak,
- Ankara İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Gazi Üniversitesi Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nden yararlanılarak veriler toplanmıştır.

7.4. Verilerin Analizi

Çalışma konusuyla ilgili kaynakların her biri kendi içinde değerlendirilmek suretiyle Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türkçe öğretimindeki yeri tespit edilmiş ve yazdığı “Türk Lügati” adlı eserin incelenmesiyle de dilimize yapmış olduğu hizmetler hakkında genel bir değerlendirilmeye gidilmiştir.

VIII. BÖLÜM

SONUÇ VE ÖNERİLER

8.1. Sonuçlar

1. Hüseyin Kâzım Kadri, II. Meşrutiyet dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında büyük çalışmalara imza atmış değerli bir siyaset ve fikir adamıdır. Başta Türk Lügati olmak üzere dil, din, siyaset, tarih gibi çok çeşitli konularda eserler ortaya koymuştur. Seçkin bir aile ortamında yetişen Hüseyin Kâzım, tüm ömrünü ilim öğrenmeye vakfetmiştir. Kendisi, fen bilimlerinin yanında doğu ve batı dillerine de vâkıftır.

2. Hüseyin Kâzım'ın dil konusundaki görüşleri, ilkesi “Dilde, fikirde, işte birlik” olan İsmail Gaspırlı'nın görüşleri ile örtüşmektedir. Türklerde millî birlik ve beraberliği sağlamanın tek yolu önce dilde birliği sağlamaktır. Topluluklar arasında “devlet” kavramının oluşabilmesi için dil ve düşünce birliği şarttır.

3. Türk dünyasında yaşayan Türklerin, konuşma şekilleri, kendi içinde bir anlaşma birliği oluşturan ve diğerlerinden ayrılan “dil alanları”nı, yani “lehçe”leri oluşturur. Hüseyin Kâzım Kadri'ye göre Türk lehçeleri arasında pek çok bağ ve benzerlikler bulunmaktadır. Yapılması gereken tek şey, Turan kavimleri arasındaki mevcut bağları kendi milliyetimiz ve dilimiz etrafında toplamaktır. Hüseyin Kâzım Kadri'ye göre Türk lisanları günün birinde mutlaka birleşme ihtiyacı duyacaklardır. Çünkü siyasi ve sosyal ilişkiler bunu kaçınılmaz kılacaktır.

4. Türk lehçelerinin her birini felsefî, fennî, edebî bir dil hâline getirmek için ayrı ayrı uğraşılmıyorsa daha çok gelişmiş olan Osmanlı Türkçesi'ni her tarafta genel bir dil olarak kabul etmenin daha uygun olacaktır. Osmanlı Türkçesi daha gelişmiş olması yönüyle bu birleşmeyi sağlayacaktır. Osmanlı Türkçesindeki imla ıslah edilirse (huruf-ı imla kullanılarak) bu birleşme daha da kolaylaşacaktır. Yazılışında farklılık olan kelimelerin okunduğu şekilleriyle de yazılabileceğini belirtmiştir. Hüseyin Kâzım'a

göre Arapça ile Türkçe arasında sarf ve nahiv kuralları bakımından büyük farklar bulunduğundan kelimelerin huruf-ı imlâ kullanılmadan yazılması mümkün değildir. Hüseyin Kâzım, Türk lehçelerinin imlalarında ifrata ve tefrite düşülmemesini, bu konuda orta yolun bulunmasını önermiştir. İmla birliğinin gerçekleşmesi hâlinde Türk lehçelerinin birbirine giderek yakınlaşacağını ve her birinin Osmanlı Türkçesi etrafında birleşeceğini belirtmiştir.

5. Başka bir lisana ait harflerle okumanın uzun yıllar güçlük meydan getirdiği görüşünde olan Hüseyin Kâzım, dili sadeleştirme amacıyla Arap ve Acem kelimelerini dilden tamamen çıkarmanın doğru bir yol olmadığını belirtmiştir. Çünkü Arap ve Acem sözlerinden tecrid edilen Türk dili, iptidai bir lisan haline gelir ve müfritâne emellerle dilimize bu şekli vermenin hiçbir faydası olmaz. Arapçadan Türkçeye geçen sözlerin manalarıyla o lisandaki kullanılışları arasında pek büyük farklar vardır. Hüseyin Kâzım, edebî Türk dilinin geliştirilmesi gerektiğini görüşündedir. Bu konudaki düşünceleri onun ileri görüşlülüğünü yansıtır. Çünkü Cumhuriyet'in ilk yıllarında uygulanan “dilde tasfiyecilik” çalışmaları dilimize hiçbir yarar sağlamamış ve olumlu bir netice vermemiştir.

6. Hüseyin Kâzım, “... Arap'ın Acemin kelimelerini aldıktan başka bunların o lisanları da terkiplerine müteallik kaideleri de lisanımıza mal etmişiz.” sözleriyle yabancı dillerden alınan kelimelerin kendi dil kurallarımıza göre kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Bu konuda yapılacak en doğru şeyin, yabancı dillerden alınan sözleri kendi dilimizin kavaid-i sarfiyyesine ve selika-i lisaniyyemize göre kullanmak, ihtiyaç olmayan sözleri bir tarafa atmak, kavaid-i muayyeneye uyarak, asırlardan beri men edilmiş bir hâlde kalan imla harflerini ihmal etmemek gibi makul tedbirler almak olduğunu dile getirmiştir. Hüseyin Kâzım'ın yabancı kelimelerin gramer kurallarıyla birlikte alınmaması ve kendi dilimize uydurularak kullanılması yönündeki görüşlerinin doğruluğu günümüzde de tartışılmazdır.

7. Hüseyin Kâzım, Türk lehçelerinin gramer yapısını gösteren bir lüğatin yazılmadığından hatta Osmanlı Türkçesi için bile bir lüğatin hazırlanamadığından bahsetmekte ve Osmanlı Türkçesi'nin dil bilgisi ve gramer kurallarının belirlenerek köklü değişikliklere gidilmesi gerektiği görüşünü savunmaktadır. Bunun da ancak ilim

adamlarınca oluşturulan bir heyet (encümen-i dâniş) tarafından gerçekleştirilebileğini savunmuştur. Görülmektedir ki Hüseyin Kâzım Kadri dilimizin sorunlarını sadece tespit etmekle kalmamış, bunlara çözüm önerileri de sunmuştur.

8. Hüseyin Kâzım, Türk dünyasında birlik ve beraberliğin kendi dilimizi iyi bilmekle sağlanabileceğini vurgulamıştır. Dilimizdeki eksiklikleri giderdikten sonra diğer Türk lehçeleri ile olan ilişkilerin de tespit edilmesi gerektiğini söylemiştir. Türk Lügati adlı eserini de bu amaçla hazırlamıştır.

9. Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk dilinin birliği, bütünlüğü konusundaki görüşleri ve Türk lehçeleri hakkındaki tespit ve değerlendirmeleri bugün için de geçerliliğini korumaktadır. Ercilasun (1994), Türk Dil Kurumu'nda verdiği "Türk Lehçeleri Üzerine" konulu bir konferansında lehçeler arasındaki ortak noktalar üzerinde durmuş ve kullanılan temel kelimelerin (kulak, burun, ağız, gitmek, gelmek vb.) büyük ölçüde aynı olduğunu, Türk lehçelerinin ayrıldığı ve birleştiği noktaların iyi tespit edilmesi gerektiğini belirtmiştir (Ercilasun, 1994: 340). Çünkü bir dilin farklı lehçelere ve alfabelere bölünerek yok edilmesi sömürgeci devletlerin siyasi bir politikasıdır. Dil birliğinin bozulması, milli birliğin de yok olması anlamına gelir. Hüseyin Kâzım, bu gerçeği çok iyi anlamış ve Türkler arasındaki dil ve düşünce birliğinin kaybolmaması için elinden geldiğince gayret göstermiştir.

10. Türk Lügati'nin I. cildi 1927 yılında, II. cildi ise 1928'de İstanbul Devlet Matbaası'nda Arap harfleriyle basılmıştır. Eserin bu iki cildinin basımı, Hüseyin Kâzım Kadri hayatta iken gerçekleşmiştir. III. cildi 1943 yılında İstanbul Maarif Matbaası'nda, IV. cildi ise 1945'te İstanbul Cumhuriyet Matbaası tarafından basılmıştır. Yeni Türk Harflerinin Kabulü'nden sonra basılmış olan lüğatin son iki cildi Lâtin harfleriyledir. Eser, bu özelliğiyle, Harf İnkılâbı'na geçiş döneminin bir örneği olmuştur.

11. Dört büyük ciltten oluşan "Türk Lügati" adlı eser, (dibace ve bibliyografya kısımları hariç, 855 + 982 + 928 + 894) toplam 3659 sayfadan oluşmaktadır. Türk Lügati'nde, Osmanlıcada kullanılan bütün Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerle Türk dilinin Uygur, Çağatay, Azerî, Kazan, Yakut, Koybal, Çuvaş, Altay, Kırgız lehçelerinde kullanılan tüm kelimeler şahitleri ve örnekleriyle birlikte gösterilmiştir.

12. Uzun araştırmalar neticesinde hazırlanan Türk Lügati, yayımlanmadan önce Mehmet Akif, Hüseyin Siret, Süleyman Nazif, Halil Nihat, Abdülaziz Mecdî, Mehmet Ali Tevfik, Abdullah Cevdet gibi alanında yetkin birçok kişinin kontrolünden geçmiştir. Bu özelliği, eserin kıymetini daha da artırmaktadır.

13. Eserde, başka sözlüklerde bulunmayan birçok kelime, tamlama ve terime yer verilmiş olması, sözlüğün diğer sözlüklerden farkını ortaya koymaktadır.

14. Sözlükte, örneklere çok geniş yer verilmiştir. Hatta bazı örnekler verilirken sadece açıklanan kelimenin geçtiği kısma değil, kelimenin geçtiği metnin tamamına yer verilmiştir. Kelimenin anlamıyla ilgili akla gelebilecek tüm anlamlar sıralandıktan sonra verilebildiği kadar örnek verilmiştir. Bu nedenle çok sık kullanılan kelimelerle ilgili verilen örnekler üç – beş sayfayı kapsamıştır. Örneklerin bu denli bol olması sözlüğe bir “antoloji” niteliği de vermiştir.

15. Dil, toplum kültürünün gelecek nesillere aktarılması, yani kültürün devamlılığını sağlama görevi üstlenir. Dildeki değişme ve gelişmeler, genellikle kelimelerde görülür. Türk Lügati, yazıldığı devrin dil özelliklerini ve Türkçenin söz varlığını gösteren aynı zamanda Türk kültürünü tanıtan kıymetli bir eserdir.

16. Lügatin “Dibace” bölümünde, Türk lehçelerinin gramer özellikleri, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin kaynak eserleri, bu lehçelerin söz varlıkları, imla ve ses özellikleri, Garp Türkçesinin sarf (yapı bilgisi) ve nahiv (söz dizimi) özellikleri hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Eserde verilen bu bilgiler, Hüseyin Kâzım’ın ilminin derecesini göstermektedir.

17. Türk Lügati’nin Türkiye Türkçesine ait kelimeleri içeren kısımları gayet başarılıdır. Eserin alt başlığı olan “Türk Dilleri’nin İştikakî ve Edebî Lügatleri” tamlamasından anlaşıldığı gibi, sözlük, iştikakî şekilde (köklere göre) sıralanmıştır. Yani madde başı kelimeyi kök oluştırmaktadır. Kökten türeyen kelimeler de burada yer almaktadır. Bu bakımdan günümüz sözlüklerinden farklıdır. Sözlük, ayrıca birçok eser taranarak çeşitli örnekler vermesi yönünden de edebî bir özellik taşıır.

18. Türk Lügati, dilimizin edebî, iştikakî ve mukayesevî bir lügatnâmesidir. Kelimelerin kökenleri (Arapça, Farsça, Garp, Uygur, Çağatay...) ve türleri (isim, sıfat, zamir, edat...) gösterilmiştir. Zıt anlamı bulunan kelimeler, özel isimler, tamlamalar, birleşik kelimeler ayrıca belirtilmiştir. Kelimenin diğer lehçelerde karşılığı varsa bunlar da tek tek maddeler hâlinde gösterilmiş ve sözlük, böylelikle “karşılaştırmalı lehçeler sözlüğü” özelliği kazanmıştır. Hüseyin Kâzım, Türkiye’de karşılaştırmalı lehçeler sözlüğünü meydana getiren ilk kişidir. Kendisinden sonra 1991 yılına dek bu alanda herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

19. Hüseyin Kâzım Kadri, uğruna ömrünü adadığı bu sözlük için hiçbir beklenti içinde olmamıştır. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından kendisine verilen iki bin lira telif hakkını eserin daha ucuz fiyata satılması ve böylelikle daha fazla kişiye ulaşması düşüncesiyle almaması bunun en açık delilidir. O, her zaman vatanını ve milletini seven bir aydın olarak Türk dilinin geliştirilmesi için çaba harcamıştır. Dilimizin zenginliklerini ortaya koymak, lehçeler arasında ortak bir yazı dili meydana getirmek ve bu yolla millî birliği sağlamak amacıyla üstün gayretler göstermiştir. Yaşadığı devirde Türk diline sahip çıkmış, onu yüceltmış, Türk kültür ve irfanına büyük hizmetler yapmıştır. Türk Lügati, Hüseyin Kâzım Kadri’nin milletimize bıraktığı eşsiz bir armağandır.

8.2. Öneriler

Sözlük hazırlamak, emek isteyen bir iştir. Yazarın bilgi ve kültür düzeyinin yanında titiz bir çalışma gerektirir. Türk diline gönül vermiş olan Hüseyin Kâzım Kadri, bu zor işi azmiyle başarmış ve Türkçenin genel bir sözlüğünü hazırlamıştır. Onun Türk Lügati’ni meydana getirebilmek için gösterdiği insanüstü gayreti ve azmi takdire şayandır. Türk Lügati, Hüseyin Kâzım’ın milletimize bıraktığı eşsiz bir emanettir.

Türk Lügati’nin son iki cildi, Hüseyin Kâzım’ın vefatından sonra Latin harfleriyle yayımlandığı için günümüzde de rahatlıkla okunup anlaşılmaktadır. Fakat lüğatin ilk iki cildi Osmanlı Türkçesi ile basılmıştır. Bu nedenle günümüzle kültürel bağı kopmuş durumdadır. Bu vahim durum yalnız Türk Lügati için değil, Harf

İnkılâbı'ndan önce yazılmış tüm kıymetli eserlerimiz için de geçerlidir. Hüseyin Kâzım gibi büyük bir dil âliminin hazırladığı lüğatin günümüz nesli tarafından bilinmemesi ve okunamaması kültürümüz açısından büyük bir kayıptır.

Sözlükler, bir dilin hafızası, o dildeki söz varlığının en güçlü koruyucusudur. Sözlük, geçmişle günümüz arasında bir köprüdür. Dilin tarihî seyri içinde kelimelerin aldığı şekiller ve anlam değişimleri en açık şekilde sözlüklerde görülür. Türk Lügati de Türkçenin birçoğu bugün bile bilinmeyen atasözlerini, deyimlerini ve kelimelerini içeren ve bunların lehçelere göre kullanım özelliklerini karşılaştırmalı olarak gösteren kıymetli bir eserdir. Tamamen öz kültürümüze dayanan bu lüğatin yeniden ele alınıp modern sözlük metoduyla yayımlanması gerekmektedir. Sözlüğün düzenlemesi tekrar yapılmalı ve böylelikle kullanımı kolaylaştırılmalıdır. Bu amaçla da sözlüğün ilk iki cildinin günümüz Türkçesine aktarılması zorunludur. Çünkü sözlüğün bir kısmının anlaşılabilmesi, diğer kısmından da yeterince istifade edilmemesine neden olmaktadır.

Bugüne kadar sözlüğün yanlış veya eksik kısımları üzerine sadece eleştiriler yapılmıştır. Oysa bunların giderilmesi yönünde hiçbir çaba sarf edilmemiştir. Bir insanın tek başına tamamlamaya çalıştığı bir lüğatin birtakım eksiklerinin bulunması doğaldır. Önemli olan bunların tespit edilip giderilmeye çalışılmasıdır. Ayrıca eserin olumlu yönleri, olumsuz yönlerinden daha fazladır. Bu durumda yapılması gereken tek şey, Türk Lügati adlı bu değerli sözlüğü tanımak, tanıtmak ve bu sözlüğe daha çok kişinin ulaşip eserden yararlanabilmesini sağlamak olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abdullah Tansel, F. (1973). *Mehmed Âkif Hayatı ve Eserleri*. (2. Baskı), İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Akalın, H. (2010). Sözcük Bilimi ve Sözlükçülük. *Türk Dili Dergisi*, 698, 162-169.
- Akbaş, M., Öztekin, V., Tansı, Ü., Taşkapılıoğlu, M. (1991). *Tezhip Sanatında Tığ*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Akıncı, B. (1948). Vali Kadri Bey ve Tercüme-i Hâli, *İnan Trabzon Halkevi Kültür Dergisi*, 39, 8-9.
- Aksan, D. (1998). Türklerde Sözlükçülük, Bugün Türkiye’de Sözlük. *Kebikeç*, 6, 115-118.
- Albayrak, N. (1998). Hüseyin Kâzım Kadri. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18, 554-555.
- Albayrak, H. (2008). *Tarih İçinde Trabzon Valileri (1461-2007)*. (1. Baskı). Trabzon: Celepler Matbaacılık.
- Aldan, M. (1995). *İz Bırakan Mülki İdare Amirleri (II)*. İçişleri Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Balabanlılar, M.(2002). *Hüseyin Cahit Yalçın Edebiyat Anıları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çakır, Erdal (1987). *Hüseyin Kâzım Kadri’nin Din ve Toplum Görüşleri*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Çatıkkaş, A. (1986). Türk Dili Lügatçiliği ve Bazı Türkçe Lügatler. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 41, 207-251.
- Devellioğlu, F. (2011). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. (28. Baskı). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

- Doğan, H. (2007). *Hüseyin Kâzım Kadri'nin Dini ve Siyasi Görüşleri: "Kelami Bir Yaklaşım"*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Durmuş, İ. (2009). "Sözlük". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 37, 398-401.
- Ercilasun, A.B. (1994). Türk Lehçeleri Üzerine. *Türk Dili*, I(509), 323-340.
- Ergin, O. (1949). *Hüseyin Kâzım Kadri İnsan Hakları Beyannamesi'nin İslam Hukukuna Göre İzahı*. İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi.
- Erişirgil, M.E. (1956). *M. Akif (İslamcı Bir Şairin Romanı)*. Ankara: Güzel İstanbul Matbaası.
- Ersoy, M.Â. (1979). *Safahat*. (12. Baskı). İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
- Ertem, R. (1981). Hüseyin Kâzım Kadri. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 4, 300-302.
- Galitekin, A.N. (1996). *İstanbul Şehreminleri "Hüseyin Kâzım Bey"*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.
- Galitekin, A.N. (2007). *İstanbul Şehreminleri (Büyükşehir Belediye Başkanları) 1855–1928*. (2. Baskı). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Gökalp, Z. (2002). *Türkçülüğün Esasları*. (4. Baskı). İstanbul: Toker Yayınları.
- Gövsa, İ.A. (1945). Kâzım, Hüseyin. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. İstanbul: Yedigün Neşriyat.
- İlaydın, H. (1953). Sözlüklerimize Dair. *Türk Dili*, III(27), 128-132.
- İlker, A. (2007). Hüseyin Kâzım Kadri'nin İctihad Dergisinde "Türk Lisanlarının Tevhidi" Konusunda İleri Sürdüğü Görüşler. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (24–29 Eylül 2000)*. Ankara: TDK Yayınları, I, 803-807.
- Kaçalın, M.S. (2012). *Türk Lugatı*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 41, 44-545.

- Kadri, H.K. (1927). *Büyük Türk Lügati*. I, İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.
- Kadri, H.K. (1928). *Büyük Türk Lügati*. II, İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.
- Kadri, H.K. (1943). *Büyük Türk Lügati*. III, İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası.
- Kadri, H.K. (1945). *Büyük Türk Lügati*. IV, İstanbul: İstanbul Cumhuriyet Matbaası.
- Kadri, H.K. (1330). *Arnavutlar Ne Yaptılar?* İstanbul: Yeni Turan Matbaası.
- Kadri, H.K. (1330). *Rum Patriği'ne Açık Mektup*. (Boykot Müslümanların Hakkı Değil midir?) İstanbul: Yeni Turan Matbaası.
- Kadri, H.K. (1329–1331). *Anadolu Köylüsüne Çiftçi Öğüdü*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye.
- Kadri, H.K. (1992). *20. Asırda İslamiyet*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Kadri, H.K. (1336). *10 Temmuz İnkılâbı ve Netaici – Türkiye Inkırazının Sâıkları: Makedonya, Ermenistan ve Suriye Meseleleri*. İstanbul: Matbaa-yı Orhaniye.
- Kadri, H.K. (1992). *Balkanlardan Hicaz'a İmparatorluğun Tasfiyesi – 10 Temmuz İnkılâbı ve Netayici*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Kadri, H.K. (1331–1329). *İstikbale Doğru*. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi.
- Kadri, H.K. (1340/1924). *Mahdumkulu Divanı ve Yedi Asırlık Türkçe Bir Manzume*. İstanbul: Kâğıtçılık ve Matbaacılık Anonim Şirketi.
- Kara, İsmail (1987). *Hüseyin Kâzım Kadri, Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kara, İ. (1991). *Hüseyin Kâzım Kadri “Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Hatıralarım”*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kara, İ. (1988). Bir Eski Zaman Efendisi: Hüseyin Kâzım Kadri. *Tarih ve Toplum*, 9(49), 9-14.

- Kara, İ. (1988). Hüseyin Kâzım'ın Yayımlanmamış Bir Eseri: Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları. *Tarih ve Toplum*, 9(50), 47-51.
- Kara, İ. (1988). Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları I, *Tarih ve Toplum*, 9(51), 50-56.
- Kara, İ. (1988). Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları II, *Tarih ve Toplum*, 9(52), 50-56.
- Kara, İ. (1988). Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları III, *Tarih ve Toplum*, 9(53), 53-55.
- Kara, İ. (1988). Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları IV, *Tarih ve Toplum*, 9(54), 53-56.
- Kara, İ. (1988). Ziya Gökalp ve Türkçülüğün Esasları V, *Tarih ve Toplum*, 10(55), 46-51.
- Karasar, N. (2006). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. (16. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kerimoğlu, H.T. (2006). 1913–1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kâzım Bey'in Bir Risalesi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. (1. Baskı), V(13), 91-107.
- Kocaman, A. (1998). Dil bilim, Sözlük, Sözlükçülük. *Kebikeç*, (6), 111-113.
- Kocaoğlu, T. (2007). Gaspıralı İsmail Bey'den Mustafa Çokayoğlu'na Ortak Türk Yazı Dili Çabaları, *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, 24–29 Eylül 2000*. II. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2004). Sosyolengüistik Değişim Açısından Türkiye Türkçesinin Modernleşmesi. *Türk Dili*, 633, 200-204.
- Kuşoğlu, M.Z. (2006). *(Gelenekten Geleceğe) Köprü İnsanlar*. (1. Baskı). İstanbul: L&M Yayınları.

Kuzu (2005), Osmanlı'dan Modern Türkiye'ye Geçiş Döneminde Aydınların Medeniyet – Din İlişkilerine Bakışı: Hüseyin Kâzım Kadri ve Cârullah Bigiyef Örneği, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa.

Levend, A.S. (1953). Türk Dili İçin. *Türk Dili*, III(26), 112-114.

Levend, A.S. (1957). Türkçe Sözlük Üzerine. *Türk Dili*, VI(67), 365-367.

Levend, A.S. (1960). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Levend, A.S. (1971). Sözlüklerimiz. *Türk Dili*. XXIV(235), 4-6.

Levend, A.S. (1971). Türkiye Türkçesinin Tarihsel Sözlüğü, *Türk Dili*, XXIV(236), 97-101.

MEB, (1971). Hüseyin Kâzım Kadri. *Türk Ansiklopedisi*. Ankara: Millî Eğitim Basımevi. XIX, 420-421.

Mutluay, R. (1976). *Hüseyin Cahit Yalçın Siyasal Anılar*. Birinci Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Orhun, H., Kasaroğlu, C., Belek, M., Atakul, K. (1969). *Meşhur Valiler (50 Ünlü Vali)*. Ankara: İçişleri Bakanlığı Merkez Valileri Bürosu Yayınları.

Öbek, A.İ. (1996). İkinci Âsım'dan Bir Portre: Hüseyin Kâzım Kadri. *Türk Dili*, (II)538, 448-455.

Öbek, A.İ. (2009). Tarihî Türk Sözlükçülüğünde Dönüm Noktası: [Büyük] Türk Lügati, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/4 Summer 845-855. Web: <http://www.turkishstudies.net/Makaleler/1954037172> adresinden 15 Temmuz 2013'te alınmıştır.

Ölmez, M. (1998). Tarihî Türk Dillerinin Sözlükleri. *Kebikeç*, 6, 109-110.

Önder, A.R. (1992). Hüseyin Kâzım Kadri ve Türkçe Sözlüğü. *Türk Dili*, I(487), 54-60.

- Özbay, M. (2002). Kùltür Aktarımı Açısından Türkçe Öğretimi. *Türk Dili*, (602), 112-120.
- Özgùl, M.K. (1991). *Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları*. Ankara: Kùltür Bakanlığı Yayınları.
- Öztürkmen, A. (1993). Bir Son Dönem Osmanlı Bürokratının Anıları: Hüseyin Kâzım Kadri'nin Hatıratının Düşündürdükleri. *Tarih ve Toplum*, İstanbul: İletişim Yayınları. 109, 57-61.
- Parlatır, İ. (1995). Türkçe Sözlük Çalışmaları ve Sorunlarımız, *Türk Dili*, (517), 3-19.
- Polatçı, İsmail (1990). *Hüseyin Kâzım Kadri Bey ve Tarih Hatırları*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Saray, M. (2008). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kùltür Birliği*. Ankara: TDK Yayınları.
- Şeker, F. M. (2007). *Osmanlılar ve Vehhâbilik: Hüseyin Kâzım Kadri'nin Vehhâbilik Risalesi*, (1. Baskı). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Şevki. (1935). Hüseyin Kâzım Bey. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya.
- Taşkale, F. (2010). *Tezhip Sanatında Geçmişten Günümüze Bir Yolculuk*. Geleneksel Türk Kitap Sanatları Bugünün Ustaları Sergisi. İstanbul: Avrupa Kùltür Başkenti Yayınevi.
- Tezcan Aksu, B. (2002). Türk Dil Kurumu'nun Sözlük Çalışmaları (1932–2002). *Türk Dili*, LXXXIV(607), 140-174.
- Topaloğlu, A., Kaçalın M. (2009). Sözlük. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37, 402-414.
- Topbaş, E. (1987). *1875–1905 Yılları Arasındaki Sözlükler Üzerine Bir İnceleme*. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Türk Dil Kurumu. (1998). *Türkçe Sözlük*. (9. Baskı). I-II, Ankara: TDK.

- Uca, A. (2001). Hüseyin Kâzım Kadri'nin Türk Lehçelerinin Birliği Hakkındaki Düşünceleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (16), 281-285.
- Uğurlu, M. (2007). Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. II, 1863-1869.
- Uzun, L. (1999). 1945'ten Bu Yana Türkçe Sözlükler. *Kebikeç*, (7-8), 53-59.
- Ülkütaşır, M.Ş. (1949). XI. Yüzyıldan Günümüze Kadar Yazılmış Başlıca Sözlüklerimiz. *Türk Dili Belleten (Ocak-Aralık 1948)*. 1(12-13), 45-55.
- Ülkütaşır, M.Ş. (1952). Türk Diline Hizmet Edenler: Hüseyin Kâzım Kadri. *Türk Dili*, 1(5), 272-274.
- Ünalın, Ş. (2002). *Dil ve Kültür*. Ankara: Gazi Üniversitesi Basımevi.
- Yalçın, H.C. (1934). Hüseyin Kâzım Bey. *Fikir Hareketleri*, (20), 11-13.
- Yalçın, H.C. (1935). *Edebî Hatıralar*. İstanbul: Akşam Kitaphanesi.
- Yaramış, Ç. (2005). *II. Meşrutiyet Sonrası Basın Özgürlüğü ve Basına Getirilen Kısıtlamalar*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

EKLER**EK 1:** Hüseyin Kâzım Kadri'nin Bir Fotoğrafi*Vefatından altı sene evvel yalısında çıkarılmış fotoğrafı*

EK 2: Türk Lügati'nin Osmanlı Türkçesi ile Basılmış İkinci Cildinin Kapak Kısmı

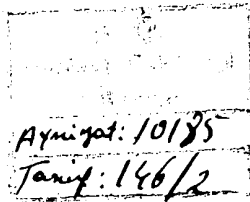
« بولگشن ايجره كه يوقتور بقا كليندايات
عجب سعادت ايزور چيقسا بخشيليك بيله آن »
نوابي

تُورُكْ لُغَتِي

تُورُكْ دِيلَرِيكْ اِشْتِغَاتِي وَادَبِي لُغَتِي

اريفور ، ياغاناي ، قازانه ، آذري و غرب نورجدربد قوبال ، يافوت ، آلتاي ، چوراسه و قيرغيز
لرجه لريك لغتلريني و غرب نورجدربد فوله نيولده عرب و عجمي كلملريني شواهدى و امثاليد چاوبير .

« آنى و ان كنت فى هذا المؤلف قد
بذلت جهدى ولما ابقى مدخرا
لكننى ارجى من كل ذى ادب
صفحا عن السهو والا غلاط ان عثا »

تأليف:
حسين كاظم قدرى

ايكيني جلد

استانبول — دولت مطبعسى
١٩٢٨

EK 3: Türk Lügati'nin Latin Harfleriyle Basılmış Üçüncü Cildinin Kapak Kısmı

T. D. K.

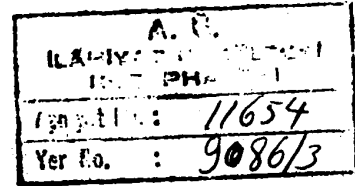
TÜRK LÛGATİ

TÜRK DİLLERİNİN İŞTİKAKI ve EDEBÎ LÛGATLERİ

Uygur, Çağatay, Kazan, Azeri ve Garp Türkçeleriyle
Koybal, Yakut, Altay, Çuvaş ve Kırgız lehçelerinin
lûgatlerini ve Garp Türkçesinde kullanılan Arap ve
Acem kelimelerini şevahidi ve emsaliyle havidir.

Müellifi
HÜSEYİN KÂZİM KADRI

Üçüncü cilt

İ S T A N B U L
MAARİF MATBAASI
1 9 4 3

EK 4: Türk Lügati'nden Bir Sayfa Örneği

- سانكه ، كويا ، فقط ،
وقتيم بارددا - وقتم واريا ؟ سانكه ...
- نوقتت إفاذه ايدەر :

زلفونك آجقانددا زنج چاهيكا نوشكاي مينك كونتكول
قويماسا اول چاه اوزا رخسار شمعين ياروتوب
نوي

دا ، ده — [da , dé] قازان - مفعول فيه أداني :

اويدا - اوده .
قايذا ؟ - نوده ؟
تاورده - داغده ..

دا ، ده — [dā , dé] - عربجه - اسم - خسته لى ، مرض ، درد ، مجازاً -
ظاهري و باطنى عيب .

- ماخلى الله داه لاء وقد وضع له دواء .
كلام شاعر

- لكئل داه دواء .
- داه النفس فى المرحص .

برداه بى دواكه بيتيردى حضورى
محو ايتدى قابليت فكر وشعورى
وجاى زاده اكريم

داه ازرق - جلدك مائى ، سبياهه مائل ويا صولوق بر رنگ
آلماسى ، برقان ازرق .
داه لاء لاء - شكل ظاهريه كوره ، داه الفيل وجهى متورمه به

وبريلن اسم .

داه لاء فرنج - فرنكى خسته لى .

داه لاء زهر - باقكز - داه لاء فرنج

داه لاء فرنج جلدى ؛ داه لاء نچ معده ..

داه براق كلبي

داه لاء بر - ضيق نفس ، نفس دارلى .

داه لاء لقاات - باقكز - داه الجود

داه لاء القملب - صاج دو كوله ، سقوط شعر .

[d] - ألفبانيك اونونجي حرفى ، اسمى
[دال] در ؛ ايجد حاسينده دورت
عددنه معادلەر .

دال - مجازاً [د] حرفيك شكلينه
كوره - بوكولمش ، چاربيق ،
قابور .

بسكه بركانر غمى كونكلو مئى يخال ايلادى
رشته جانمى بو بيتاب ليغ مال ايلادى
قامتيمنى غم يوكى محنت آرا دال ايلادى
درد و محنت صبر ايله طاقتنى ايلادى
سوزلاماك ايسكانى يوق حيرت تيليم لال ايلادى
جان كويوب تن پايال داغ بخال ايلادى
حاليتم بد ، غصنه بى حد ، وصل مقصد ، ناله پيش
بخت واژون ، درد افزون ، ديدم برخون ، سينه ريش
امير

كاسران اولديغنه دال اولمىچون كوييا
قامتى صورت نماى شكل دال ايلردى يار
ندم

دا ، ده — [da , dé] - چاغاتاي - طرف و طرف مكان أداني: ده ؛

مين مونجا بلا چيكيپ بلادا
سين بيلا خيال ومد عادا
نوي - مجنودولى

ايله رسوا مين كه كوى وكوچه ۱۰ حاليم كوروب
بعضى ايل كريان وبعضى خلق خندان دور منك
نوي

ألفاظين اوقورددا روح تاپتىم
هر حرفيدا بوز فتوح تاپتىم
نوي

- آكر اول نغمه لار نينك آوازي بودنياداغى لار ايشيتسالار ايردى ...
مراجعه